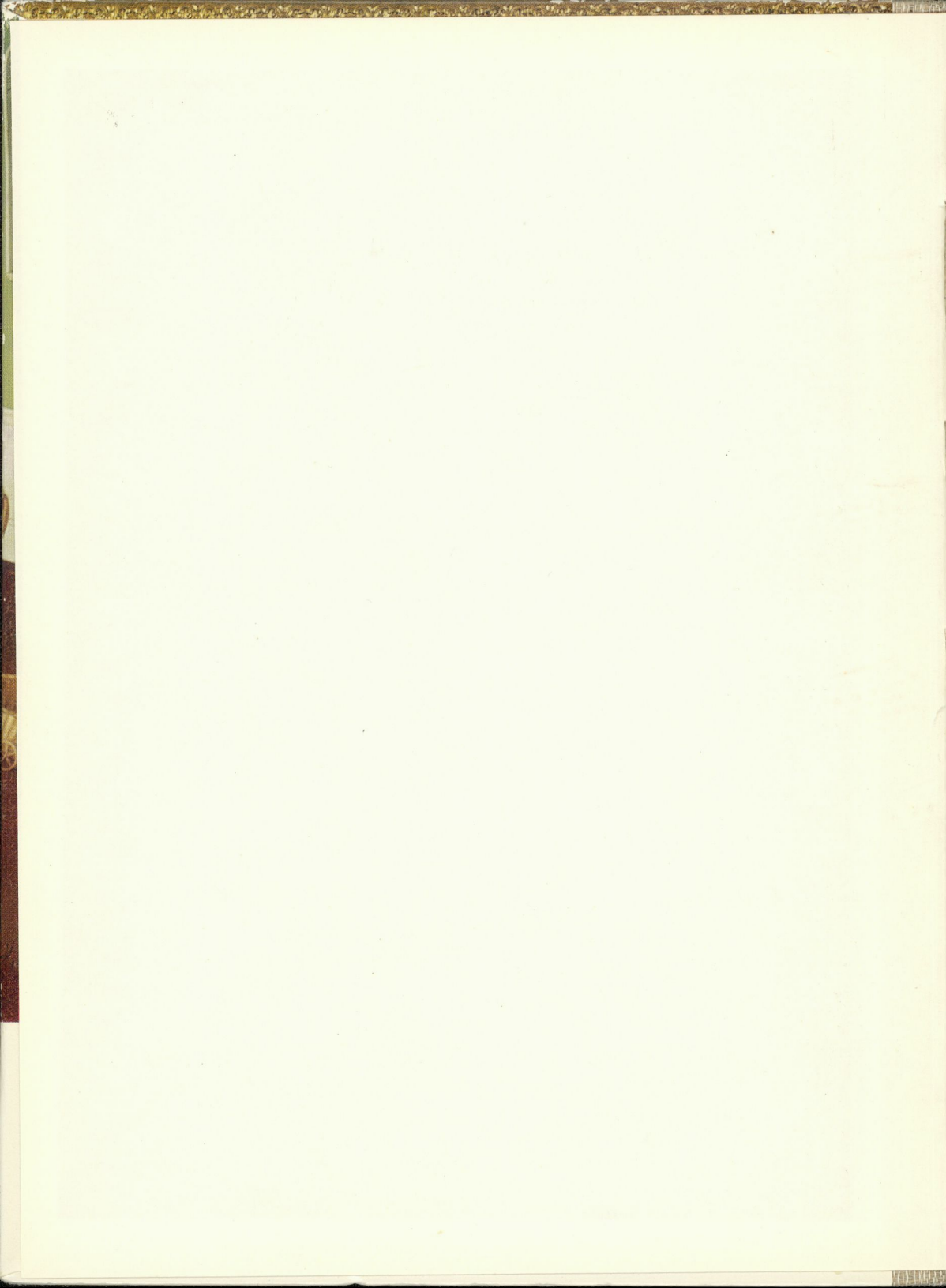


FATABUREN 1971

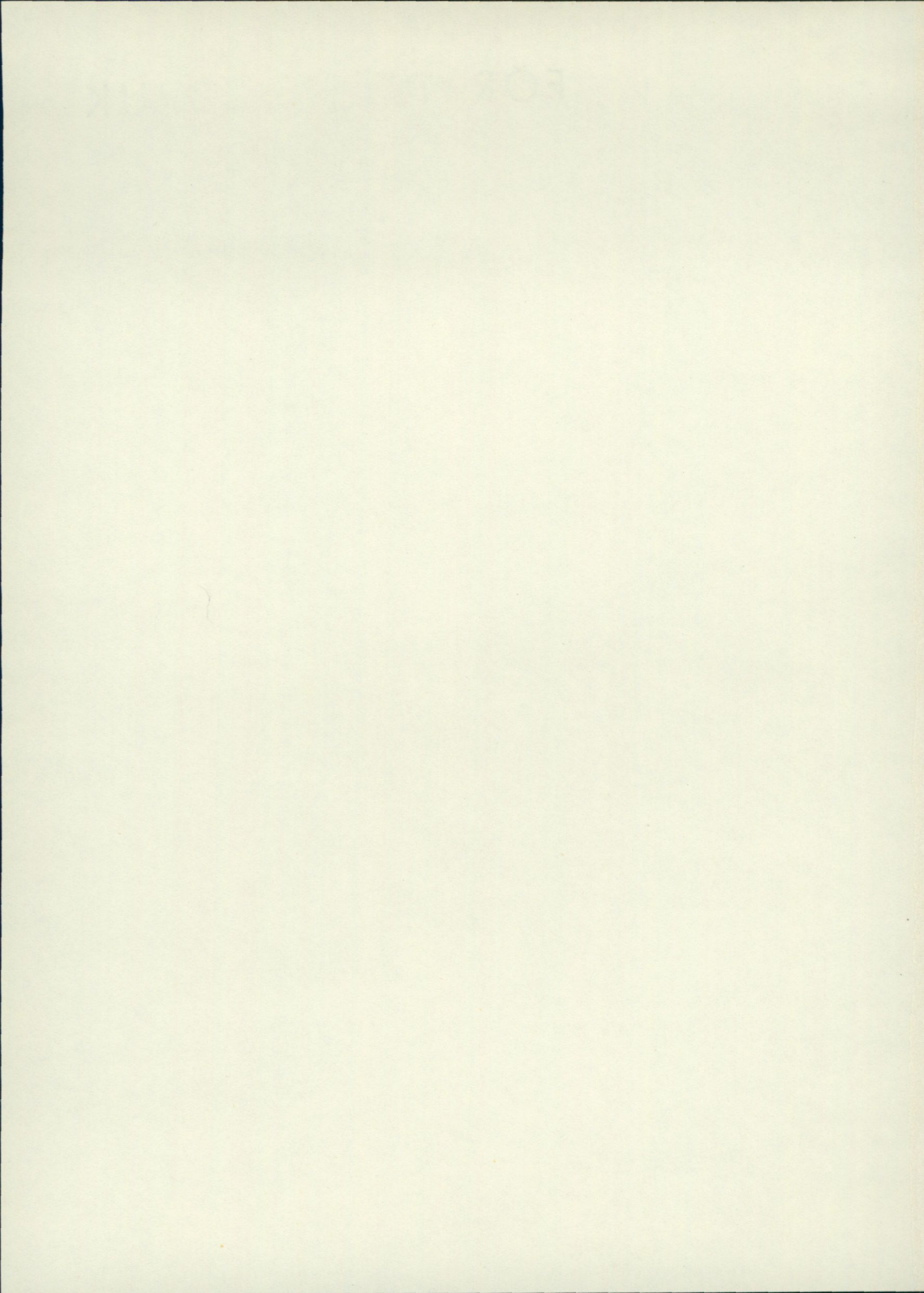


fataburen

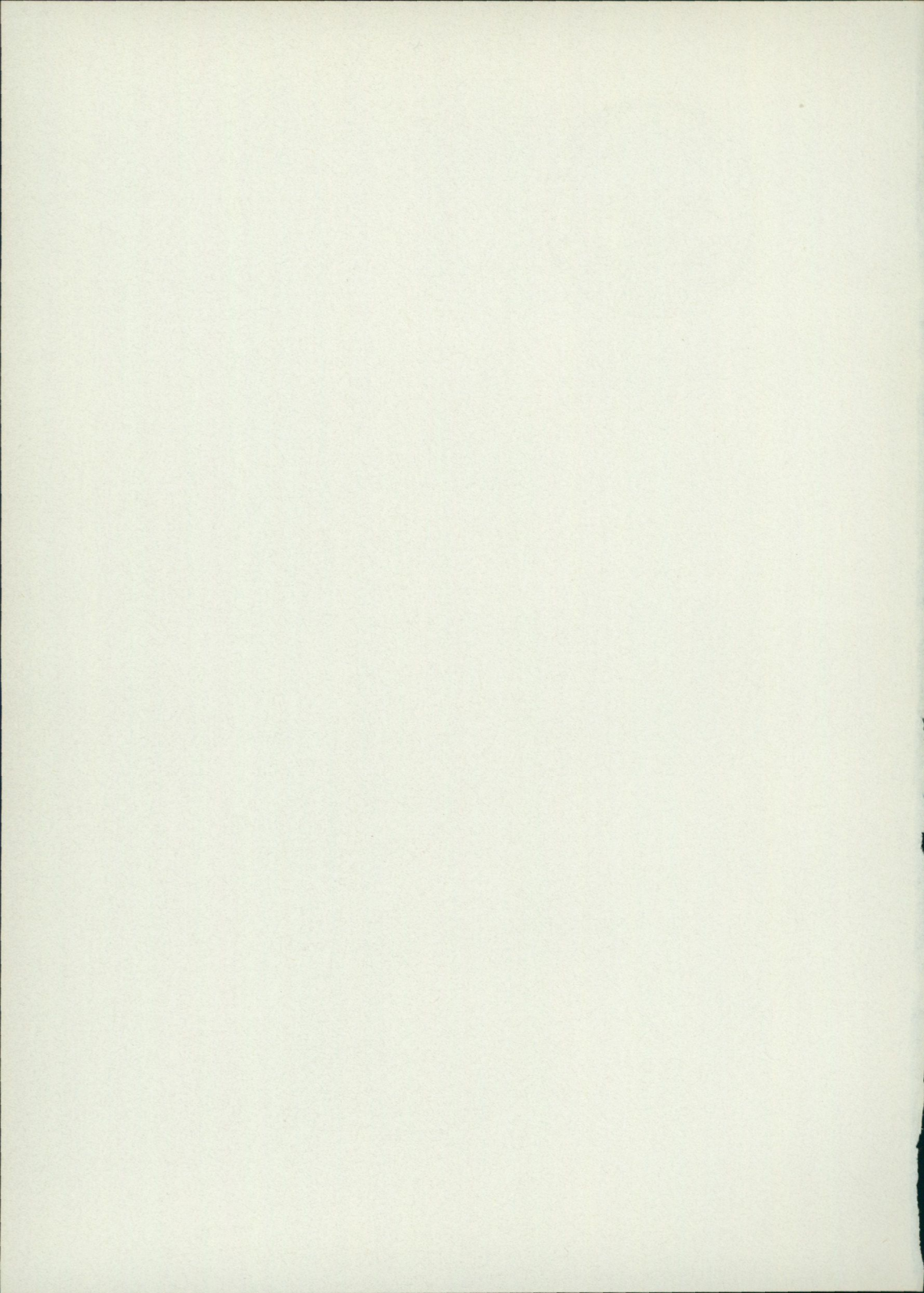
Nordiska museets och Skansens årsbok 1971

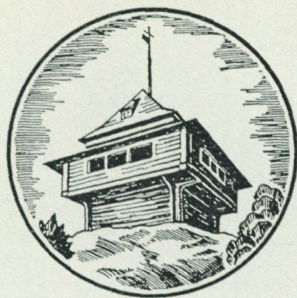


FÖR TJÄNSTEBRUK









FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1971

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson

• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hægström AB 1971

ISBN 91 7108 052 X

BARNEN PÅ OMSLAGET

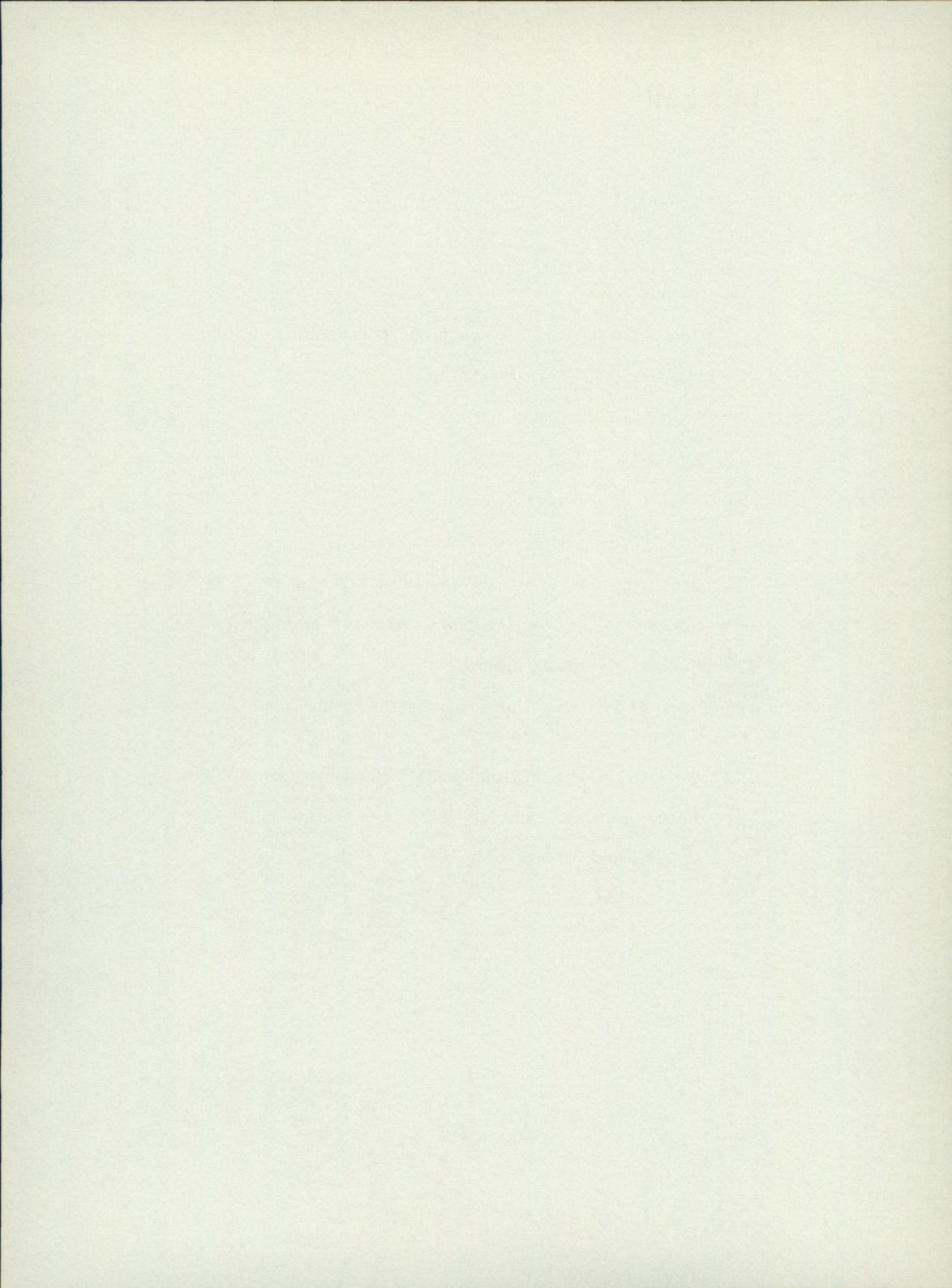
hette Blomstedt och avbildades 1853 av sin guvernant Agnes Thersner, dotter till den kände konstnären Ulrik Thersner. Barnens föräldrar var löjtnanten Johan Otto Blomstedt och hans hustru, född von Schwerin. Det var 14 barn i syskonkretsen av vilka flera dog vid späda ålder. På tavlan, som är en oljemålning, är sex av barnen avbildade och fem av dem är med på det här återgivna avsnittet. Från vänster ser vi Otto sedermera kammarherre, Marie-Louise, här baby, senare gift Falkenberg, och Sophie gift Palmstierna. De två barnen på golvet är Johan sedermera ryttmästare och Charlotte gift Horn. Newfoundlandshunden hette Joy och boken som barnen läser är bröderna Grimms Märchen.

Interiören är från familjens hem Nyborgs herrgård i Uppland. Huset var uppfört 1800. De vita gardinerna som draperats på rummets väggar är säkerligen tryckta eller målade. På det inre rummets blommiga tapet hänger ett porträtt av en herre i svenska dräkten. Det är excellensen Claes Horn, gift med Anna Sophia Blomstedt, barnens fars faster.

Målningen är i privat ägo.

Innehåll

- 7 Barnets värld
- 9 *Göte Klingberg*: Hur synen på barndomen förändrats
- 19 *Mátyás Szabó*: Barnarbete i agrarsamhället
- 39 *Knut Sveri*: De oäkta barnen
- 47 *Sven Ulric Palme*: Samhället och barnen på änglamakerskornas tid
- 63 *Nils-Arvid Bringéus*: Svenska dopseder
- 85 *Inga Wintzell*: Kolten som barnplagg
- 97 *Arne Biörnstad*: Barns lek miljö med utgångspunkt från Skansen
- 107 *Göran Axel-Nilsson*: Om tennsoldater och tennfigurer
- 119 Dockor i Nordiska museet
- 125 *Bengt af Klintberg*: Varför har elefanten röda ögon? Om absurda skämtgåtor bland skolbarn
- 143 *Mary Ørvig*: Den internationella flickboken i svensk tappning
- 171 Nordiska museet under år 1970
- 185 Skansen under år 1970

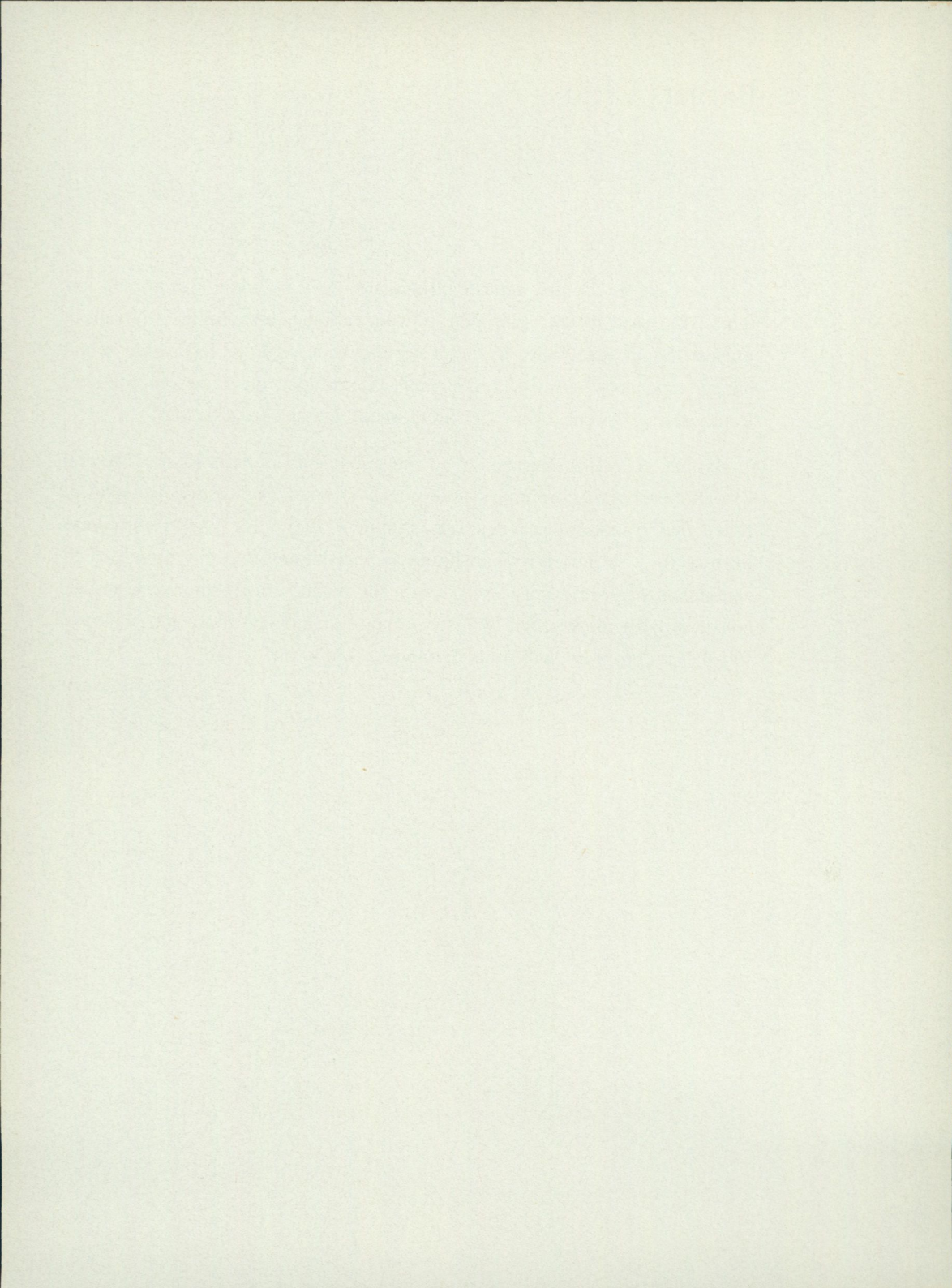


Barnets värld

Var och en av de tre senaste årgångarna av årsboken Fataburen har tematiskt varit direkt anknuten till en tillfällig utställning i Nordiska museet. Så är icke fallet med här föreliggande årgång. Det valda temat hänger emellertid intimt samman med äktenskapet, ett ämnesområde som Fataburen 1969 och en av det årets utställningar rörde sig om.

Barnen är också i egenskap av morgondagens museibesökare föremål för alltmer ökande uppmärksamhet och överallt görs aktiva försök att finna nya framkomliga vägar att stimulera den allra yngsta publikens intresse för vad museerna kan bjuda av kunskapsstoff och synpunkter på samhällets förändringsprocess. Också till denna utåtriktade verksamhet, som Nordiska museet och Skansen tidigare än många andra museer upp- tog på sitt program, vill årets Fataburen knyta an.

Redaktionen



Hur synen på barndomen förändrats

Olika tider har olika syn på barns egenskaper och uppgifter. Detta sammanhänger delvis med att de filosofiskt-psykologiska föreställningarna om barnen växlar men också med förändringar i ekonomi och samhällsstruktur. Vetskapen om att synen på barndomen skiftat är en viktig förutsättning för att rätt kunna förstå barnets situation i gångna tider.

Det är däremot inte fullt så enkelt att tala om, vad som var den gamla synen på barnet. Man utsätts lätt för villfarelsen att den tid vi själva lever i är något slags slutpunkt för utvecklingen, att vår egen syn är den riktiga som kan sättas i motsats till gångna tiders misstag. Förloppet är naturligtvis åtskilligt mer komplicerat. Även om olikheterna mellan gångna tider och nutiden kan vara stora, kan det också finnas betydande likheter. Vår egen uppfattning befinner sig också i förändring. Det kan tänkas att vi inte avlägsnar oss från en »gammal» syn utan i stället är på väg tillbaka från en pendelsvängning som redan nått sitt yttersta läge. Vissa omständigheter tyder på att detta just kan vara förhållandet, när det gäller synen på barndomen. I så fall är studiet av hur denna förändrats inte bara av betydelse för att lättare kunna förstå det förflutna utan också för att bättre kunna sätta sig in i vår egen tids pro-

blem. En viktig anledning till att intressera sig för historien är ju f. ö. alltid att få ett bättre perspektiv på nutiden.

Det finns emellertid också andra komplikationer. När man talar om gångna tiders syn på barndomen, måste man hålla i minnet, att det fanns olika samhällsklasser som inte alltid hade samma åsikter. Nya idéer föddes hos teoretiker, spreds till de högre stånden och trängde först så småningom fram till bredare lager. Det källmaterial, på vilket ett studium av förflutna tiders syn på barndomen måste vila, är vidare tämligen sparsamt. I stor utsträckning blir det nödvändigt att använda sig av indirekta metoder. Den vetenskapliga litteraturen över detta ämne är inte heller särskilt omfattande. Den följande framställningen får därför begränsas till några sidor av ett stort problem.

Den »korta» och den »långa» barndomen

Philippe Ariès (»L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime») använder uttrycken den »korta» och den »långa» barndomen. Den historiska utvecklingen från »kort» till »lång» barndom beskriver han på följande sätt.

Den »korta» barndomen var utmärkande för medeltiden, som hade

glömt bort den roll barndomen spelade i antiken och ännu inte visste något om det moderna skolsamhället. Barndomen tog slut vid omkring 7 år – och egentligen räknade man inte med barnen före denna ålder. Man hade inget sinne för att barnen hade några speciella egenskaper. De barn som var äldre än 7 år tillhörde det för de vuxna och barnen gemensamma samhället. Eftersom alla beteendemönster var gemensamma (och medelåldern var låg), kan hela detta samhälle i dag förefalla oss en smula barnsligt.

På 1500-talet växte ett visst medvetande om barnet fram, i första hand hos mödrar och ammor. Det tog sig uttryck i att man gav barnen, åtminstone pojkar, särskilda kläder. Man såg i barnet något näpet eller narraktigt. Känslan för barnet var dock samtidigt förenad med en viss likgiltighet (kanske sammanhängande med de stora barnkullarna och den höga barndödligheten). Kärleken till barnet påminde om kärleken till en hund.

Det var 1600-talets moralistiska teoretiker som utformade en ny syn på barndomen, en syn som påverkat uppfostran fram till våra dagar. Barnet betraktades inte längre som en leksak utan som ett svagt väsen, som måste skyddas och göras förståndigt. För att kunna förbättra barnet måste man lära känna det. Man blev därmed barnpsykologiskt intresserad. Barnet började uppfattas som något särpräglat. Skolan växte fram som en nödvändig samhällsinstitution för att ta hand om uppfostran.

Härmed framträdde den »långa» barndomen.

Barnet och familjen

Den nya synen på barnet tenderade att förändra familjens struktur, att ge barnet den centrala platsen i familjen.

I äldre tid stod familjen över barnet. Den väsentliga sociala uppgiften för familjen var, säger Ivy Pinchbeck och Margaret Hewitt («Children in English society»), att främja familjens intressen, inte att befordra individuell framgång. Också i detta sammanhang var barnen likställda med de vuxna familjemedlemmarna. Man gifte sig inte av kärlek, och äktenskapets syfte var inte personlig lycka och tillfredsställelse. Därför hade inte känslorna mellan man och hustru något större intresse. Det samma kan sägas om känslorna mellan barnen och föräldrarna. Det förhållande till föräldrarna, som man förväntade av barnen, var nästan exakt det samma som det förhållande man förväntade sig av hustrun gentemot mannen, nämligen lydnad. Lagens intresse för barnen gällde endast deras rättighet att inneha egendom, dvs. deras möjligheter att bidra till familjens gemensamma ekonomi.

Barnens och de vuxnas gemensamma arbetsliv

Den »korta» barndomen innebar en tidig gemenskap mellan barnen och de vuxna, såväl när det gällde arbete som när det gällde fritiden. Ariès säger, att detta var ett förhållande som länge höll sig kvar inom de lägre klasserna. Man kan tillägga, att det hållit sig kvar praktiskt taget till vår egen tid.

Sålunda tillhörde det självklarheterarna i det svenska lantbrukarhemmet, att barnen skulle delta med speciella

uppgifter i gårdens skötsel och att de skulle hjälpa till, då ett uppbåd av folk behövdes, vid höskörden, potatisupptagningen, tröskningen etc.

Att den ålder, från vilken man förväntade sig sådant arbete av barnen, just låg vid omkring 7 år tycks framgå av kyrkoherden Gaslanders bekanta, 1774 tryckta skildring från Burseryd väster om Värnamo, i vilken han nämner denna ålder men inte någon lägre: »... att man med förundran ser små flickor om sina 6 à 7 års ålder sitta trågit vid spånrocken och spinna det vackraste garn, likasom man ser små gossar av samma ålder följa sina fäder på loge och vedkast, skog, åker och äng, att efter förmåga och krafter arbeta och bidra till välmåga.»

När L. G. Sjöholm på 1940-talet ställde en rundfråga till pojkar och flickor i vitt skilda delar av Sverige om arbete utanför skolan, visade det sig att sådant arbete då fortfarande spelade en avsevärd roll för många barn. »Jag diskar och ger hönsen mat, kör till affären, mjölkar var kväll och morgon, vattnar korna, bär in vatten», sade t. ex. en 12-årig flicka, som beräknade att hon använde fyra timmar om dagen till detta. Hemarbetet var mer omfattande i åkerbruksbygderna (särskilt de sydsvenska) än i stads- och industrisamhällena. Nu finns det förstås större möjligheter för ett barn att hjälpa till med familjens yrkesarbete i landsbygdshemmet än i stadshemmet. Men det är väl inte osannolikt att uppfattningen om den »korta» barndomen också har levat kvar längre på landsbygden.

Det får naturligtvis inte förbises, att det här inte bara är fråga om en

»syn» på barndomen utan ofta också om en bitter nödvändighet. Detta är självfallet bakgrunden till vad som brukar kallas »barnarbete», varvid man särskilt tänker på utnyttjandet av barn som arbetskraft i hantverk och industri. Men i skildringarna av barnarbete i industrin kan också uppfattningen om familjens samhörighet framträda. Att barnet bidrog till hemmets ekonomi var inte bara nödvändigt, det betraktades nog också som naturligt. En 1893 född smålänning, som vid 10 års ålder började arbeta vid Lindefors glasbruk (Godtemplarminnen. Svenskt liv och arbete 11), nämner den låga lönen, 5 öre i timmen, att den effektiva arbetstiden var 11 timmar, att han hade 2,5 km att gå, att han måste stiga upp senast halv 5 på morgonen, att barnen behandlades ytterst hårt av äldre kamrater, att han vantrivdes förfärligt, och att han måste hjälpa till på torpet, när han kom hem, men tillägger med användande av pronomina vår och vi: »Nu hade emellertid det verkliga välståndet kommit in i vårt kära hem. Vi hade stadig inkomst.»

Barnens och de vuxnas gemensamma fritidsliv

Den »korta» barndomens gemenskap mellan barnen och de vuxna illustreras kanske ännu tydligare av det gemensamma fritidslivet, där man inte kan tala om en bitter nödvändighet.

Den ovannämnde Ariès betonar särskilt, att lekarna i stor utsträckning i äldre tid var gemensamma för barn och vuxna. Dels så att man lekte samma lekar, men också så att man lekte tillsammans. Dockorna tillhörde t. ex. liksom andra miniatyravbild-

ningar i lika hög grad de vuxnas värld som barnens. En efter en har lekarna och leksakerna sedan konserverats i barnens värld, då de övergivits av de vuxna.

När Samuel Ödmann skildrar skolpojkslekarna i Växjö skola på 1760-talet och därvid berättar om hur man på sina skinnyxor åkte utför den såsom en spegel polerade Kasestenen, säger han: »Man bör icke mycket förundra sig över detta nöje, då man vet, att ännu på 1720-talet och även i senare tider, själva Petersburgska hovet och de kejsarliga personerna, för en dylik åkning, inrättat en sådan stupa av träd, där de åkte utföre på kälkar i rännor, smorda med såpa.» Och när Ehrenfrid Neander berättar om hur man i latinskolan i Landskrona på 1850-talet spelade med mässingsknappar, kallade »nalar», tillfogar han: »Spelet... bedrevs allmänt även av äldre, sjömän, drängar, bönder med den skillnad, att dessa begagnade kopparslantar, 2-, 3- och 6-styvrar, 'halanare' (halvannan styver), således spelade om pengar.»

De långa kvällarnas sagoberättande var en annan för barnen och de vuxna gemensam angelägenhet. Johannes Sundblad skildrar från Västergötland i början av 1800-talet, hur man berättade sagor på kvällarna, och den glädje som besökandes sagoberättande kunde innebära, inte minst då grannkvinnorna inbjöds för att hjälpa till med kardning, häckling och beredning av nyponen: »I månet bondehem längtade man också till den tid, då 'hjelper'a' skulle börja. Detta var i synnerhet händelsen med barnen, men även de äldre gladde sig däråt.»

För nöjeslivet i det gamla samhället

spelade årets fester stor roll. På alla dessa dagar förekom olika former av aktiviteter: utflykter, kringvandringar, utklädsel, kastande av brev etc. I den mån dessa datumbundna aktiviteter kvarlever i dag är de framför allt barnupptåg. Men i äldre tid var de i större utsträckning gemensamma för de vuxna, ungdomarna och barnen. Julfirandet och midsommarfesten har ända fram till vår tid hållit sig kvar som sådana för barn och vuxna gemensamma angelägenheter.

*Spekulativ barnpsykologi:
temperamentsläran, övergångstiden
vid könsmogningen*

Det barnpsykologiska intresset kom i och med att filosoferna närmade sig föreställningen om den »långa» barndomen. Under de första århundradena av nya tiden byggde barnpsykologin på den antika temperamentsläran. Skillnaderna mellan människorna förklarades med variationer i förekomsten av de fyra kroppsvätskorna, vilka medförde egenskaperna fuktig, torr, kall och varm. På det sättet kunde man förklara skillnaderna mellan könen: mannen behärskas av hetta och torrhet, kvinnan av fuktighet och kyla. Men man förklarade också barnens speciella egenskaper: de utmärktes av fuktighet och värme.

Den franske pedagogen Fénelons »*Traité de l'éducation des filles*» utkom 1687. Den var fortfarande en aktuell bok, när den översattes till svenska 1762 (»*Avhandling om unga fruntimmers uppfostran*»): »Vi have anmärkt att barnens hjärna är tillika både varm och fuktig, vilket förorsakar deras ständiga rörelse: denna

hjärnans blöthet gör att all ting däruti ganska lätt intryckes och att allt vad de se målar sig för dem mycket livligt. Man måste fördenskull skynda sig att skriva in i deras huvud, medan skriften så lätt låter inpräglad sig . . . Det som aldräförst bildas i hjärnan, medan han ännu är mjuk och ingen ting däruti inskrivit, tager där de djupaste rötter; därtillmed häradas det allt efter, som han med åren torkar till, så att det aldrig mera kan utplånas . . . Men om barndomen är skickelig att samla livliga intryck i hjärnan, så måste man ock tillstå att den är mindre skickelig att göra förnufts slut; ty hjärnans fuktighet och myckna värma, som befordra dessa intryck, åstadkomma tillika en rörelse, vilken hindrar dem ifrån en längre åtgärd i all ting.»

Föreställningen om barnets goda minne men bristande förnuft lät barndomen framträda som en särpräglad ålder. Parallellt med temperamentsläran förekom tanken om olika avgränsade perioder i människans liv (också av antikt ursprung), och när man speciellt betonade könsmognadstidens betydelse i sammanhanget, var man framme vid en »lång» barndom. »Ty just på det femtonde året kommer . . . först vanligtvis lusten och hågen att lära något . . . Nu först äger han den grad av förståndsmognad, som fordras för att genom undervisning i vetenskaper och språk, icke blott meddela honom nya begrepp och rätta hans egna, utan ock göra denna undervisning till ett medel för intellektuell och estetisk bildning.» (Friederich, övers. från tyskan 1826.) – »Vad själsförmögenheternas utveckling angår, så vaknar känslan vid

flickans övergångsperiod till jungfru i 15:de till 17:de året i sin innerlighet.» (Jaspis, övers. från tyskan 1837.)

Romantiken: barndomen ges ett egenvärde

Dessa tidiga barnpsykologiska spekulationer framhöll egentligen det som fattades under barndomen (förnuft, känsla). Genom den romantiska pedagogiken vid sekelskiftet 1800 gavs barndomen emellertid positiva egenskaper, ja, upphöjdes till en ålder framför alla andra. Känslan betraktades som en förnämligare förmåga än förnuftet, fantasin stod högre än verklighetsinnet. Dagen sattes som symbol för medvetande, förnuft och vilja, natten för drift och känsla. Och i detta schema placerades barnet in: i barndomen står människan mellan natten och dagen, lever i gryningens halvdunkel. Men därmed står också barnet närmare det för människan värdefulla (de »natliga krafterna») än den vuxne.

Det »romantiska barnet» i den romantiska diktningen var det »oskyldiga barnet», som i motsats till de vuxna lever i en lycklig värld. Den vuxne kan se tillbaka på denna barnens värld med vemod eller rentav uppfatta den som ett samhällsideal.

O barndom! sälla tid, som jag
begår!

O barndom! sanna nöjens enda vän!
Det blott din hågkomst är, som står
mig åter:

Gud låt mig aldrig, aldrig mista den!

(Kellgrens översättning 1794 av Jens Baggesens »Da jeg var lille».)

*Barnens äventyrsvärld fjärran från
och oberoende av de vuxna*

Så småningom framträdde en mera realistisk barnskildring än denna romantikens barnidyll. Men man har där ofta kvar synen, att barnets liv är lyckligt och eftersträvansvärt. Särskilt intressanta i vårt sammanhang är skildringarna av en barnets äventyrsvärld i hemmets närmaste omgivning men ändå fjärran från och oberoende av de vuxna. De klassiska böckerna är Mark Twains »The adventures of Tom Sawyer» (1876) och »The adventures of Huckleberry Finn» (1884) och deras engelska motsvarighet, Richard Jefferies' »Bevis: the story of a boy» (1882). I den senare av dessa böcker berättas om två pojkers liv på och runt en sjö. På en ö i sjön har de byggt en koja med palissad. De lever i en intensivt inbillad värld hämtad från äventyrlitteraturen. Trakterna kring sjön namnges efter äventyrs- och reseböckernas miljö; båten heter Pinta efter Columbus' fartyg. Boken börjar med ett låtsaskrig som Bevis och hans pojkvänner utkämpar och där alla pojkarna har namn efter officerare i Caesars och Pompejus' arméer. (Liksom Tom Sawyers och Huckleberry Finns värld är denna en utpräglad pojkvärld.)

Barnet hos Jefferies, säger Peter Coveney (»The image of childhood»), tillhör den romantiska traditionen. Jefferies kämpar för den barndom, som han uppfattade som intvingad i kunskapsinläring och förstörd av städer och civilisation.

Synen på barndomen som en värld för sig, utanför de vuxna människornas, är ett uttryck för den »långa» barndomen, som dock här inte har

något samband med en utbyggd skolundervisning. Skolan framstår snarast som det onaturliga. Denna syn uppträdde också i den vetenskapliga litteraturen. Den vid sekelskiftet 1900 tongivande amerikanske psykologen G. Stanley Hall skriver: »Ären mellan omkring åtta och tolv bildar en unik period i människans liv. Barnet utvecklar ett eget liv utanför hemmets krets, och dess naturliga intressen är aldrig så oberoende som då av de vuxnas inflytande.»

År 1939 översattes två böcker till svenska som representerar denna syn på barndomen i dess mest utpräglade form. Hos tysken Richard Müller-Freienfels (»Barndomens och ungdomens psykologi») heter det sålunda (och det är att observera, att det här liksom hos Mark Twain och Jefferies är en utpräglad pojkvärld som uppfattas som den verkliga barnvärlden): »I allt starkare motsättning mot skolan och civilisationen börja barnen leva sitt eget liv... Det egentliga pojklivet måste döljas för de vuxna. Pojkarna göra på samma sätt som de primitiva, vilka genom yttre tvång omvändes till kristendom och civilisation: i hemlighet smögo de sig ut i skogarna för att offra till sina gamla gudar och praktisera förbjudna bruk. På landet och i småstäderna är pojkarnas värld vanligen även i rummet skild från de vuxnas. Där det är möjligt skaffa de sig undangömda lekplatser i skogen eller på icke bebyggda områden. Men även i storstäderna bruka de finna en och annan fristad, där de kunna rasa ut, t. ex. något bygge där arbetet ligger nere, någon vind eller någon trädgård, som inte övervakas av de vuxna. Och på dessa

platser härska livsformer, seder och bruk, som ofta ligga fjärran från den civiliserade världen. Här är pojknarnas naturliga värld, och här måste man uppsöka dem, om man vill förstå deras 'natur'.»

Den andra översättningen från år 1939 är en bok av Maria Montessori («Barndomens gåta»), där man kan läsa: »Barnet, som till sitt väsen är helt naturligt, lever tillsammans med den vuxne i vad det gäller dess materiella existens. Men det förblir ständigt främmande för den vuxnes sociala arbete . . . Barnet är alltså helt och hållet främmande för det mänskliga samhället och kan ange sin ställning med evangeliets ord: 'Mitt rike är icke av denna världen.' Det är en varelse som står utanför den organisation som människorna skapat, utanför den konstgjorda värld som den vuxne frambragt. I den värld i vilken det är fött är barnet en helt och hållet asocial varelse. Man kallar en människa asocial, då hon icke kan anpassa sig till samhället, icke taga aktiv del i dess produktiva arbete eller i upprätthållande av dess organisation, och därför stör den allmänna ordningen. Barnet är verkligen en asocial varelse, som ständigt stör de vuxna, även i sitt föräldrahem.»

Beskrivningarna av barnens »naturliga» liv är självfallet inte helt osanna. De skönlitterära varianterna grundar sig väl ofta på författarnas minnen från barndomen. Vad som beskrivs är barngångens aktiviteter. Men skildringarna idealiserar och tolkar barndomen också utifrån en filosofisk grundsyn på barnet eller kanske rättare på samhället.

Vad som inte kommer fram är att

denna barnens värld fjärran från och oberoende av de vuxna också har sina förutsättningar i ekonomi och samhällsstruktur. Den tillhörde under 1800-talet och i början av 1900-talet de sociala grupper, som hade ekonomiska möjligheter att låta barnen leva sitt eget liv. Barnböckerna i Mark Twains och Jefferies' efterföljd skildrar gärna barn under sommarlovet, den tid då barnen kan leva sitt eget liv – nota bene om föräldrarna har råd att låta dem leva det. För den 10-åriga glasbruksarbetare i 1900-talets första decennium, vars förhållanden ovan återgavs under rubriken Barnens och de vuxnas gemensamma arbetsliv, var det inte möjligt att leva detta »naturliga» liv.

Dagens syn på barndomen

Genom den ekonomiska standardhöjning, som åtminstone kännetecknar vårt land och några andra nationer, har en utökning av skoltidens längd möjliggjorts, och i denna mening har den »långa» barndomen ytterligare förlängts. Den ekonomiska utvecklingen har dessutom gjort det möjligt för allt flera barn att leva ett »eget» liv utanför de vuxnas inflytande. Tendensen hos de vuxna att betrakta barnets liv som skilt från deras eget gör sig också fortfarande gällande. Det sades ovan, att julfirandet var ett exempel på att det för vuxna och barn gemensamma nöjeslivet vid årets fester ännu delvis lever kvar. Men man kan konstatera att det finns en utveckling mot att se på julen som företrädesvis en »barnens högtid».

Trots detta tyder mycket på att texten t. ex. hos Müller-Freienfels tillhör det yttersta läget i en pendel-

svängning. Som sades inledningsvis, är det sannolikt att vi i vår syn nu befinner oss en bit på väg tillbaka mot den »korta» barndomen.

En viss betydelse har väl därvid utvecklingen inom barnpsykologin haft. Hall och Müller-Freienfels sökte barnens »naturliga» liv så som det förmodades uppträda till följd av ett inre mognande. En ny barnpsykologi, som kom till synes i Amerika på 1920-talet och efter andra världskriget alltmer utbredd sig också i Europa, betonade miljöns roll för barnets utveckling på ett sätt som gjorde talet om dess »naturliga» liv meningslöst. Den faktiska gängaktiviteten kunde också ses som ett inlärningsresultat, ett beteendemönster som rädde i barngången och som förmedlades från generation till generation. I stället för att betona olikheterna mellan barnen och de vuxna framhöll man växandets kontinuitet: barnet och den vuxne är i grunden samma människa.

Detta behöver nu inte i och för sig betyda att man inte kan tillåta en »lång» barndom, tid för barnet att växa sig in i de vuxnas värld. Men allt oftare skymtar tankar av annan art: med tron på möjligheten att ungefär hur tidigt som helst lära in ungefär hur mycket som helst, bara man har tillgång till de rätta metoderna, följer inte sällan föreställningen, att man bör anstränga sig i den riktningen. Somliga vill lära barnen att läsa tidigare än för tillfället är vanligt, andra bemödar sig om att de inte alltför länge skall få vara okunniga om världens ekonomiska nöd och politiska idéer. Allt detta är tendenser tillbaka mot den »korta» barndomen.

Vid sidan härav har de moderna

massmedierna visat en märklig förståelse att på nytt sammanföra barn och vuxna. Ovan har sagokvällarna vid brasans sken i det gamla bondehemmet framställts som ett exempel på hur barnens och de vuxnas nöjesliv hängde ihop i gamla tider. Men dessa »sagokvällar» har i någon mån kommit tillbaka i och med att familjen samlas framför lördagsdeckaren eller ishockeymatchen i TV.

Att bestämma sig för en syn på barndomen blir vars och ens egen angelägenhet. Kanske är medelläget i allmänhet att föredra i tidens pendelsvängningar. Den »långa» barndomen är kanske inte önskvärd i alla sina yttringar. Helt och hållet främmande för den »konstgjorda värld som den vuxne frambragt», helt och hållet »asociala» vill vi inte ha barnen. Samhörighet mellan generationerna är att föredra framför motsättningar (och samhörighet framför TV-apparaten är kanske en god början).

Å andra sidan är vi väl tacksamma för möjligheterna till en »lång» barndom, att barnen kan få tid att ägna sig åt annat än förvärsarbete. Vi kan unna dem att gå många år i skolan. Vi kan också unna dem att i frihet från de vuxna ägna sig åt umgänge med jämnåriga och att där idka traditionella gängaktiviteter.

Vad vi inte får glömma bort är att barnen inte »är» på något visst sätt, inte »oskyldiga», inte »näpna», inte »naturliga», inte »primitiva», men heller inte »fördärvade». Deras ålder sätter vissa gränser för vad som är möjligt, men i mångt och mycket är det de vuxnas syn på barndomen som gör barnen till vad de är. Och så har det alltid varit.

Litteratur:

- Ariès, Philippe*, L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime. Paris 1960.
- Coveney, Peter*, The image of childhood. The individual and society: a study of the theme in English literature. Penguin Books 1967. (Först publicerad 1957 som »Poor monkey».)
- Fénelon, François de Salignac de La Mothe*, Afhandling om unga fruntimers upfostran. Sthlm 1762. (Cit. s. 23-25.)
- Friederich, Gerhard*, Heliodor. Eller en ynglings läroår. Sthlm 1826. (Cit. s. 347.)
- [*Gaslander*:] Beskrifning, om allmogens sinnelag, seder . . . m. m. i Jönköpings lähn och Wässbo härad af kyrckoherden Gaslander i Burseryd, i Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif. Bih. I. 3. 1895. (Cit. s. 8.)
- Godtemplarminnen. Svenskt liv och arbete. 11. Sthlm 1951. (Cit. s. 65.)
- Hall, G. Stanley*, Adolescence. 1. New York & London (1904) 1911. (Cit. s. IX.)
- Jaspis, S. L.* (egentligen Leberecht Siegmund), Qvinnan såsom dotter, maka och mor. Sthlm 1837. (Cit. s. 10.)
- Montessori, Maria*, Barndomens gåta. Sthlm 1939. (Cit. s. 191 f.)
- Müller-Freienfels, Richard*, Barndomens och ungdomens psykologi. Sthlm 1939. (Cit. s. 141 f.)
- Neander, Ehrenfrid*, För sjuttio år sedan. Lund 1929. (Cit. s. 76.)
- Pinchbeck, Ivy & Hewitt, Margaret*, Children in English society. 1. London & Toronto 1969.
- Sjöholm, L. G.*, En undersökning om folkskolbarns fritidssysselsättning och fritidsintressen, i Skola och samhälle 29, 1948, s. 97-152.
- Sundblad, Johannes*, Gammaldags seder och bruk. Ny uppl. Sthlm 1888. (Cit. s. 183 f.)
- [*Ödmann*:] Wijkmark, Henning, Samuel Ödmanns skrifter och brev. 1. Sthlm 1925. (Cit. s. 58.)

SUMMARY

The changing views on childhood

Some glimpses are given of how the ideas about childhood have changed through the ages. The author takes as his basis Ariès' definitions of the "short" and the "long" childhood. The "short" childhood denotes the early fellowship between adult and child. The "long" childhood appeared when the school as a social institution developed and one became attentively interested in what could be regarded as characteristic for children.

The "short" childhood (and its continued existence up to the 20th century) is characterized by working life and leisure time activities common to children and adults (games, storytelling, yearly festivals).

The increasing idea about childhood as "long" is exemplified by various psychological conceptions: the endeavours to express the characteristics of childhood by means of the theory of the four temperaments (children as moist and hot), with the theory of the different stages (the noticeable changes in behaviour of the growing child during puberty), with the aid of Romanticism's belief in the intrinsic value of childhood (the innocent child who on the strength

of its imagination and feeling is nearer to the "nightly" powers than are adults), and with the view on childhood as a "natural" world apart from the adult world.

It is surmised that the swing of the pendulum which has meant a shift from "short" childhood to "long", now has been replaced by a certain return to the "short" (the assertion in child psychology of a fundamental likeness between children and adults, a belief in the possibility of an early training of the children in adult behaviour, the ability of mass media to bring children and adults together). Perhaps a medium position of the pendulum is to be preferred. (We can wish our children a "long" childhood in the sense of many years at school and opportunity of fraternizing with children of the same age without adult interference. But we prefer the "short" childhood's affinity between generations to the antagonism of the "long".) Important is to remember that in many respects it is the adult's ideas about childhood that turn the children into what they are. Thus it has always been and still is.

Barnarbete i agrarsamhället

Arbetsfördelningen inom det traditionella bondebruket var konsekvent genomförd, innan skiftena från 1800-talets mitt helt förändrade livsföringen på landsbygden. Var och en av familjens medlemmar bidrog antingen direkt till gårdsproduktionen eller indirekt genom att underlätta arbetet för dem som var ständigt sysselsatta med att producera varor av livsviktig betydelse för självhushållet. Barnen var en självklar arbetskraft, som utnyttjades med växlande intensitet beroende på tidernas kärvhet och de olika sociala miljöerna. Sålunda utgjorde de en faktisk produktionsfaktor vid sidan av de vuxna. Förutom vuxna hemmasöner omtalas sedan 1400-talet även de *halvvuxna hemmasönerna* i bondejordbruket, som tillsammans med mågar och andra anförvanter spelade en viktig roll såsom hjälpare familjemedlemmar. För bonden var detta en mycket billig lösning av arbetskraftsproblemet, emedan till dessa familjemedlemmar aldrig betalades någon riktig lön. Barnen accepterade dessa villkor i förhoppning om att i sinom tid överta fädernehemmanet. Man kan utan vidare säga att utan de minderårigas arbetsinsats hade det traditionella bondesamhället inte klarat sitt behov av arbetskraft.

Vid sidan av barnarbetets landsom-

fattande ekonomiska betydelse var barnens deltagande i arbetslivet av vikt för barnens utveckling även långt efter den obligatoriska skolgångens införande. För barnen av båda könen var det ett självklart mål att snarast möjligt bli lika de vuxna genom att klara alla sysslor på gården.

I stort sett deltog barnen i arbetet redan vid 8 års ålder. Vittnesbörden därom är visserligen ej äldre än från de sista tvåhundra åren, men det är knappast någon anledning att antaga, att förhållandena tidigare varit annorlunda. I mera krävande arbete fick barnen dock i allmänhet inte deltaga förrän efter konfirmationen. Att lära sig arbeta ingick sålunda som en organisk del i inlärnigen av traditionerna. I tur och ordning tog föräldrarna eller den äldre generationen upp de arbetsmoment som barnen skulle kunna. I större utsträckning än fadern var farfar eller morfar pojkens lärare. Därför förekom det att barnen lärde sig även de ålderdomliga arbetsmetoder som ej längre praktiserades av fadern. Barnen kom i beröring med alla aktiviteter som karakteriserade gården, och sålunda förvärvade de ett mångsidigt kunnande, vilket genomsytrade hela uppfostringssystemet. Kunskapen ansågs ha egenvärde och behövde ej alltid vara till direkt nytta.

Uppfostringssättet och övergången

till ett sorts halv vuxet livsskede skiljer sig avsevärt i olika trakter, vilket beror såväl på den sociala miljön som på föräldrarnas livsåskådning och religiösa inställning. I extrema fall skulle redan lindebarnet tuktas och renas från arvsynden. Egenviljan måste brytas, så fort den visade sig. I detta system ingick arbetet som den viktigaste faktorn i uppfostran. Detta sammanhänger också med tidsandan. I merkantilistiska skrifter framhäves ofta fördelen av tidigt arbetstvång för barnen. Tuktan och arbete var olika sidor av samma sak. Hårdhet mot barnen förklarades och försvarades ofta med bibelns ord. Men en utpräglad asketisk syn på barnens fostran var dock främmande för det nordiska bondesamhället.

Det finns många exempel på att barnen, även när de skulle kunnat det, i stor utsträckning var förbjudna att delta i de äldres företag alldeles som hos primitiva folk. Det gäller främst jakt och fiske, som var förbehållna de vuxna männen. Någon enhetlig uppfostringssyn inom bondesamhället kan man inte tala om. Detta gäller också inlärandet av de traditionella arbetsmomenten. Någon generationsklyfta kunde dock ej uppkomma. Förhållandet mellan de vuxna och barnen var mycket intensivare än i våra dagar, och detta var en garanti för en relativt harmonisk samlevnad.

Liksom själva uppfostran saknade ett utpräglat system, var inlärandet av arbetet ej riktigt planmässigt eller medvetet. Barn härmade vuxna i alla sammanhang, och största delen av kunskapen om arbetsmomenten förvärvades självmant genom observationer. Under normala förhållanden

sammansmälte begreppen lek och arbete i barndomen, i varje fall före skolåldern. I vissa bygder med rigoröst sträng uppfostran var leken emellertid förbjuden för barnen, den uppfattades som något syndigt. Eftersom barnens arbetskraft ganska ofta togs i anspråk, begränsades tiden för leken. »Under vardagarna fanns det i de gamla hemmen ingen tid över för lek och ras. Ett i dessa trakter vintertid så närliggande nöje som skid- och källbacksåkning inskränktes av de flesta föräldrar obönhörligt till söndagsaftnarna. Då var det också som byns ungdom och barn någon gång fingo komma samman i någon stuga och roa sig med lekar . . .» Så skildras barnens förhållande till leken i det gamla Frostviken i Jämtland vid slutet av 1800-talet. Å andra sidan kunde det vara farligt att leka med allvarliga ting. All slags lek med sand eller lera, t. ex. att baka bullar av lera, hörde till dödsförebuden och måste förhindras enligt de gamla i övre Dalarna. Om barnen bakade bullar av sand, varslade de om hårt år. Det var inte heller tillåtet att leka med deg.

Arbetsfördelningen på äldre tiders landsbygd berodde inte bara på åldern utan också i hög grad på kön. Det gällde även barnen. Skillnaden mellan en pojke och en flicka markerades mycket tidigt i deras uppfostran – främst genom de plagg som de tilldelades. Även i barnarbetet fanns bestämda gränser, vilket kommer att i detalj belysas nedan. Ett visst intresse förvärvade barnen genom att pojkarna följde med sin far, medan småflickorna för det mesta uppehöll sig kring modern. Uppfostran härvid var medveten, och en viss indoktrinering fin-

ner man redan i samband med lek. Om en pojke ville leka med deg eller försökte baka en bulle, hotades han med att han skulle tappa sin manslem eller råttorna skulle äta upp den för honom, medan han sov. Om en flicka lekte med en kniv eller yxa, fick hon höra, att gjorde hon så, skulle det manliga organet växa ut ur hennes näsa. Dessa drastiska exempel från Dalarna dokumenterar den vikt man lade vid en tidig gränsdragning mellan manliga och kvinnliga arbetsuppgifter. Någon medfödd fallenhet för den ena eller andra typen av arbete kan man knappast tala om. Det visar de regionala olikheterna i fråga om djurhållningen. Arbetet i fähuset kunde vara utpräglat kvinnligt eller manligt i olika delar av landet. Orsakerna härtill är att söka i sociala och närings- ekologiska sammanhang.

I regel tog man ej barnens arbete i anspråk före 8 års ålder. I Jämtland fanns få saker som var förbjudna för dessa småbarn som här kallades för »koltbarn». De levde i stor frihet och fick aldrig mot sin vilja sättas i arbete, och de fick inte heller straffas med kroppsaga. De förmanades eller varnades men straffades ej. De deltog i arbetet men endast frivilligt och mest på lek. Den riktiga gränslinjen i utvecklingsstadiet gick vid könsmog- naden vid 14–15 års ålder. Dessför- innan var pojkarna *småpojkar*, medan de blev *storpojkar*, när de kom till ynglingastadiet. Vid övergången tala- de man om *mellanpojke* men även *dräng*. I nästa stadium kallades man för *stordräng* och *ungkarl*. Dessa be- nämningar var starkt varierande i olika landsdelar. I Dalarna talade man om *halvkarlar*, när det gällde pojkar

vid 15 års ålder, som hjälpte till med den tunga slagtröskningen eller begav sig på herrarbete. De fick hälften så stor dagspenning som de vuxna kar- larna. Det förekom vissa styrkepres- tationer som pojkarna utförde här och var för att erhålla de halv vuxna poj- karnas kläder. Så berättas t. ex. från Ångermanland om en pojke, som lyfte en silltunna med tänderna och därmed ansågs så stor och stark, att han fick byxor. I Östergötland skulle pojken kunna bära en halvtunna råg, innan han fick byta bort kolten. Hur länge var man barn? Somliga passerade gränsen redan vid 15–16-årsåldern genom att åtaga sig arbete som de vuxna skötte. Då det gällde gemen- samt byarbete, räknades pojken all- mänt i Dalarna som fullvuxen vid 18 år, då han skrevs in i »mantalet». Vid jakt räknades han dock som full karl redan vid 16 års ålder. I övre Sverige flyttades flickorna ut i fähuset vid 15–16 års ålder, då de räknades som vuxna. Deras övergång till vuxen ålder inträffade något tidigare, och sålunda varade deras ungdomstid ej så länge som pojkarnas.

I allmänhet utnyttjades alltså 7–8- åringarnas arbetsinsats på bondgår- darna oavsett den sociala miljön. Bland de fattiga var behovet av hjälp större, därför finner man att små- pojkar måste deltaga i arbetet, så fort de på egen hand kunde dra byxorna på sig. Det utförda arbetet var härvid mycket olika. Småflickornas första uppgift var oftast att passa sina ännu mindre småsyskon. De lärde sig ganska tidigt att diska och städa samt att duka till måltiderna. Deras arbets- fält utvidgades automatiskt, då mo- dern var borta från hemmet. Då före-



1. Tången användes som gödslingsmedel vid Hallandskusten. Som bärare kunde barnen göra stor nytta. Foto 1910.

kom även avancerade arbetsuppgifter som t. ex. att baka bröd, vilket kunde förekomma redan vid 8–9 års ålder. När flickan blev något större, så kunde hon börja arbeta hos främmande som barnpiga. En vanlig och mycket viktig sysselsättning för barn av båda könen var att *bära ut matsäck* till åker och äng åt folket, som arbetade utomhus hela dagen. Museisamlingarnas små bärredskap – korgar, skrin och laggade kärl av diverse slag – vittnar tydligt om att barnen var oumbärliga som mattransportörer, i synnerhet under brådskande arbetssonger, då de vuxnas hela arbetskraft behövdes för produktionen.

Bland de nyttiga sysselsättningarna kom *vedbärning* tidigt in i bilden. Det gick åt mycket ved i de gapande öppna spisarna. Både flickor och pojkar fick börja med det, så fort de kunde släpa på ett vedträ. I förhållande till deras ålder var detta vintertiden

en ansenlig prestation, ty det gick åt massor av ved under en dag. Helst drog man ved från vedboden till stugan på en liten hemgjord vagn eller kälke och förenade därmed nytta med nöje. När barnen var nog pålitliga, fick de *passa elden*, dvs. hålla den vid liv. Bland utomhusarbete i den åldern omtalas *bärplockning* överallt, man kunde även tjäna en slant på det. Somliga barn passade grindar och öppnade dem för förbipasserande fordon i förhoppning om en slant för tjänsten. Även *vattentransport* var delvis barn-göra, fastän det var mera avancerat än vedtransport. Allmänt och överallt skickades barnen *att uträtta olika ärenden*. Uppgifterna varierade efter ålder.

De hittills omtalade sysselsättningarna utfördes oberoende av skolan eller vid sidan om den. När barnen blev skolpliktiga, blev deras liv ofta kärvare. Skolan fick ej avbryta den rad av arbetsuppgifter, som av tradition ansågs vara barnens göra. Innan den obligatoriska skolgången trädde i kraft, spillde man inte mycken tid på barnens undervisning. Skolmästaren skulle endast »på vissa stunder före och efter middagen lära barnen läsa i bok, jämväl i kristendomsstycken dem troget intolka». Det klagades också över att »barnen icke alltid äro i ordning och färdiga... eftersom de hindras genom åtskilliga ärenden, var till de under lästiden var utskickade». Förhållandena blev ej mycket bättre efter 1842, då obligatorisk folkskola infördes genom lag. Till en början uppnåddes knappast skolans egentliga syfte: »frihet från kroppsarbete, sysselsättning med andliga övningar». Skolgången anpassades ofta efter de

Mátyás Szabó:
Barnarbete
i agrarsamhället

krav, som självhushållet ställde på barnen, i form av sommararbete såsom hjälp vid jordbruk, vallning av djur, deltagande i skogsarbete m. m.

Under 1800-talets andra hälft diskuterades orsakerna till den ojämna skolgången. Behovet av barnens arbetshjälp i hemmen avspeglar en viktig del av Sveriges arbetsliv. Här talas om vallgång, körslor, arbete på åker och äng, potatissättning och potatisupptagning, betrensning, tröskning, bärplockning. I skärgårdstrakter följde skolpliktiga gossar vid 11–12 års ålder sina fäder eller anförvanter på både in- och utrikesresor. När skogsavverkningen på 1870-talet drog den manliga arbetskraften från hemmen, höll man barnen hemma. Fäbodflytt-

ningar avbröt barnens skolgång i Hälsingland och Dalarna. Även fiskarfamiljernas barn var borta från skolan under fiskesäsongen. Från Skåne omtalas flera ställen, »där man under sommarmånaderna för vallning, betrensning m. m. från skolan rycker barn, som knappast begynn timer att läsa innantill eller stava, ja, exempel saknas icke, att egendomsägare kontraherat med sina underlydande om barndagsverk, att ladufogde eller inspektor inställt sig under pågående skolundervisning och till arbete utkommenderat flockar av barn. Skolrådet står antingen handfallet eller måste uppbära smälek för ett förbud, åt vilket det icke genom lag kan förläna kraft.» Flera folkskolinspektörer

2. Potatisplockning
med hela familjen
som deltagare.
Tännäs sn, Jämtland.
Foto 1912.



klagade vid den tiden över att större egendomsägare, t. o. m. när de själva var skolrådsledamöter, medverkade till skolgångens demoralisering genom att tvinga de skolpliktiga att delta i de göromål på herrgården som föll på barnens lott. Från 1890-talet berättas från Öland, att det inte finns någon folkskola på ön där »icke flera eller färre barn hava s. k. sommar-tjänst från slutet av april till slutet av oktober. I sådan tjänst äro anställda icke blott 10–14 års gossar utan även flickor. I flera av de öländska folkskolorna uppgår antalet av sådana tjänande barn till 25 % av hela barnantalet. Under tjänstetiden är dessa barn helt och hållet borta från skolan, i regel hava de därunder icke tillfälle att taga i en bok. Skolgången under den övriga delen av året är ojämn, och resultatet blir, att många skolbarn uppnå konfirmationsåldern, utan att de hava kommit ur folkskolans första och andra årsklass.» Skolan fick ge avkall på sina principer angående den reglerade skolgången även under vårt århundrade. Det berättas från Österlen i Skåne, att de fattiga pojkar fick börja arbeta tidigt. I sista klassen i folkskolan fick de som skulle ha plats som drängpojkar under sommaren ledigt från skolan från den 1 april till den 1 november för att kunna förtjäna några kronor.

Självfallet var skillnaden stor mellan de olika sociala miljöerna i fråga om utnyttjandet av barnens arbete. De förmögnare böndernas syn på barnens praktiska uppfostran var annorlunda än de fattigas. På en stor bondgård ställdes krav på mångsidighet. De hade råd och behov av den. *Statar- och torparbarnen* hade ej tid att

sätta sig in i olika arbetsmoment utan kom tidigt ut i tjänst. Vid tiden kring sekelskiftet började en 9–10 års torparpojke »gå i herrgården» i Södermanland. På våarna fick han kratta löv i trädgården och parken. Varannan dag gick han där, varannan i skolan. En 11-åring följde efter en lie och band säden för 25 öre per dag. Vid speciella tillfällen fick de klara lien själva vid 12 års ålder, de fick då 40 öre. Efter 13 års ålder utförde de karldagsverk genom att köra oxar – dock ej vid plöjningen, ty plo-gen var alldeles för tung för dem. En uppländsk statarpojke utförde följande arbete vid 12 års ålder: »På sommaren var mitt arbete mägerkörning hos en bonde för trettio öre om dagen, maten hemma. Det säger sig själv att vartenda öre fick lämnas hemma till mat och kläder. Vid mägerkörningen hade vi pojkar, som körde, att på morgonen (innan karlarna, som skulle lasta, kom till gropen vilket var kl. sex) länsa gropen från vatten. Vi fick ösa vatten från kl. fem på morgonen. Sen fick vi hålla på att köra mägerkärrorna till kl. 8 på kvällen.»

En annan statarpojke från samma landskap berättar att han fick tjänst vid 13 års ålder på grund av den stora fattigdom som rådde i hemmet. »I likhet med andra statare fick jag börja min arbetsdag kl. 5 på morgonen med att hjälpa till i stallet och kl. 7 skulle jag ha hästen förspänd för mjölkkärran samt infinna mig vid mjölkkrummet och lasta till mejeriet. Många gånger fick man sitta på mjölkkärran hungrig och genomvåt...» Han fick 40 öre i lön samt en liter oskummad mjölk per dag. Flera barn tog anställning vid tegelbruken som bärare. Att

Mátyás Szabó:
Barnarbete
i agrarsamhället

plocka sten på åkrarna tillhörde evig-hetsjobben, som för mycket liten ersättning anförtroddes de minderåriga. Stenen lades i högar, som vid bortkörningen omräknades i vagnlass. Lönen var 10 öre per lass. Av de anställda statarfamiljerna begärdes ofta, att de hade minderåriga som billig arbetskraft. En annons efter statare kunde vara formulerad så här: »Kördräng vars hustru är villig att åtaga sig mjölkningen erhåller plats den 1 instundande nov. Familj som har pojkar som kan deltaga med arbete i ladugården har företräde.»

I större bondejordbruk fanns också behov av billig arbetskraft, och som sådan var barnen självfallna. Barnarbetskraften levererades av mindre bondgårdar, varigenom uppstod en viss arbetscirkulation – ett förhållande som uttryckte gårdens storlek och välmåga. I en större bondgårds arbetsorganisation var de minderåriga talrika. I Skåne talade man om *halv-*

karlen, andra kompingen eller *kumpanen*. Han var en yngre dräng kring 15 års ålder eller däröver. Han skulle bland annat plöja tillsammans med husbonden och slapp icke undan tröskningen. *Tredje kompingen* eller *trillingen*, också kallad *syslepåg* på Söderslätt, passade hästar och kor, mockade och fodrade djuren. Han var under 15 år. På Söderslätt var dessutom två pojkar, som alla räknade som sina underordnade, anställda, nämligen *harvapågen* och *rännehören*. Den stackaren hade aldrig ledigt. Han skulle uträtta ärenden åt de andra drängarna, stoppa strumpor samt väva strump- och förklädesband.

På de olika bondgårdarna växlade minderårigas uppgifter. Arbetet och levnadssättet varierade från gård till gård. Man berättar om hårt arbete, lite sömn, ofta lite mat och framförallt att man aldrig hade ledigt. De små drängarna behandlades dock förhållandevis bra, och undantagen tillhör

3. Drängar och statkarlar tillsammans med räjspojkar vid Hovby gård, V. Eneby sn, Östergötland. Foto 1902.



det ovanliga. En viss pojkarbetscir-
kulation uppstod även mellan jämställda
gårdar. Hade bonden själv ingen
pojke i passande ålder för vissa upp-
drag, kunde han leja ett barn hos
någon barnrikare granne. Sådant be-
traktades tjäna båda parter nytta.

Den ovan omtalade »sysslepågen»
intog sina måltider vid bordet i »dag-
ligstugan» tillsammans med husbon-
den och hans hustru och de andra
arbetarna utan åtskillnad hur dessa
stod på rangskalan. Annars fick de
andra icke producerande mindre bar-
nen sätta sig vid spisen med sin mat.
Halvkarlarna delade i stort sett hus-
folkets lott i fråga om levnadsförhål-
landen. De bodde i oeldade dräng-
kammare. Arbetet var avpassat för
deras ålder. I en memoar från Söder-
slätt redogöres för alla de arbetsupp-
gifter som en liten dräng var med om
vid början av seklet. Som 11-åring
fick han valla kor, bära ved och vat-
ten, sköta djur och även tjänstgöra
som barnpiga för bondens små barn.
Vid 12 års ålder fick han förtroendet
att köra en häst. Detta var mera nöj-
samt men även betydligt hårdare. Han
fick stiga upp tidigt och fodrade och
ryktade sin häst samt mockade, innan
han började sina körningar. Därefter
bytte han plats och blev »ryktare»,
djurskötare. Här fanns det åtskilligt
att göra med djuren, som nedan skall
omtalas mera detaljerat. Från 14 års
ålder skötte han en del uppgifter, som
i stort sett överensstämde med de
vuxnas.

Det är av visst intresse att konsta-
tera, vilka sorters arbeten som barnen
deltagit i och hur effektiv deras pres-
tation var. Därigenom kan vi också
få en mera påtaglig uppfattning om

den betydelse barnarbetet haft på
landsbygden före *industrialismens ge-
nombrott*. Jag utgår från de traditio-
nella näringsgrenar som karakterise-
rade Sveriges landsbygd från den ti-
den. Vad *jakten* beträffar var de min-
derårigas deltagande ganska ringa. På
vissa håll fick de inte alls vara med,
innan de konfirmerades. I viss mån
bidrog de dock även till denna nä-
ringsgren genom att både pojkar och
flickor snodde tagel till snaror. I
Jämtland fick flickorna del i jaktbytet
därigenom. Att sätta ut snaror fick
pojarna göra efter 8 års ålder. Det
gjorde de på inägorna och vid sjön.
Det var en stor dag i en pojkes liv,
då han kom hem med sin första ripa.
Ett par år senare var han med om en
ännu större upplevelse genom att han
fick hänga kruttyget om halsen och
axla lodbössan. Det berättas att en
pojke i Jämtland sköt sin första älg
vid 13 års ålder.

Inom *fisket* finner man ej heller
barnen representerade i större skala.
Småpojkar fiskade med krok i älvar
och insjöar närmast för nöjes skull.
Mindre barn fick dock följa sin far
på isfiske. På somrarna strövade de
vid bäckarna och plockade upp forel-
ler. Spöet var en björkslya, reven en
tvinnad lintråd och metkroken en
krökt knappål. I Bohusläns fiskarlag
ingick dock en pojke vid koljefisket.

Inom de andra stora näringsgrenar-
na var barnens deltagande vida större.
I den viktigaste näringen, *jordbruket*,
fick barnen sina första lektioner, så
fort de kunde följa föräldrarna på
åkrarna. Man började med att plocka
morötter och rovor antingen hemma
eller hos främmande för betalning. I
övre Dalarna gick 5-6-åringar på

Mátyás Szabó:
Barnarbete
i agrarsamhället

4. Rotfruktsupptagning med hjälp av barn, ett arbete där barnens deltagande var så omfattande att ibland hela arbetslaget bestod av barn. Änggården vid Stjärnhov. Foto 1907.

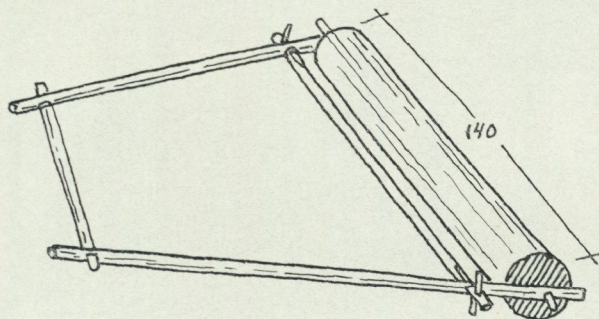
5. Arbetslag vid slättern. Förutom arbetsfolk i vuxen ålder deltar ett stort antal barn. De räfsade och samlade det torkade höet i välmar. Örbyhus gård, Vendels sn, Uppland. Foto 1920-talet.



fältet efter skörden och plockade upp och samlade i korgar sädesax, som antingen spillts vid bindningen av säden eller blivit efter vid vägkanterna under inkörningen. Barn under 10 år var ofta med i *betodling*. I Österlen i Skåne anlidade man ofta barn för att sköta odlingarna, luka och gallra på sommaren och taga upp skörden på hösten. I Jämtland (Frostvikens socken) hade småttingarna varje vår en bestämd uppgift några dagar. Utrustade med var sin käpp skulle de ströva igenom inägorna och snoka upp varenda fläck av kospilling sedan höstbetningen, slå sönder den väl och sprida ut den. Träffade de härvid på en lös sten eller träbit, skulle den tas bort. I Skånes slättbygd anlidades »pågen» även vid sådden. Efter sådd, då all säd kom i jorden med årder, harvades det, och därefter gällde det att »slå klos» så att jorden blev fin. Detta förrättades av pigan och pågen, som var försedda med var sin klubba av trä med avlångt huvud och böjt skaft.

I Dalarna kunde de äldre barnen bli tvungna att draga *lillvälten*, en för hand dragen vält, som användes på lös myrmark i stället för hästvält. En 12 års statarpojkes elddop i Södermanland bestod i att köra mullskopa.

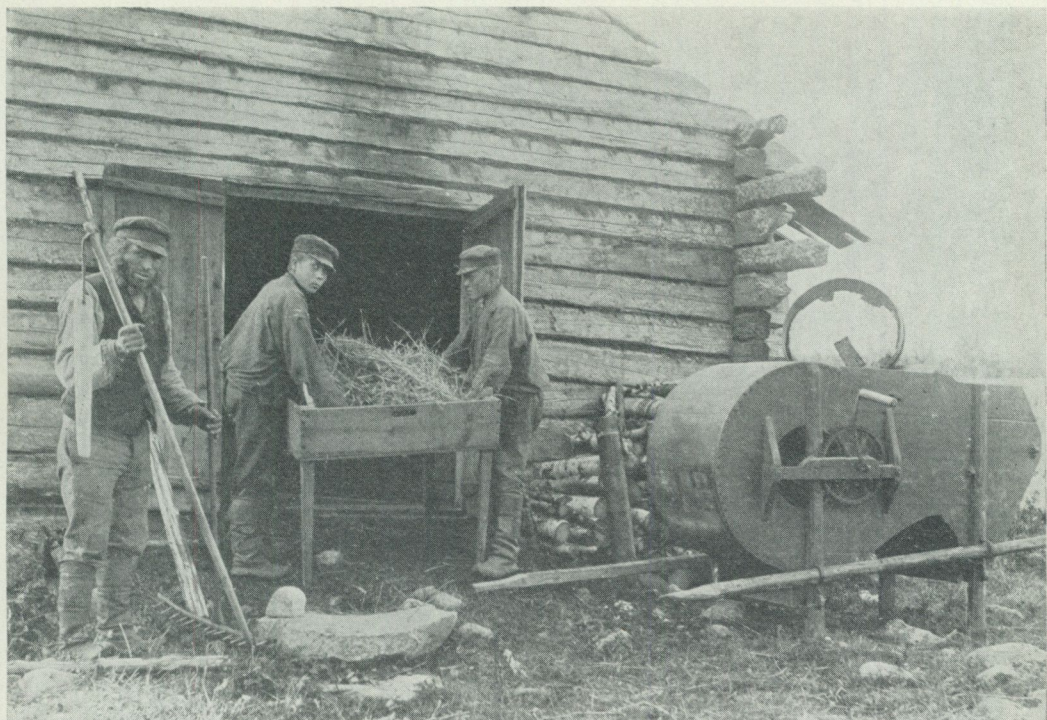
6. »Lillvält» som en pojke fick draga på lös myrmark. Från Vämhus sn, Dalarna. Teckning i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.



»Ett par trilska oxar från Värnamo blev mig tilldelade samt en mullskopa, som det var fullt arbete för en vuxen att sköta. Rättaren svor och skrek, jag däremot bara grät.»

Vid *skörden* deltog barnen i arbetslivet med att lägga nekar i hög. På de större skånska gårdarna ingick pojken i ett arbetslag. »Drängen högg, pågen tog upp, och tösen band, en gammal gubbe satte upp. Upptagningen var rätt så ansträngande.» Bland jordbruksarbetena omtalas i memoarerna mest *tröskningen*, som barnen i stor skala deltog i. Den fick man börja rätt så tidigt med, redan vid 8–9 års ålder. Statarbarnen arbetade med det 10 timmar om dagen vintertid. Man arbetade vid lyse. I ett statarminne från 1910-talet kan läsas följande från Uppland. »Höstarna var värst, då det skulle tröskas. Mindre torpare tröskade för hand, så hände det, att jag gick i gårdarna en vecka eller mer och drog tröskverket för en krona om dan.» Lönen för barnarbete i jordbruket omtalas ej så ofta. Vid sekelskiftet varierade den mellan 25–50 öre per dag. Man fick även något in natura, t. ex. ett skålpund ull.

Vid *slåttern* var barnen oundgängliga. De fick rycka upp gräs med händerna på stenig eller risig mark, där man inte kunde slå med lie. Detta inträffade även om våren, när man var foderlös. Man plockade i soliga backar, där gräset kom tidigt fram. Vid slåttern var räfsningen ett något lättare arbete, som sköttes av gamlingar eller barn, om kvinnorna ej räckte till. I större delen av landet arbetade barn tillsammans med kvinnorna vid *lövtäkt*. Att skörda löv till kreatursfoder var ett utpräglat kvinno-



7. En typisk tröskningsbild med minderårigas deltagande. Den tröskade halmen sällas. Lappträsk, Lapp-land. Foto 1898.



8. Arrendatorn med sin familj vid slätterarbetet. De större pojkarna hanterade lien, de mindre räfsade. Bjärka-Säby, Östergötland. Foto 1909.



9. Barn kör kol från milan. Värmland. 1920-talet.

och barnarbete, som manfolket sällan befattade sig med. På senhösten samlade man fodermossa på tallhedarna. Ofta tog man denna mossa ganska långt från hemmet, så att man under natten måste sova antingen i en lövlada eller ute i det fria.

Från 1870-talet, när skogsindustrin satte in på allvar, konkurrerade sågverken i oroväckande mån med skolan. Vid *skogsarbetet* fanns åtskilligt som barnen kunde sköta. Även i hemmet hjälpte pojkarna redan vid 7–8 års ålder sin far med att hålla i sin ända av stocksågen ute på vedbacken och stiftade bekantskap med skogsredskapen. Det dröjde inte länge, innan de tog hand om hästen och släden och körde till skogs efter ett lass vekare ved, som de förut hade huggit och släpat ihop. 12 års pojkar

kunde sköta om huggningen och hemkörningen av nästan all ved som behövdes för gårdens vinterbehov. I en skogsarbetares hågkomster belyses de mödor som en pojke fick stå ut med år 1893. »Vi högg timmer på Lovikskogen i Holms socken, en mil från hemmet. Här fick jag tillsammans med far draga den långa, tunga stocksågen genom träd på upp till 30 tum i diameter över stubben. Det var en av de kallaste vintrarna, och det var svårt för mig, genom det arbete jag kunde prestera, hålla mig varm. Utom vid nedsågningen av träden, då sörjde nog far för att jag höll mig varm. Själv var han grov och stark och fordrade mången gång mera än vad som var rimligt av mig. Vi bodde i en rätt stor koja av den då vanliga typen med stor öppen rökgång och

brits över hela kojans bredd. Minsta stock som fick huggas då, var 8"×10 alnar, och allt furutimmer måste rundbarkas, vilket gjordes med yxa. Betalningen 15 öre stock.»

Vid *flottningen* fanns det arbetsmoment som man kunde anförtro ett barn. »Mitt arbete blev att med en tung slägga stå på en spelflotte och slå smide ur de ringbommar, som tidigare på våren på isen slagits om virke som blivit framkört under vintern.» Detta arbete utfördes av en 12 års pojke.

De hittills omtalade arbetsuppgifterna för minderåriga kan ändå knappast jämföras med den betydelse som barnarbetet i alla tider haft i samband med *boskapsskötseln*. Här var både flickors och pojkers deltagande helt enkelt oersättligt. De flesta hågkomster från barndomen vittnar tillsammans med historiska källor av skilda arter (landskapslagar, domböcker, sockenprotokoll, byordningar, utspisningsstater, räkenskaper m. m.) om en kontakt mellan husdjur och barn, där de minderårigas arbetsinsatser icke sällan överträffar de vuxnas. Att kunna handskas med djuren ingick i barnens läggning – vi behöver knappast tillgripa avlägsna paralleller för att belysa detta. Dagens ungdomar visar ofta en entusiastisk hängivenhet för de fåtaliga och sällsynta husdjur som förekommer i storstäderna. Lek och nöje förenas här på ett smidigt och harmoniskt sätt med praktisk eller ekonomisk nytta.

Intresse och ömhet för husdjuren kommer till uttryck vid *utfodringen*, som barnen ofta fick sköta. Den uppgiften tilldelades både gårdens egna barn och tjänande smådrängar. Vik-

tigast av allt arbete med djuren var *vallningen*, i vilken barnen i alla åldrar och i olika miljöer deltog. Vallningen av betesdjur kunde variera från utdrivning av djuren på bete till uppdrag, vilka krävde såväl kunskap och erfarenhet som fysisk styrka och uthållighet. Barnen kunde antingen själva vakta djuren eller bistå en äldre erfaren man eller kvinna. Hjälp av det sistnämnda slaget kunde ges på olika sätt. Byarna kunde ställa en vallpojke till byherdens förfogande, om djurens antal krävde detta. På herrgårdarna hade herden en lättroblig yngling till hjälp, och även på fåbodarna bistod små hjälppojkar de kvinnliga vallhjonerna.

Större betydelse hade vallpojkar och vallflickor dock, då de självständigt anförtroddes husdjuren. Den gemensamma herde som användes i Götaland och särskilt i Småland var på sin höjd en halvvuxen pojke. Från och med 1500-talets andra hälft träffar man på termer i äldre källor som »vallfolk» och »vallhjon». Under dessa ord dolde sig för det mesta minderåriga pojkar och ej vallhjon i mogen ålder. År 1686 bestämdes det uttryckligen att kvinnorna skulle användas som vallhjon i stället för pojkar. Att en vallpojke ofta inte kunde framträda vid tinget förklarades av att han var minderårig. Även om han infann sig där av någon anledning, är det inte säkert att domböckerna uppger, vad han egentligen sysslade med. En vallpojke omnämnes dock år 1595 i Södermanland vid tinget på grund av att han hade huggit 20 små ekar. I Falbygden omtalas år 1627 att en bonde, som inte hade sina gärdesgårdar i ordning, slog både djur och



10. Vallflickor från Frostvikens sn, Jämtland. I Mellan- och Nordsverige var vallningen de minderårigas, främst flickornas arbete. Flickan t. v. har ett regnskydd av näver på axlarna. Foto 1913.

vallbarn, när boskapen kom in på hans ägor. Att vallpojkar misshandlades var inte ovanligt. Det kunde inte undvikas att boskapen gjorde skada även vid den största omsorg och försiktighet vid vallning. År 1687 misstänktes en bonde i Ydre härad för att »genom för sträng aga vållat gete-vallgossens död».

Även en del förordningar vittnar om allmänt bruk av vallbarn. I den första skogsordningen från 1664 talas om orsaker till skogsbrand, och där omnämnes vallbarnens förseelser. Från 1600-talets slut och 1700-talets början utkom flera förordningar, som

på nytt föreskriver att flickor och kvinnor skall användas till vallhjon i stället för pojkar. Här omtalas också minderåriga flickor, som ej förmår försvara betesdjuren mot skadedjur. I sina riksdagsbesvär år 1713 menade allmogen i Kronobergs län, att »deras döttrar eller tjänstepigor» håller vallningen »för neslig samt är rädda och försagda men däremot gossarna äro kvicka och behjärtade att tillbakavisa de skadliga djuren... Ty beder alla om nåd och tillåtelse att få till vallgång bruka gossar under 13 år...»

I Syd- och Mellansverige har alltså under dessa århundraden existerat en vallningsorganisation bestående av pojkar mellan 10–12 år. Medan det i Dalarna, Härjedalen och Jämtland var ganska ovanligt med en pojke, som på egen hand skötte vallningen på fäbod, hade man i Ångermanland och längre norrut större användning för pojkar. I Mellan- och Sydsverige finner man inte sällan flickor i valltjänst i stället för pojkar. I många fall var vallbarnens kön nästan likgiltigt. Flickor och pojkar i samma ålder behandlades och betalades lika.

I memoarer och traditionsuppteckningar omtalas vallningen ofta som ett av barnens vanligaste göromål. Bondemålaren Pehr Hörberg, som var född 1764 i ett fattigt hem i Småland, återkommer i sin levnadsbeskrivning flera gånger till att han var tvungen att valla boskap hos grannarna. Först var han ute vid 10 års ålder, sedan när han fyllt 13 år. »Jag förestod min syssla med framgång», skriver han, »samt hade mina trenne husbönders och matmödrars gunst och förtroende, så att jag blev anförtrodd att förrätta tjänsten även nästföljande som-



11. Vallpojke från Andrarums sn, Skåne. Foto 1902.

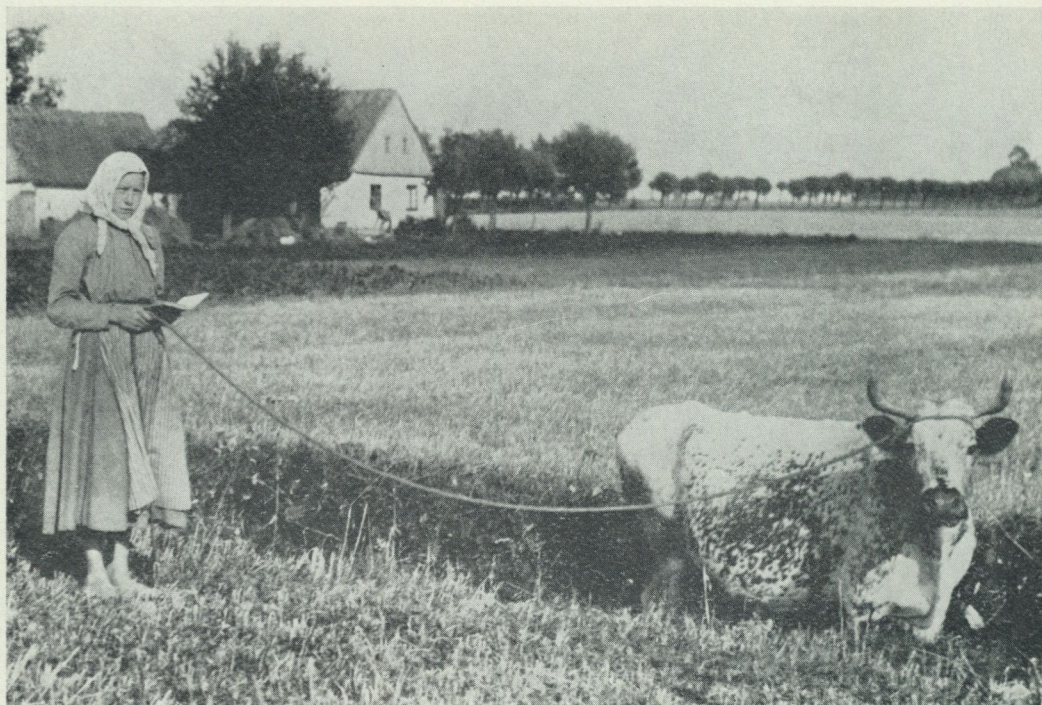
mar...» Men lyckan stod honom inte längre bi, nästa år kom »vargar, som rev ihjäl och skadade många får för mig. Jag får bekänna uppriktigt: jag var väl icke nog vakande på min post...» I sin rädsla beslöt han att rymma.

Hörbergs öde var mycket typiskt för en vallpojke. Liksom övervägande delen av de minderåriga vallbarnen kom han från ett fattigt hem. I detta avseende förändrades ingenting under tvåhundra år. Många fattiga familjer hade flera barn, som kunde åtaga sig vallningsarbete. Föräldrarna var glada, om de kunde placera ut de

pojkar som var i åldern 11 till 15 år. Lönen var bestämd av utgångsläget. Ofta begärde föräldrarna inte mera än föda och kläder. I Småland var det vanligt att föräldralösa barn sökte sig till vallningsarbete. Vallningen av boskapen blev från 1800-talets mitt en sysselsättning för jordbruksproletärer: torparnas, rotehjonens och daglönarnas barn. Kanhända bidrog detta till att vallningen vid sekelskiftet ansågs vara en mindervärdig sysselsättning, som endast de som inte kunde få något annat jobb ville ha. En fattig gosse började alltså sin bana som vallhjon och innehade tjänsten till konfirmationsåldern, då han blev drängpojke, sedan dräng, statare, torpare och, om allt gick väl, småbonde.

Som vallpojke fick han göra allt på gården, även det som ingen annan ville göra. Efter konfirmationen erhöll de flesta före detta vallbarn anställning som drängar – ofta på samma gård – medan de klena och sjuka fick fortsätta att gå i vall.

Som jordbrukarklassens proletärer kunde vallpojckarnas öde vara mycket hårt. »Ifrån den dag vaktpojken gick i tjänst, till den dag mot jul han slutade, var han ej fri en enda dag. Skulle de gå hem någon gång, skulle det vara om natten. Han blev icke tvättad på hela sommaren och hade lus och bölder i huvudet.» Så skildras förhållandena ifrån Skåne. Det ingick inte sällan i vallbarnens arbete att under vallningen samla örter, svampar m. m. för hushållet. Därvid samlade han också för egen del allt ätbart. Kosten han erhöll på morgonen räckte sällan till. I Frostviken stillade vallpojken sin hunger med gräs. Det finns några få uppgifter om att hungern drev vall-



12. Läsläsning
under vaktning.
V. Klagstorps sn,
Skåne. Foto 1902.

barnen att äta lera och kreatursspilling.

Från fattiga småländska hem har vallpojkar i viss utsträckning vandrat till Skånes välmående bondbyar för att arbeta, närmast vid 1800-talets mitt. Man vandrade även till Halland för att vakta får. På 1860- och 1870-talen erhöll Önnestads socken i nordöstra Skåne regelbundet vaktare från Virestad i Småland. Den årliga migrationen var organiserad. Under en vuxen mans ledning begav sig en hop barn – 10–12 stycken – till Önnestad. Ledaren hade i förväg avtalat anställningsvillkoren med bönderna, och barnen behövde blott utplaceras. På hösten åkte de järnväg tillbaka till föräldrahemmet. Folktraditionen har otaliga exempel på sådana arbetsvand-

ringar, som tycks ha korsat nästan hela Skåne under 1800-talets andra hälft.

I större delen av Sverige har *tjuder-ring* sedan gammalt praktiserats. Det är en betesmetod, som innebär att ett kreatur medelst ett långt rep är bundet vid en i marken nedslagen påle. När djuren betat av det på så sätt begränsade området, skulle de flyttas. Detta arbete tilldelades mycket ofta barnen, hur ansträngande det än var. I Sydsverige hade man en lilldräng, vars uppgift bestod i att flytta tjuderpålarna. Han måste då släpa 12–15 tjuderutrustningar, flytta djuren 3–5 gånger dagligen, klara upp hoptrasslade linor och infånga de djur, som slet av linan eller drog upp tjuderpålarna. Hårdast av allt var att dra

upp de nedslagna tjuderpålarne. På Österlen sköttes detta arbete av en 13 års dräng vid sekelskiftet. »Korna och ungdjuren stod tjudrade och fick endast räcka en liten bit av betet för att inte trampa ned det. Därför skulle de 'flyttas' fem gånger om dagen och det var ett hårt arbete att draga upp och slå ned de nära halvmeter långa 'tjörpelarna' av järn, i synnerhet när den leriga jorden vid torka blev hård. Då jag hade omkring 30 djur att flytta blev det cirka 150 gånger dagligen, som jag måste draga upp och slå ned tjörpelarna. Härvid användes träklubbor, som kallades 'klyvor'.» Det hörde också till hans arbete att pumpa upp dricksvatten, som sedan kördes ut direkt till djuren, där de stod tjudrade. Som en komplettering till dessa betesmetoder kan nämnas det av alla avskydda sättet att leda djuren, oftast mjölkorna med ett rep. Det var utslutande barnens jobb. Då fick man stå eller gå bredvid djuret och följa det överallt.

En fullständig redogörelse för alla de arbetsuppgifter barnen varit in-dragna i kan ej ges i detta sammanhang. Diverse *slöjdarbete* må dock omtalas. Flickornas sysselsättning med *textilslöjd* från ca 8 års ålder omnämnas överallt. »Mor var angelägen att vi jäntor skulle ha ett handarbete i händerna. Stickningen och virkningen mest. Hur många par svarta långstrumpor jag stickat under skolåren är ej gott att veta», berättar en gammal kvinna från Uppland. Småbarn, såväl pojkar som flickor, fick »raffla», dvs. repa upp klippta remsor av ylle, som sedan av någon vuxen person i huset kardades och blandades med ull för att spinnas till garn. Detta arbete

sysslade man med överallt på vintarna. Trasorna skulle inte bara repas upp utan också blötas upp i hett vatten, tills en ulliknande massa uppkom. På de skånska herrgårdarna fanns under den tid vävningen pågick en »spoletös» anställd, som spolade till vävarna och hjälpte till med litet av varje.

I vanliga fall skötte en pojke kniv och yxa som en hel karl. På de gamla svenska bondgårdarna var det viktigt att han lärde sig de nödvändigaste smidena och i viss mån att utöva bygdens hävdvunna hantverk såsom svarvning, lietillverkning, korgmakeri eller skinnskrädderi. I Venjan i Dalarna, där man gjorde laggkärl, hette det att den unge man som inte kunde göra en brukbar bytta inte var någon riktig karl och inte fick gifta sig. I denna socken hjälpte pojkar till med tillverkning av byttor, kar och såar redan vid 10 års ålder. Vid 8–9 års ålder skulle både pojken och flickan vara fullfärdiga mästare i att *karda*. Sticka och lappa fick flickorna göra ännu tidigare. Det berättas om en flicka som vid 11 års ålder framställde sitt första par vantar och om en annan som klarade sin första väv, när hon var 14 år gammal. Att spola, då mor vävde, var småpojknas göra, om flickorna hade annan syssla.

Pojkarna sattes något senare in i de manliga slöjderna. Vid 8 års ålder skulle de göra vispar och kvastar av vidjor. Att tälja upp ämnen till räfs-pinnar var en lämplig början för träslöjd. Snart följde träslevar och skedar efter. Vid 11–12 års ålder fick man börja lappa sina skor. Löpning av taknäver och bark till garvning anförtroddes åt småpojkarne. Bindning



13. Arbetsstyrkan vid ett sågverk, där barnens arbetsinsats var oumbärlig. Ludvika. Foto 1900.

och lagning av nät fick man börja med före konfirmationsåldern. I fiskarfamiljerna fick pojkarna repa drev av gammalt tågvirke, varmed båtarna tätades.

I denna redogörelse för landsbygdens barnarbete har endast de vanligast förekommande arbetsuppgifterna behandlats. Förutom dessa har en oändlig mängd göromål förekommit, som med stor möda, svett och tårar utförts av små barnhänder. Barnens arbetsbidrag har varit mer än nödvändiga. De flesta hushållen skulle ej ha klarat sig utan detta arbetstillskott. Det gamla bondesamhället karakteri-

serades inte endast av ett minutiöst tillvaratagande av gårdens alla råvarutillgångar, så att ingenting gick till spillo, utan också av ett lika minutiöst utnyttjande av all tillgänglig arbetskraft. Därigenom fick barnarbetet en historisk betydelse. Utan barnens arbetsinsats skulle landet förmodligen aldrig ha kommit upp till den senaste tidens höga levnadsstandard. Här måste man även tänka på barnens infogande i arbetslivet vid industrialismens genombrott under 1800-talets senare hälft. Barnarbetet i fabrikerna an knyter till gammal tradition i bondesamhället.

Litteratur:

- Carlsson, S.*, Yrken och samhällsgrupper. Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1868. 1968.
- Erixon, S.*, Svenskt folkliv. 1938.
- Erixon, S.*, Ynglingalaget. En gengångare i samhället, i Fataburen 1921.
- Ernvik, A.*, Glaskogen. Bygd, arbetsliv och folkkultur i Jösse, Nordmarks och Gillbergs härader under 1800-talet. 1951. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:7.)
- Forsberg, S.*, Folklivsbilder från det gamla Albo. 1952.
- Granlund, J.*, [Arbetsorganisation:] Landsbygden, i Den svenska arbetarklassens historia. Del 10. 1944.
- Granlund, J.*, Avlöningsformer, i Den svenska arbetarklassens historia. Del 10. 1944.
- Hedlund, M.*, Barnens uppfostran och utbildning i en storfamilj, i Folk-Liv 1943.
- Hobroh, G.*, Om sommarfähus i Syd-sverige, i Folkkultur 1941.
- Hörberg, P.*, Min Lefwernes Beskrifning Författad år 1791. 1955.
- Hörlén, M.*, Gamla seder och bruk från södra delen av Ingelstads härad. 1914.
- Johansson, L.*, Barnuppfostran i det gamla Frostviken, i Jämten 1934.
- Levander, L.*, Barnavård i Övre Dalarna vid 1800-talets mitt. 1946. (K. Gustav Adolfs akademiens småskrifter. 3.)
- Levander, L.*, Barnuppfostran på svenska landsbygden i äldre tid. 1946. (K. Gustav Adolfs akademiens småskrifter. 4.)
- Lindberg, A. M.*, Som drängpojke på Österlen vid seklets början. 1966. (Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i sydöstra Skåne. Småskrifter. 10.)
- Sjöbeck, M.*, Bondskogar, deras vård och utnyttjande, i Skånska folkminnen 1927.
- Skogsarbetarminnen.* 1950. (Svenskt liv och arbete. 9.)
- Solberg, M.*, Folklivet på Söderslätt under senare hälften av 1700-talet. 1916. (Historisk Tidskrift för Skåneland 6.)
- Statarminnen.* 1947. (Svenskt liv och arbete. 1.)
- Statarminnen. Ny samling.* 1949. (Svenskt liv och arbete. 5.)
- Svenska folkskolans historia III.* 1860–1900. 1942.
- Szabó, M.*, Herdar och husdjur. 1970. (Nordiska museets Handlingar 73.)
- Säve, P. A.*, Allmogen och hussederna på Gotland. 1941.
- Thorsén, E.*, Uppländskt torparliv. 1949. (Svenskt liv och arbete. 6.)
- Åkerman, V.*, Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat. 1964.
- Traditionsuppgifterna är huvudsakligen hämtade ur Nordiska museets arkiv och ur Brita Stjernswärds herrgårdsundersökningar.

SUMMARY

Child labour in agrarian communities

Before the land parcelling had changed the economic structure in the rural areas a very strict division of labour was adhered to on the farms. Children's sharing in the work was a necessity and also an integral part of the working system. Apart from the economic importance of this work it was also important for the children's education. The difference between boys and girls was emphasized at an early age.

At the age of 7 or 8 children's labour was claimed everywhere irrespective of social milieu. Among the poor the necessity for the children to help was greater. As an introduction into working life were used tasks like carrying water and wood, carrying food to the workers in the fields, cleaning the house, laying the table, picking berries and going errands. When compulsory elementary education was introduced in 1842 the situation was not changed, and in many places children were kept at home during certain working seasons, e. g. to herd animals, do carting jobs, work in the fields, weed the beetroots, help the threshers or to pick berries. In different social milieus the children were more or less intensively used as labour-power. Children of farm labourers and crofters were drawn into the production at an early age. It was not unusual for children

over 10 to be integrated in the normal staff on manors, at 13-14 boys often did the work of an adult. Much has been told about hard work, little sleep, often shortage of food, never any free time.

In the traditional agrarian occupations children took part to different degrees. Hunting and fishing was not particularly suitable for children, but in agriculture children are often found: setting or taking up potatoes, weeding, picking ears off the fields after the harvest, assisting at carting and threshing. Important child labour was during haymaking and especially at leaf-fodder gathering, where hardly ever men took part, only women and children. In forestry children could be of use as helpers. Handicraft was begun at the age of eight, whisks and brooms were made of wicker, boys carved teeth for rakes, wooden spoons and ladles, girls knitted and crocheted, all small children cut up wool into short lengths suitable for carding. The greatest use of children everywhere was in connection with animal husbandry. Often they fed animals, and as herders children had been indispensable all over the country. Both boys and girls could assist an adult shepherd, several households could employ one child, or they could look after the animals on the home farm.

De oäkta barnen

Att vara född utom äktenskapet har under historisk tid alltid varit ett handikapp. Detta avspeglar sig tydligt i lagstiftningen alltsedan landskapslagarna från 12- och 1300-talen. Först i och med barnlagarna från 1917–20 kom en ändring till stånd – åtminstone på det rättsliga området. Från socialhistorisk synpunkt är källmaterialet om dessa barn magert fram till början av vårt århundrade. Men om man antar att folk i stort sett följer lagen – och att lagen avspeglar folks beteende – måste under århundraden de oäkta barnen ha varit nedklassade och ofta utstötta ur den sociala gemenskapen.

Hednisk tid

Bäst verkar förhållandena ha varit i hednisk tid – under förutsättning att det nyfödda barnet fick lov att leva. Att familjens överhuvud, dvs. familjefadern, hade rätt att bestämma om ett barn skulle leva eller sättas ut att dö, finns det åtskilliga indikationer på i de äldsta källorna. I Gunnlög Ormstungas saga heter det t. ex.: »Det var skick den tid då hela landet var hedniskt, att fattiga män, som hade många att föda, satte ut barnen; men det räknades likväl alltid för dåligt gjort.» Reminiscenser från denna tid återfinns även i landskapslagarna,

t. ex. Gotlandslagen som understryker att barnutsättning är förbjuden: »Det är nu därefter, att man skall uppföda vart barn, som blir fött i vårt land, och icke utkasta det.»

Familjefaderns starka ställning kan härledas från tiden innan folk tog fast bostad och huvudsakligen levde som nomader. Arbetsfördelningen med männen som krigare och fångstmän, medan kvinnorna rådde över lägret och barnen, medförde att kvinnorna blev avhängiga av männen för sitt uppehälle. En kvinna blev juridiskt och faktiskt sett en person med lägre dignitet, mera en sak än ett eget rättsobjekt.

Om man skall tro Adam av Bremen (1030), så rådde fortfarande den situationen, att männen kunde ha många kvinnor att förlusta sig med. Han skriver om svearna att de visar förakt för guld, silver och andra rikedomar, »endast i sina förbindelser med kvinnor känner de intet mått. Efter sina tillgångar äger varje man två, tre eller flera; de rika och förnåma har kvinnor utan tal.» Även om han säkerligen överdriver – de flesta svear hade nog knappast råd till sådana utsvävningar – känner man från andra källor till att åtminstone hövdingarna inte bara hade frillor utan även flera äkta hustrur.

Äktenskapet var nämligen i första

hand en ekonomisk transaktion, en överenskommelse mellan två släkter, ofta till gemensamt stöd för dessa mot yttre fiender eller för att hindra strid dem emellan. Vad mannen fick var en hushållerska – en matmor – med hemgift. Han rådde över bådadera i sista hand, och han kunde i princip skilja sig från hustrun lika lätt som en muhammedan idag. Rent faktiskt var saken emellertid inte så enkel, i det att mannen var bunden av de avtal, som uppgjorts när äktenskapet (fästningen) ingicks. Vad *hon* hade rätt att begära var att få råda över hushållet och inte helt bli försummad i den äktenskapliga sängen. Men någon trohet från mannens sida hade hon inget krav på.

Vid kristendomens inträde på den kulturella scenen fanns som en följd av denna ordning av familjens förhållanden barn av olika kategorier: äkta födda, vilka var de förnämsta, barn av friboren fader och hans konkubin (frillebarn), barn av friboren fader och ofri kvinna (träl), barn av ofri fader och friboren kvinna, o. s. v. Man får anta att fadern i allmänhet såg till, att hans eget kött och blod inte led nöd och att han åtminstone hade en moralisk plikt att hjälpa till med försörjningen även av andra än sina äkta födda barn. Med den bogemenskap som rådde, torde detta ha varit relativt enkelt. Barn var framtida arbetskraft. Blev antalet män för stort, lockade ära och rikedom i österled. Mest problematiskt var det med *arvet*.

Arvsreglerna i vår äldsta lagstiftning är mycket komplicerade och källorna innehåller många dunkla ställen. Utvecklingen tycks emellertid ha

varit ungefär denna: På den tid, då folk levde av fångst, rådde bogemenskap inom storfamiljen. Barnen hade då rätt till viss del av redskapen, om de ville ge sig av på egen hand. Efter hand gick detta över till ett arvssystem, när familjerna blev bofasta jordbrukare. Problemet blev då vem som skulle ta över gården – och av naturliga skäl segrade den äktfödde sonen. Men även frillosönerna fick behålla en viss arvsrätt. Denna blev emellertid betydligt inskränkt och begränsades så småningom till arv efter modern.

Kristendomens inflytande

De förhållanden, som här i korthet har skisserats och som visar, att skillnaden mellan äkta födda och oäkta födda barn inte var överväldigande stor, ändras sakta men säkert under kristendomens inflytande.

Detta hade sin orsak i kyrkans lära om äktenskapet som ett sakrament, en i livstiden ouplöslig förening mellan de äkta makarna. Otrohet blev en kardinalsynd och kampen mot synden fördes även med rättens hjälp. Det sedliga tillståndet i Sverige – jfr. Adam av Bremens beskrivning – måste givetvis ha chockerat de påvliga delegaterna. (Det kan emellertid tilläggas, att den katolska kyrkan hade samma problem på hemmaplan. Under hela medeltiden kämpade man i romarrätten och kanonisk rätt förvägs mot de romerska konkubinerna.) Och sederna var inte lätta att utrota, som rimligt kan vara. Landskapslagarna vilar emellertid till större delen på kanonisk rätt i dessa delar, så *rättsläget* var vid 1200-talet i princip klart. Att påvarna Alexander

III 1181 och Honorius III 1220 inskräper reglerna om äktenskaplig trohet och straff för tvegifte och hor, visar att man behövde en lång övergångsperiod, och att man inte ville utsätta folkets gamla rättssedvänjor för alltför kraftiga påfrestningar. Men den press man efter hand använde var mycket stor, allt ifrån prästernas predikningar till statens och kyrkans straff för äktenskapsbrott, hor och lönskaläge. Ett barn fött utom äktenskap eller fästning (trolovning) var ju i sig självt ett levande exempel på faderns och moderns syndiga leverne, och samhällets bannstråle drabbade inte endast föräldrarna, utan även, och kanske i första hand, barnet. Man använde sålunda rent cyniskt de i syndafallet alldeles oskyldiga varelserna såsom ett avskräckande exempel för att förhindra nya syndafall.

Den rättsliga ställning barnen hade i mitten av 1300-talet framgår av Magnus Erikssons landslag, som stadgar att modern skall föda frillobarnet, tills det nått tre år, därefter fadern tills det nått sju år. I arv får barnet endast småsmulor, maximalt 2 mark efter fadern och 1 mark efter modern. Föräldrarnas försörjningsplikt upphörde sålunda redan då barnet var sju år.

De två första århundradena efter reformationen var en av sedlighetsivrarnas starkaste perioder. Omkring 1700 tycks djävulen ha varit speciellt aktiv i Sverige och förlett många till hör, otukt och häxeri. Prästestånd och rättsmyndigheter arbetade ihärdigt och straffen var många och ofta hårda. Att få barn utanför äktenskapet betraktades nu som en synd även i det allmänna medvetandet.

1734 års lag

I och med 1734 års lag blev rättsläget helt definitivt och ändrades inte förrän efter 1900. Det heter i ärvdabalken 8: 7: »Avlar man barn i lönskaläge utan äktenskapsloven, eller i hordom, eller i förbudna leder; de barn måge ej annat arv taga än efter egna barn och bröstarvingar, dock njute de av fader och moder nödtorftig födo och uppfostran, till dess de sig själva nära kunna. Dör endera av föräldrarna och lämnar ej gods efter sig; föde då den barnet, som efter lever.»

I förarbetena till denna bestämmelse skiljer sig uppfattningarna. Det var på förslag att ge de oäkta barnen avlade i lönskaläge »med mö eller änka, som intet beryktat leverne fört eller med olovligt lägersmål tillförene beträdda varit» en bättre ställning: förutom behörig föda, även arv efter båda föräldrarna. Men Göta hovrätt förklarade, att om man skulle vara så frikostig skulle konsekvenserna bli svåra. Då skulle »till Guds förtörnelse, som all lösaktighet och örenlighet förbjuder och hatar, lönskalägerssynden tilltaga och de äkta barnens rätt lida men». Den mening segrade då, att de oäkta barnen endast skulle ha rätt till *nödtorftig* föda och uppfostran och *inget arv*, utan endast rätt till en ersättning om fadern eller modern dog innan barnet kunde försörja sig själv, d. v. s. vanligtvis vid 15 års ålder.

Den nödtorftiga föda, som kommit barnet till del, kunde dock föräldrarna i vissa fall återfå. Föräldrarna ärvde nämligen barnet om detta saknade bröstarvingar, något som man väl utan överdrift kan beteckna som

tämligen orättvist. Arvsrätten motive-
rades med att den var ersättning för
den nödortftiga föda och uppfostran
barnet hade fått.

Sannolikt hade även barnet för-
sörjningsplikt gentemot föräldrarna
och kunde sålunda bli skyldigt att ta
hand om dem om de blev sjuka eller
på deras ålderdom. En sådan skyldig-
het förelåg i varje fall från början av
1800-talet och har traditioner tillbaka
till landskapslagarnas tid.

Att råka i olycka

Konsekvenserna av denna lagstift-
ning och av de moraliska föreställ-
ningar, ur vilken den härstammar, var
flera. Uppenbart är, att det oäkta
barnet startade sitt liv annorlunda än
andra barn. Men även en flicka med
ett oäkta barn var en illa ansedd va-
relse. Att »råka i olycka» var likty-
digt med att bli med barn utom äkten-
skap. Att »dölja sin synd» blev för
dessa olyckliga en viktig sak, trots
att inte många utvägar stod öppna.
Det fanns dock en: att söka dölja sitt
havandeskap och sedan döda sitt
barn. Att dölja ett havandeskap var
emellertid säkerligen rätt svårt under
de trångbodda förhållanden, som exi-
sterade, och med flera pigor delande
samma säng. Men barnamorden var
i alla fall så vanliga, att man sökte
tillgripa speciella medel för att för-
hindra dem. Speciellt märkligt är ett
kungl. brev från 1778, som före-
skrev, att en moder till barn utom
äktenskapet skulle ha rätt till att få
vara okänd. Syftet med bestämmelsen
var att en kvinna genom att föda
barn på främmande ort skulle kunna
undvika skammen och därigenom
inte frestas att döda sitt barn. Prak-

tiskt gick det så till, att barnet in-
fördes i kyrkböckerna som född av
»okänd moder». Bestämmelsen upp-
hävdes först år 1915, vilket betyder,
att det fortfarande finns människor
här i landet som är födda inte bara
av okänd fader – det torde vara rätt
så vanligt – men även av okänd mo-
der.

Rättshistorikerna brukar flitigt un-
derstryka, att det endast var i arvs-
och familjerättsligt hänseende som
de oäkta barnen var sämre ställda,
medan de hade samma straffrättsliga
skydd och samma civil- och förvalt-
ningsrättsliga ställning som andra.

I realiteten är detta en sanning med
modifikationer. I skråordningarna
från 1400–1600-talen stadgas uttryck-
ligen att de utom äktenskapet födda
är uteslutna från rätten att vinna in-
träde i skrået. Bestämmelserna bort-
togs 1720, men genom ett kungl.
brev från 1752 kan man förstå att
skråna fortsatte med sin gamla praxis.
Det inskräptes nämligen där, att »det
oäkta barn vid ämbeten och skrån
samt andra näringar icke något hin-
der i antagandet göra skall». Man
kan givetvis säga, att det inte var
staten som ställde de oäkta barnen i
en särställning, utan skråna själva som
inte ville ha med dessa barn att göra.
Men man får då beakta, att det från
början var staten och kyrkan som
medvetet hade utklassat dem.

Det uttryck, som bättre än något
annat karakteriserar de oäkta barnens
sociala position i gårdagens samhälle,
är *ärelöshet*. Idag säger inte detta oss
särskilt mycket, men det hade en helt
påtaglig realitet för våra förfäder.
Som ett exempel kan nämnas en dom
från Västerås år 1640: »En kona från

Stockholm fått oäkta barn. Men efter tretton veckor är barnet dött. Frågas om hans begravning. Dom: Skall gräva sitt barn i galgbacken.» Ärligt folk begrovs inte på galgbacken, endast oärliga.

Industrialismen skärper problemen

Industrialismens genombrott under 1800-talet kom att medföra, att de oäkta barnen på ett alldeles speciellt sätt kom i rampluset. Behovet av billig kvinnlig arbetskraft – såväl till industrin som till borgarhemmen – var stort, och många unga kvinnor sökte sig in till de snabbt expanderande städerna. Naturligt nog råkade många »i olycka» och blev sittande med ett faderlöst barn som de hade svårt att försörja. Antalet barn födda utom äktenskapet ökade kraftigt. Medan år 1750 ungefär 2,5 % av alla nyfödda barn i Sverige föddes av ej gifta kvinnor, var motsvarande år 1850 9 %, 1900 13 % och 1910 15 %.

Sedd ur den offentliga moralens synvinkel var detta ett uttryck för ren »lösaktighet», och man var snar att uttala en förkastelsedom över den flicka, som fick ett barn utan att vara gift. Någon större ansvarskänsla gentemot barnet ansågs en sådan »fallen kvinna» inte ha: »För de flesta unga ogifta kvinnor i större städer (speciellt fabriksflickor) ter sig deras havandeskap som en otur, en olycka, som de tyvärr råkat ut för. Deras förnämsta strävan är att på lämpligaste sätt göra sig ett ovälkommet foster eller barn kvitt, så att de må återvinna sin förra frihet», säger en barnläkare i början av seklet. Med uttrycket »frihet» åsyftar han tydligen flickornas

»kamrat- och uteliv om kvällarna». Man kan emellertid förstå flickornas önskan att bli av med det oönskade barnet. Läkaren fortsätter nämligen: »att själv amma sitt barn skulle ju för en ung, ogift moder innebära att störta sig själv; att högt omtala vad hon av hjärtat önskar dölja; att göra sig omöjlig såväl i ett som i annat hänseende, och slutligen att från en glad och fri flicka bliva en sådan där ömkad och beklagad, fattig, ett oäkta barns moder, vilken får eländigt draga sig fram såsom handtlangerska vid byggen, hjälperska vid grovsysslor i bättre lottades hem m. m. – samhällsställningar, på vilka en fabriksflicka under sina glada dagar ej ens kan tänka utan rysning.»

Efter denna beskrivning av det öde som väntade den ogifta arbetarflicka som ville behålla sitt barn, är det svårt att riktigt tro på enbart »njutningsjukan» och »friheten» som förklaringar till varför så många önskade bli kvitt barnen. Säkert är emellertid, att detta var vanligt, och att detta skedde genom utackordering av de nyfödda barnen i fosterhem.

Enligt fattigvårdsförordningarna från sista delen av 1800-talet var det nämligen endast de barn, som inte hade någon arbetsför försörjare, som hade rätt till understöd. Och hur fattigvården fungerade i förhållande till sina understödstagare framgår av följande lärorika historia. Omkring 1900 klagade Stockholms stad över en invasion av tiggande fattigbarn från en grannkommun. Kommunen svarade då: »Barnen kunna icke reda sig, om de icke få tiggas.» Nej, från samhället kunde inte det oäkta barnet förvänta sig mycket.

Men fadern? Om denna säger lagberedningen: »För egen del har modern icke något rättsligt anspråk på bistånd av fadern, och för att få utdömt bidrag till barnets underhåll är hon nödsakad att föra en ofta långvarig rättegång mot fadern. Även om hon i en sådan rättegång kan få underhållsbidrag utdömt, är säkerhet för bidragets utfående därmed ingalunda vunnit. Fadern saknar ofta andra tillgångar än sin arbetskraft; och då vid sådant förhållande någon exekution icke kan äga rum, går modern ofta helt miste om underhållsbidrag.»

De förhållanden de oäkta barnen växte upp under, avspeglar sig även i deras senare liv. Många klarade sig givetvis bra, men deras handikapp avspeglar sig i högre brottslighet, lägre eller knappast någon utbildning, flera fattigvårdsfall och — för kvinnornas vidkommande — flera nya barn födda utom äktenskapet.

Reformer — äntligen

Reformerna kom med det nya seklet. År 1902 beslöt riksdagen om en hälsovårds kontroll av fosterhemmen (lag om fosterbarnsvård), och år 1905 fick de oäkta barnen arvsrätt efter modern och modernefränder. Den stora reformen kom emellertid med barnlagarna år 1917 (lag om äktenskaplig börd, lag om barn utom äktenskap och lag om adoption samt en rad följdförfattningar).

Om man erinrar sig att medeltidslagstiftarnas syfte med att döma ut de oäkta barnen var att främja sedligheten och den äktenskapliga troheten, är det nu välgörande att läsa lagberedningens motiv för sitt förslag till att bättra dessa barns ställning.

»Äktenskapsinstitutionen är för samhället av största vikt och betydelse. Att samhället uppmuntrar äktenskapet men ställer sig avvisande mot de så kallade fria könsförbindelserna är därför alldeles i sin ordning. Men det torde icke överensstämma med en sund rättsuppfattning att i detta syfte låta de utom äktenskap födda barnen utsättas för lidanden såsom ett slags straff för föräldrarnas fel. Erfarenheten visar för övrigt, att syftet icke på det sättet vinnes. De utom äktenskap födda barnens antal har alljämt ökats, och det är att antaga att lagstiftningens ståndpunkt därtill bidragit. Lagens njugghet vid utmätande av föräldrarnas förpliktelser emot dessa barn uppmuntrar till lösa förbindelser i stället för att avhålla därifrån. Däremot måste den omständigheten att dessa barns faktiska läge är så dåligt innebära en kraftig maning för lagstiftaren att tillse, i vad mån det må vara möjligt att genom lagstiftningen verka till förbättrande av deras ställning.»

1917 års lagstiftning tog bort mycket av det som var orättvist. Senare har ytterligare förbättringar skett, fast på en punkt har det dröjt ovanligt länge. Först 1970 fick det utomäktenskapliga barnet arvsrätt efter sin fader. Därmed har det sista formella hindret för jämlikhet mellan barnen borttagits. Men om lagen nu inte skiljer på »äkta» och »oäkta», så betyder detta inte att likhet råder. Man utrotar nämligen inte med lagens hjälp på ett halvt sekel resultatet av ett tusen års indoktrinering av svenska folket.

- Bäärnhjelm, Gösta*, Utomäktenskapliga barns ställning, i Minnesskrift ägnad 1734 års lag, bd. II. 1934.
- Delin, Carl*, Om oäkta börd samt om oäkta barns rättsställning enligt äldre svensk rätt. Del I. 1908.
- Edling, Holdo*, Lagar om barn utom äktenskap, adoption m. m. 1918.
- Hafström, Gerhard*, Den svenska familjerättens historia. 1970.
- Holmbäck, Åke*, Ätten och arvet, enligt Sveriges medeltidslagar. 1919.
- Malmström, Åke*, Föräldrarätt. Institutet för rättsvetenskaplig forskning. (XIV). 1956.
- Undén, Östen*, Föräldrar och barn. Enligt gällande svensk rätt. 1927.
- Winroth, Alfred*, Föräldrarätt. Svensk Civilrätt III. 1901.
- Reformlinjer för Svensk fattigvårdslagsstiftning af Centralförbundets för socialt arbete fattigvårdskommitté. 1907.
- Förslag till lag om barn utom äktenskap m. m. Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken. III. 1915.

SUMMARY

Illegitimate children

To be born out of wedlock has always been a drawback. Conditions seem to have been better in pagan times. The father of the family could, if he had the means, have several wives as well as a number of concubines. Unless he exposed his child — which was considered an evil also in those days — it was his duty to provide for it whether the mother was his wife or not. With permanent settling inheritance problems arose. For obvious reasons the legitimate son was chief heir, but concubine sons were also entitled to a share of the heritage. This attitude changed radically when the Christian view on marriage as a sacrament was introduced. Infidelity became a deadly sin and was fought also with the help of law. According to the medieval laws the mother was responsible for her child up to the age of 3, then the father had to provide for it until the age of 7, after which the parental responsibility ceased. The inheritance rights of the illegitimate child

were negligible. The 1734 code confirmed this state of things for a long time onwards. Illegitimate children were granted subsistence for their bare survival but were not entitled to any heritage whatever.

Illegitimate children supposedly had the same civil rights as other children, the law only precluding their rights to inheritance. However, this was not quite true as, for instance, they were buried outside the consecrated grounds of the Church like criminals and suicides. The guilds also treated them as outcasts excluding them from membership.

Industrialization brought about an increase in the number of illegitimate children and at the turn of the 20th century social reforms began. In 1905 every child was granted the right to inherit its mother and her kin. The many law bills of 1917 meant another great step forward but not until 1970 the illegitimate child was granted the right to inherit also its father.

Samhället och barnen på änglamakerskornas tid

Konstnären Stellan Mörner, den store svenske surrealisten, berättar i sina minnesanteckningar om ett möte i barndomen med begreppet änglamakerska. Bakgrunden är den förnäma, aristokratiska miljö, där han växte upp. Han skriver: »En gång fann jag min mamma med en tidning i handen, det är ett av mina allra tidigaste minnen. Jag ser henne för mig, svartklädd, sittande på en taburet i motljus, ögonen var förgråtna såg jag när jag smög mig intill henne. Vad hade hon läst som gjorde henne så upprörd? Hon berättade att hon läst om en änglamakerska på Söder. Vad var en änglamakerska för något? Änglar! Det lät vackert. Mamma förklarade att det fanns onda kvinnor, som tog emot små barn för pengar och sen tog livet av dem genom att kväva dem i byrålådor. Jag har inte glömt den skräck jag då kände. Förresten utlöste den skräcken en vision, som är rena rama surrealismen. Någon tid efter denna händelse skulle jag tillsammans med min mamma besöka en fostersyster till mormor, som bodde på Björngårdsgatan på Söder. När vi kom till Slussen och jag såg Söders hus torna upp sig, tog de för mitt öga form av på varandra uppstaplade byråar med jättelika lådor, där de plågade och kvävda barnen gömdes. Det händer än i dag, när jag från

Stora Nygatan kommer ut på Kornhamnstorg och ser Söder, att jag inte kan frigöra mig från denna vision.»

Det kan vara svårt att veta vilket konkret fall av änglamakeri som grevinnan Stina Mörner, född Djurklou, ur tidningen meddelade gossen Stellan. Reportage om änglamakeri förekom inte så alldeles sällan i dagspressen i samband med rättegångar. Kanske var det ett mycket omskrivet fall från 1905, då unge Stellan var nio år. Vid en inspektion hade då ett av de döende barnen hittats, inte i en byrålåda men i en låst mörk garderob. Detta rättsfall är särskilt intressant, därför att det ställer samhällets åtgärder och hållning i blixtbelysning. För att komma åt änglamakeriet hade statsmakterna nämligen äntligen lagstiftat om vården av fosterbarn, 1902, och stadgat anmälningsplikt och rätt för myndigheterna att förbjuda misstänkta att ta fosterbarn. Vissa, mycket begränsade resurser för inspektion av fosterhem tillskapades också. Den kvinna som åtalades för änglamakeri 1905 hade länge haft polisens uppmärksamhet på sig. Då lagen kom, anmälde hon att hon hade fem fosterbarn, varav två dött, och hon förbjöds av sundhetsinspektören att ta emot ytterligare fosterbarn. Då kringgick hon lagen genom att anmäla att hon tagit emot spädbarn för vård utan er-

Sven Ulric Palme:
Samhället och
barnen på ängla-
makerskornas tid

sättning. Vid rättegången blev det tydligt att hon ljugit på den punkten, även om hon inte kunde juridiskt överbevisas. Hennes verksamhet visade sig emellertid ha stor omfattning, i varje fall 17 barn hade hon haft hand om, men hon hade för att undgå upptäckt genom inspektion skaffat sig en filial på landet, där sommaren förut fyra barn av sex intagna hade dött vid under tre månaders ålder. De ännu levande barnen återfanns i ett eländigt tillstånd. Hon erkände vid rättegången att hon givit de sjuka, utmärklade och döende barnen opium för att tysta dem, men bara för att få dem att sova. Åtalet för mord avvisades av domstolen, hon kunde bara dömas för vanvård.

Före 1902 års lag hade läget varit ännu mer ohyggligt. Centralförbundet för socialt arbete skildrade i en av sina rapporter ett besök hos en änglamakerska före lagens tid. Dessa rapporter syftade till att väcka opinion,

men det finns skäl att tro att de som verklighetsskildring är exakta, utan överdrifter. Ett citat:

»Vid försök att inträda genom dörren möttes man vanligen av motstånd som ej alltid kunde övervinnas – tydligen förevisades ej gärna dessa hem. En ovan besökare kunde vanligen ej gå in i bostaden utan att göra våld på sig eller åtminstone ej utan att, såvitt möjligt var, undertrycka sitt andningsbehov. Ty till den grad vidrig var den förskämda luften i de kyffan där en mängd späda barn i snuskiga bäddar under nätter och dagar oavbrutet vistades ända tills åtminstone de allra flesta av dem fingo vila i jordens moderliga sköte. Hemmens värdinnor syntes vanligen ej till, utan i deras ställe tillsågos barnen av unga flickor . . . Näppeligen undgick någon besökande att rysa vid åsynen av barnens avtärda, skrynkliga, kärringliknande ansikten, och den som tog mod till sig och slog upp bäddarnas s. k. täcken, möttes (ej av en avskryvård lukt, ty den kunde ej lätt bli värre än den som var i hela rummet) utan av en förfärande syn. Där låg barnet i sina tunna, grönaktigt missfärgade tarmuttömningar med flockor av ystad mjölk. Större delen av barnets kropp utgjordes av ett onaturligt stort utspänt underliv, å rygg och klinkor visade sig en blårod vätskande, vidsträckt sårig yta, och armar och ben voro smala som stickor. För att få en föreställning om smutsen och snusket i övrigt behagade den värda läsaren taga till hjälp sin fantasi, utan fruktan för att denna senare skall kunna övergå den nakna verkligheten. Ett tydligt begrepp om arten av barnens kosthåll fick man av vämjeliga

1. Tvättbalja, kolkink och tvättbräde, använda av en änglamakerska i Häl-singborg, vilken mellan åren 1915—1917 gjorde sig skyldig till åtta barnamord. Hon hade annonserat efter josterbarn mot en summa ett för allt och dränkte dem efter en tid i baljan genom att ställa tvättbrädan och kinken ovanpå. Kropparna brände hon upp i kakelugnen. Foto i Polismuseet.



suddar i de små barnens munnar, av s. k. nappar med sur ystad mjölk uti, samt här och där stående skvättar av förskämd mjölk. I en sådan dödens förgård hördes ej något högljutt skri, om ej möjligen från något barn, som helt nyligen blivit intagen i denna 'vårdanstalt' och ännu ej hunnit att bliva acklimatiserad. Nej, här härskade ett dämpat kvidande som, när det från något håll hördes mera störande, mildrades av vårdarinnan genom att giva den jämrande in opiidroppar (Roséns bröstdroppar) eller – ännu enklare och lättare – genom att blöta någon av de överallt liggande sura förgiftade suddarna i brännvin och därefter stoppa den i barnets mun.»

Hur omfattande änglamakeriet var under den tid då det stod i sitt flor har inte kunnat utrönas. Svårigheten ligger däri att ett ganska stort antal födda barn tydligen aldrig anmäldes till pastorexpeditionerna och att dessutom ett ganska stort antal döda barn aldrig kom att registreras, vare sig de en gång kyrkobokförts eller inte. Sedan man börjat föra register över fosterbarn kom de att länge bli ofullständiga. Det övervägande antalet änglamakerskor tycks ha förblivit oantastade av myndigheterna, och då det kom till polisingripanden i de allra mest flagranta fallen, var det svårt att få fällande dom för annat än vanvård. Inte ens gissningar om storleksordningen av detta samhälls- onda går att motivera i forskningens nuvarande situation.

Kärleken till barnen

Kärleken till barnen, vårdnad om barnen är i varje samhälle en social funktion, skiftande från tidsskede

till tidsskede, efter de ekonomiska produktionsförhållandena. Att barnen var en omistlig tillgång för den företagarklass inom jordbruket som skrev våra gamla medeltidslagar är säkert: de betydde arbetskraft, och de betydde tryggad ålderdomsförsörjning. Barnlöshet var då en olycka, många barn en tillgång som farsoter och missväxt med följande hungersnöd tärde hårt på, för att inte tala om de förluster som förorsakades av att man låg ihjäl barn i mörker och köld i den stora gemensamma familjebädden. Av en ideell syn på barnen som särskilt värda omsorg och ömhet för sin utveckling till människor finns ingen skynt i detta gamla samhälle, inte ens sedan den kristna kyrkan, fastare i sadeln, under senmedeltiden lyckades lägga familjelivet under sin särskilda tillsyn. En sådan särställning för barnen fanns nämligen inte alls i medeltidskyrkans idégods, och Jesu ord »Låten barnen komma till mig» var så till vida glömda.

Det var i ett helt annat samhälle uppfattningen om barnens psykologiska särart och speciella behov av vård och ömhet uppstod, tydligen också som en social funktion av kapitalismens framväxt och ett borgerligt välstånd utan motstycke tidigare i historien, i 1600-talets Frankrike. Denna nya tankevärld skapades inte av Rousseau men kodifierades av honom och har blivit själva utgångspunkten för psykologien som vetenskap och för sociala reformsträvanden och social lagstiftning till skydd för barnen ända in i vår egen tid.

För Sveriges del, ett ekonomiskt efterblivet land i utkanten av Europa, tog det tid. Rousseaus dödsår, 1778,

stiftades i det gustavianska Sverige den lag som skulle bli utgångspunkten för änglamakerskornas hela verksamhet, med stadgande om rätt för varje barnaföderska att om hon så önskade få förbli okänd. Bakgrunden är 1700-talets snabba befolkningsökning i Sverige, en sjunkande äktenskapsfrekvens och en ökning av antalet barn utom äktenskapet samt en stegring av antalet barnamord begångna i förtvivlan för att dölja moderns skam och nesa.

Om 1778 års stadgande verkligen kom att minska antalet barnamord i förtvivlan är outrett. Den sociala utvecklingen gick i en helt annan riktning, antalet ogifta kvinnor ökade lavinartat under 1800-talets förra hälft, likaså antalet utomäktenskapliga barn. Till bilden av tidens fruktansvärda fattigdom – som med ett fint ord kallades *pauperismen* – hörde låg äktenskapsfrekvens och sena äktenskap, snabbt ökad prostitution och stegrad barnadödlighet. I Stockholm levde 1845 bara en fjärdedel av de vuxna kvinnorna i äktenskap, och 45 % av alla barn som föddes var utomäktenskapliga. Det hör till saken att äktenskapet som institution och den kyrkligt bestämda traditionella sexualmoralen var satt under debatt, främst genom Almqvists »Det går an». Men långt viktigare är att äktenskapet som institution kommit i varrykte bland massfattigdomens usla och elända – ett av fattigkulturens mönster i alla tider och alla delar av världen. Det betyder att siffrorna ingen rättvisande bild ger av den sociala verkligheten: en betydande del av de utomäktenskapliga barnen i 1800-talets Stockholm föddes i äktenskaps-

liknande förhållanden, även om de inte föddes i äktenskap.

I denna fattigkultur blev barn van-skötta, även då de inte lämnades till änglamakerskor. De skildringar av nöden bland Stockholms allra fattigaste som givits t. ex. av fattigläkaren A. G. Carlson på 1840-talet ger en bild av vanvård och elände som inte mycket skiljer sig från vad som här nyss citerades från änglamakerskans verkstad vid sekelskiftet 1900. Barnadödligheten var enorm, även inom äktenskapet och i de äktenskapsliknande förhållandena. Läser man i läkarnas dödsattester, blir det en entonig upprepning av dödsorsaker som »utsot», »konvulsioner», »svaghet». Orden kunde ofta ersättas med »vanvård».

Situationen klarnar ytterligare, då det visar sig i några av de mer ingående rättegångsprotokollen med änglamakerskor, att åtskilliga av de barn som anförtrots åt dem var barn från fullständiga familjer på basen av ett formellt äktenskap. Mycket fattiga familjer med outhärdligt många barn lämnade bort det ovälkomna nya barnet till en änglamakerska. I en tid av legala aborter på sociala indikationer är det lätt att igenkänna förhållandet som en extrem form för barnbegränsning. Men det alldeles övervägande antalet fosterbarn i änglamakerskornas »vård» var utomäktenskapliga barn till ensamma och övergivna mödrar.

Då befolkningsexplosionen för Sveriges del nått sin höjdpunkt och andelen utomäktenskapliga barn i vårt land nått högre siffror än någonsin tidigare, ingrep samhället med ytterligare en viktig stadga: 1856 års barn-

morskeinstruktion. Syftet med denna var emellertid inte endast att stävja änglamakeriet. Det var också tidsty-piskt en förordning till skydd för barnafadern. Det stadgades att barnmorskan vid en hemlig förlossning var strängt förbjuden att på något sätt efterforska barnafaderns namn och även eljest skulle skydda förlossnings-hemligheten genom att inte heller anteckna eller anmäla barnaföderns namn. I stället förpliktades barnmorskan att inte bidra till att dölja själva förlossningen: barnet skulle an-mälas till vederbörande pastorsäm-bete.

Bestämmelserna vittnar däremot inte om någon större hänsyn till bar-net. Dess liv kunde anses vara i viss mån tryggt genom att modern fick möjlighet att skydda sin anonymitet. Ett motiv till barnamord föll bort. Men i stället berövades barnet allt stöd av fader eller moder, om dessa inte önskade ta vårdnad om det. Det visar sig också att ett stort antal barn i kyrkoböckerna kom att uppföras utan angivna föräldrar, som »församlingens barn». Inga anstalter vid-togs så till vida för att på annat sätt sörja för dessa skyddslösa. I verk-ligheten har modern ofta lämnat ett belopp till barnmorskan, så mycket hon förmått eller velat lämna, och det kan betraktas som en fosterlega. Det visar sig mycket riktigt att många av de kända änglamakerskorna var – barnmorskor som på detta sätt nyttogjorde sig vad de okända barna-föderns lämnat. Förhållandet sy-nes ha varit så allmänt känt att barna-födern i allmänhet måste ha vetat vad saken gällde. Någon omsorg om barnet har det alltså inte varit tal om,

då modern lämnade ett belopp till barnmorskan.

Barnmorskeinstruktionen av 1856 upptog emellertid en bestämmelse som kan sägas vittna om en viss hän-syn till barnets rätt och bästa. Barnmorskan ålades att i samband med förlossningen uppmana barnaföder-skan att uppteckna sitt eget namn och sin hemvist på ett papper som sedan tillslutet skulle av barnmorskan före-tes för den präst förlossningen skulle anmälas hos. Prästen skulle alltså inte ta del av namnet, moderns hemlighet var skyddad. Men han skulle sätta pastorsämbetets sigill på den slutna namnsedeln, göra en anteckning i kyrkoboken om förhållandet och ge-nom barnmorskan återlämna sedeln till modern, som skulle uppmanas att noga förvara den.

Som trygghet för barnets rätt var detta inte mycket värt. Ett utomäkten-skapligt barn som ville genom pastors-ämbetet och barnmorskan komma i kontakt med sin mor eller få reda på hennes identitet hade mycket små möjligheter att göra det med fram-gång. Men ännu viktigare är, som karaktäristik av samhällets hållning till barnet, att fattigvårdsmyndigheten i barnets hemsöcken därmed också avhände sig möjligheten att av mo-dern uttaga någon del av vad barnet skulle komma att kosta. I verklighe-ten fick barnet naturligtvis inte kosta något eller bara obetydligt. Det är barnauktionernas tid, då föräldralösa barn auktionerades ut på sockenauk-tion till den lägstbjudande. Vad man då bjöd på var i första hand barnets blivande arbetskraft.

Det skulle emellertid snart visa sig att barnmorskeförordningens skydd

för moderns och faderns anonymitet kom att te sig som en belastning för samhället. Då en revision av kyrkolagen blev aktuell mot slutet av 1800-talet, fördes saken fram. Det talades då om det omoraliska i att osedlighetens följder på detta sätt fick döljas, men vad saken gällde kom fram då man lade till att förlusten rent ekonomiskt drabbade fattigvårdsstyrelsen i barnets hemkommun, som inte kunde kräva barnets föräldrar – och det kunde rent av gälla också krav på en annan kommun, den dit barnet rätteligen borde ha hört, om det fått följa modern.

Samtiden visste att anonymitets-skyddet missbrukades, dels genom att gifta kvinnor med för stor barnskara uppgav sig som ogifta vid förlossningen för att på det sättet slippa barnet, dels genom att barnmorskan på det ena eller andra viset skaffade sig kunskap om moderns namn och utövade utpressning för att hålla det hemligt.

Det kunde alltså förefalla som om tiden varit mogen för en nyorientering i samhällets syn på barnen. Den skulle visserligen dröja. Men i verkligheten var kyrkolagberedningens bekymmer för kommunernas ekonomiska engagemang i de hemliga föräldralösa barnen en anvisning om att en förändring höll på att drivas fram rent faktiskt och praktiskt: de glömda och försummade barnen hade börjat bli dyra för samhället. Det hade under 1800-talets lopp, tveksamt och dröjande, skett en förändring från den tid vid seklets början, då en sockenpräst i kyrkboken antecknade att folk längtade efter kopporna, därför att det nu blivit för mycket barn.

Samhällets barnavård i början

En framstående svensk nationalekonom har präglat satsen att varje samhälle i varje tid har i stort sett den socialvård det har råd med. I detalj stämmer det naturligtvis inte, och det är alldeles säkert att det svenska samhället under 1800-talet, så fattigt det var, dock kunde ha haft råd med en mera generös barnavård än den som småningom tveksamt och dröjande växte fram: vad som saknades var utan tvivel verklig vilja att hjälpa, det saknades en socialpolitisk ideologi utöver vad kyrkan bjöd om kristlig medmänsklighet, men kyrkans grepp om sinnena var inte särskilt fast och kyrkans socialpolitiska begrepp låg mycket fjärran från vad vi menar med socialhjälp.

En resurs för samhällelig barnavård fanns emellertid sedan länge i det svenska samhället, den märkliga institution som hette Allmänna barnhuset, tillkommet på statligt initiativ på Gustav II Adolfs tid. Allmänna barnhuset låg i mitten av 1800-talet ännu kvar på gamla barnhustomten vid Barnhusgatan, där nu Folkets hus ligger, tätt intill några av Stockholms mest förslummade utkanter och nära de ryktbara fattigbaracker i kvarteret Röda berget, där porslinsarbetarna från Rörstrand bodde. Barnhuset hade donationsfonder och dessutom en del stående inkomster från tolagsmedel i vissa städer. Verksamheten bestod i att man tog upp späda, föräldralösa eller försummade barn på barnhuset, lät uppföda dem genom ammor och sedan utackorderade dem

2. Instruktionen för ammor i Allmänna barnhuset, utfärdad 1860.

Hvar och en, som blir antagen till Amma inom Barnhuset, åligger:

1:o. Att vara gudfruktig, lydig, höflig och vaksam.

2:o. Att med oafstlig uppmärksamhet, ömhet och kärlek sköta de barn, hvilka till hennes omvårdnad varda öfverlemnade, samt dervid noga iakttaga allt hvad Läkare eller Ammsalförestånderskan förodrnar.

3:o. Att aldrig lägga spädt barn hos sig i sängen.

4:o. Att, då något barn är så försigkommet att det, utom modersmjölken, behöfver serskilda födoämnen, begära sådana af ammsalförestånderskan och derefter till det bestämda ändamålet samma födoämnen använda enligt de föreskrifter, som af Läkare eller Förestånderskan meddelas.

5:o. Att aldrig begagna såkallad sudd.

6:o. Att ej allenast hålla barnen rena och snygga, utan ock med egen person iakttaga den nogaste renlighet.

7:o. Att ansvara för samt noga vårda de kläder och andra persedlar, hvilka, efter serkild förteckning, till dagligt bruk af henne emottagas.

8:o. Att med största varsamhet umgås med elden.

9:o. Att, efter den ordning Förestånderskan bestämmer, verkställa inom Barnhuset förefallande, ammorna åliggande sysslor, hvartill hörer eldning uti ammsalarne med dertill hörande kök, upphemtning af erforderlig ved, skurning och städning af salar, korridorer och trappor, lapping och

lagning af ammors och barns beklädnader, m. m.

10:o. Att ej gå utom Barnhuset utan dertill af förestånderskan erhållet tillstånd.

11:o. Att ej bortbyta eller föryttra den kost, som enligt spisordning bestås, samt att ej utan dertill erhållet tillstånd ifrån matsalen till ammsalarna upphemta någon slags mat, af hvad namn det vara må.

12:o. Att ej utslå sopor, orenlighet eller smutsigt vatten på annat än dertill anvisadt ställe.

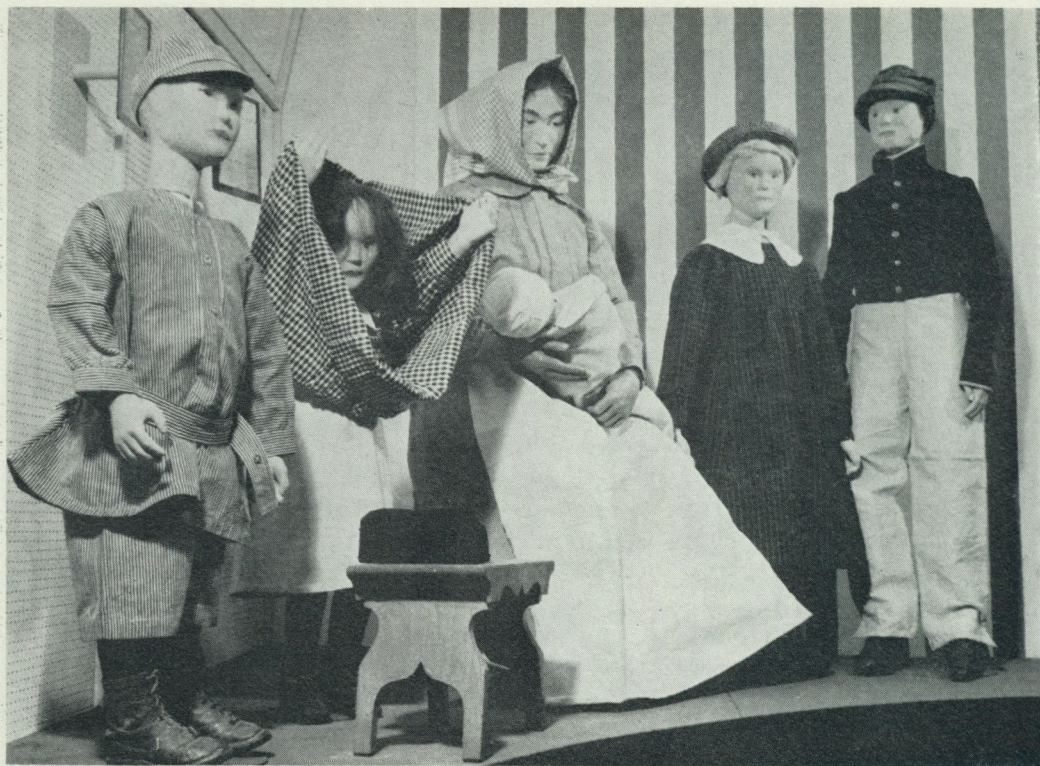
13:o. Bryter amma emot något af ofvanstående stadganden, varder hon ifrån sin tjenst genast skiljd och medtager sitt barn utan att för detsamma komma i åtnjutande af någon fosterhjälp.

14:o. Amma får till Barnhuset medtaga eget barn, hvilket dock bör till fosterföräldrar utlemnas så fort dess ålder och helsa så medgifva. Amma utan eget barn, erhåller i lön 5 kronor i veckan.

15:o. Amma, som utan anmärkning uttjenat sin bestämda tid inom Barnhuset, får sitt barn antaget till Barnhusbarn. Afflyttar amma efter kortare tjenstetid, pröfvar Kongl. Direktionen om och på hvad vilkor hennes barn må till Barnhusbarn antagas.

Stockholm och Allmänna Barnhuset i Mars 1860.

H. A. Abelin.
Öfverläkare.



3. Modeller till kläder åt ammor och barn på Allmänna barnhuset. Från Nordiska museets utställning *Ur den svenska fattigdomens historia* 1956.

som fosterbarn, huvudsakligen till hem på landet och mot en årlig fosterlega, inte mot ett engångsbelopp. Vid Allmänna barnhuset fanns också sedan början av 1800-talet en barnklinik, som dessutom stod i den medicinska undervisningens tjänst.

Vid mitten av 1800-talet hade emellertid Allmänna barnhuset råkat i förfall, lokalerna vansköttes och hygien blev eftersatt, så att dödligheten bland de intagna barnen steg. Läget blev inte bättre förrän man sålde den gamla barnhustomten och flyttade till nya lokaler 1885. Tillströmningen av sökande till barnhuset var trots detta hela tiden hög, naturligt nog med tanke på det ständigt stegrade antalet

barn med ensamma mödrar, både stockholmskor och landsflickor som sökte sig till Stockholm endast för att föda sitt barn och lämna det där.

För att få in sitt barn på barnhuset och därmed bli befriad från sin börda måste modern låta sig städslas som amma – hon »ammade in» barnet, som det hette. Men om mjölken tröt eller modern eljest inte ville underkasta sig en tids amning vid barnhuset, gick det att erlægga lösen i ett för allt. Många betalade alltså in sitt barn kontant. Men de som saknade medel måste lita till välgörenhet. I en del fall nedsatte barnhuset avgiften eller gav hel befrielse, men barnhusets resurser för det var begränsade.

Då var det naturligt att modern vände sig till den tidens viktigaste socialvårdande myndighet, fattigvårdsnämnden eller stadsnämnden som den kallades i Stockholm. Efter det stora genombrottet för den kommunala självstyrelsen 1862 blev det fattigvårdsnämndens särskilda delegation för barnavård som tog hand om sådana fall. Denna delegation utförde en pionärverksamhet och var ett slags barnvårdsnämnd mycket mera än ett halvt århundrade före barnvårdsnämndernas inrättande genom 1924 års barnavårdslag.

Man måste starkt betona att denna första »barnvårdsnämnd» var en pionjärinsats som inte på länge skulle få efterföljare på annat håll, inte i de andra svenska städerna och självklart inte på landsbygden med de mer ursprungliga förhållanden som människorna där levde under. Här gäller verkligen satsen att de tidigast industrialiserade städerna, och då främst Stockholm, med större ekonomiska resurser tog initiativ och låg långt före. Å andra sidan var just i de stora städerna behovet av detta slags hjälpformer särskilt stort, i den mer anonyma miljön, där de fattiga eljest gick under i obemärkthet. Barnvården ordnar där in sig i bilden av socialvården i dess helhet: de stora städernas och särskilt Stockholms roll spelas över hela det sociala fältet.

Fattigvårdsnämndens delegerade för barnavård bestod av ett antal kommunalmän, medlemmar av fattigvårdsnämnden, som tagit på sig denna speciella uppgift. De sammanträdde för att fatta beslut om hjälp, men det viktigaste var att de en eftermiddag i veckan höll mottagning för allmän-

heten i gamla rådhuset. En eller två av delegationens medlemmar skötte mottagningen, principiellt skulle det vara rotering mellan medlemmarna, men småningom blev det några av herrarna som tjänstgjorde särskilt ofta. En polisvaktmästare fungerade för att släppa in de hjälpsökande, en sekreterare förde summariska protokoll, och vid några tillfällen gjorde denne man också anteckningar i detalj om vad som förekom, inte egentligen, vill det synas, med sikte på protokollföringen, ty protokollet från mottagningen upptog bara den hjälpsökandes personalier och ärende samt en notis om beslutet. Nå, dessa anteckningar som sekreteraren gjorde från sin plats nere vid dörren är en sällsam och fängslande källa till kunskapen om socialpolitisk praxis i den kommunala socialvårdens själva början, årtiondet efter 1862 års författning. De har uppsparats och bearbetats av en av mina lärjungar, vars framställning jag här kan följa.

En scen alltså ur den kommunala barnvårdsverksamhetens vardag för hundra år sedan, där den var som mest utvecklad, i Stockholm. En marsdag år 1868. Grosshandlare Bergman, verksam och betrodd kommunalman och ledamot av barnvårdsdelegerade, tar emot. Den första som kommer in är en ung flicka på tjugo år. Grosshandlare Bergman frågar efter namnet.

– Johanna Charlotta Andersson, kommer svaret. Piga hos skomakare Pettersson . . .

– Ogift?

– Ja.

– Hur gammalt är barnet?

– Tre månader.

– Jaså, jaha. Har hon sökt am-
tjänst?

– Jo, det har jag . . . men mjölken
räckte inte. Så jag vill ha hjälp att in-
lösa honom på barnhuset.

– Finns det något intyg från sko-
makare Pettersson, frågade Bergman,
sedan han sett på ett papper hon räckt
fram, ett intyg om att hon inte hade
mjölk tillräckligt för att bli amma.

Nå, Johanna Charlotta Andersson
hade inte något intyg med sig från
arbetsgivaren. Inte heller kunde hon
svara jakande på frågan om hon själv
eller arbetsgivaren kunde bidra med
någon del av inlösenbeloppet på
barnhuset. Därför fick hon tillsägelse
att komma tillbaka nästa onsdag och
ha med sig arbetsgivarens intyg om
att hon hade fast tjänst och om att
arbetsgivaren inte kunde bidra till att
betala för att bli av med barnet. Hon
fick ett löfte om att i så fall kunde
staden hjälpa henne med inlösen av
barnet på barnhuset, eftersom hon
alltså inte kunde amma in det.

Nästa onsdag var hon tillbaka, och
hon fick faktiskt hjälp. Det viktiga
här till karaktäristiken av en äldre tids
socialvård – och barnavård – är kra-
vet på arbetsgivarintyg. Det betydde
i all enkelhet att man bara var beredd
att hjälpa de ogifta mödrar som var
väl inordnade i samhället – de som
hade »laga försvar» som termen löd.
Vidare är det en annan princip i
denna första socialvård som skymtar
i anteckningarna, nämligen att det
alltid var tal om hjälp till självhjälp
och att de egna resurserna i första
rummet skulle anlitas, amtjänst, den
lilla sparslanten om den fanns, en
gåva – möjligen ett förskott på lön –
från arbetsgivaren. Den egna arbets-

insatsen var normalt just amtjänsten,
så att modern fick amma dels det
egna barnet, dels något eller några
andra barn för att sedan lämna ifrån
sig barnet till ett av barnhuset utsett
fosterhem.

Grymt och sakligt, fast mindre
grymt än utvägen att gå till en ängla-
makerska. Men tillbaka till anteck-
ningarna från mottagningen denna
marsdag! Nästa flicka, mor till en
fem månaders tös, utan arbete. Här
var grosshandlare Bergman inte sär-
skilt benägen att hjälpa till med of-
fentliga medel. Det fanns ju ingen
arbetsgivare, fallet tedde sig miss-
tänkt. Han frågade efter barnafadern.
Kunde det möjligen vara så att hon
sammanlevde med barnafadern, för-
sörjdes av denne? Eller försörjde sig
på skörlevnad, även om hon inte var
registrerad som prostituerad? Han
måste vara uppmärksam på möjlig-
heten att hennes besök bara var ett
försök att bli av med barnet och till-
skansa sig offentlig hjälp.

Nej, försäkrade hon. Barnafadern
var spårlöst försvunnen, hade lämnat
Stockholm, undan ansvaret.

Det är något nytt som skymtar
här, något helt i strid med 1856 års
barnmorskeinstruktion och den sam-
hällssyn som dikterat lagstiftningen
bara ett drygt årtionde tidigare: han
frågade efter barnafadern och ville
att denne skulle hjälpa till. Nu hade
det ju framgått att barnafadern hörde
till arbetarklassen, och barnmorskein-
struktionens skydd för barnafadern
syftade nog främst till barnafäder ur
den besittande samhällsklassen.

– Kan hon styrka att han inte är
kvar i Stockholm?

Jo, det trodde hon att hon kunde.

Barnafadern hade varit gesäll hos bagaremästare Knock på Tullportsgatan, och bagaremästaren kunde intyga både att han lägrat henne under äktenskapslöfte och att han sedermera rymt. Så fick hon då besked om att återkomma om en vecka med intyg från bagaremästare Knock om saken. Då skulle man kunna ta under övervägande att hjälpa henne med inlösen av barnet på barnhuset.

Än så länge hade det gått ganska fridsamt till. De flesta som sökte sig till mottagningen denna dag visste tydligen att det gällde att ödmjuka sig, niga djupt och vara hovsam i sina anspråk. Men så kommer en ogift mor som redan en gång förut fått ett litet underhållsbidrag på några riksdaler. Hon vill nu bli av med barnet, förmodligen är det en ny karl i bakgrunden, som inte vill ha ett styvbarn. Nu är grosshandlare Bergman inte alls välvillig, gossen är ju två år, och modern ser ut att vara frisk och stark och kunna försörja sitt barn. Nej, här kan det inte vara tal om hjälp till inlösen. Det är heller inte aktuellt med amtjänst. Nå, modern ger sig inte till tåls med beskedet. Hon blir grov i mun, och då säger Bergman till polisvaktmästaren att föra ut henne. Då hon skjuts ut genom dörren, ropar hon i falsett:

– Ni ska få ta't. Ni ska få ta't. Jag kommer igen.

Hon fick alltså ingen hjälp, helt enligt principerna för samhällshjälpen på den tiden: hon kunde arbeta, då skulle det inte vara någon hjälp, dessutom var hon stursk och otidig, brast i ödmjukhet, och samhällets insatser var bara till för de välartade och ödmjuka.

Ytterligare ett fall, som belyser hur svårt samhällets välanpassade medborgare hade att finna sig i det nya, i samhällshjälp med skattemedel, även om det gällde de skyddslösa, barnen. En ogift mor hade fått sitt andra barn, hon hade inte uppgivit någon far, endast givit besked om att barnafadern rymt från henne. Hon hade då fått ett litet samhällsbidrag på några riksdaler. Tydligen hade hon vunnit förtroende då hon kom på mottagningen en onsdagseftermiddag.

Men så kom det ett brev till de barnavårdsdelegerade som förmålde att denna ogifta kvinnspersonen Catharina Ramstedt hade ljugit hos grosshandlaren, eftersom hon i verkligheten levde i ett äktenskapsliknande förhållande till barnafadern som var fullt arbetsför. Det var ett fall av socialvårdsbedrägeri. Det är ord och inga visor i brevet, som för övrigt var skrivet av en son till husvärdens där paret bodde: »Det är en stor synd att kommunen skall hjälpa en sådan straffbar kvinna, ung och frisk och kan arbeta. Men lättjan har fått överhanden, och hon framfar med lögn och bedrägerier allt var de vistas. Det vore bättre om kommunen kunde få in henne på en arbetsinrättning och barnen på barnhuset, så att de inte längre behöver ligga kommunen till last...»

Den arma Catharina Ramstedt blev naturligtvis genast av med det lilla underhållsbidraget, och efter några år gifte hon sig med barnafadern och födde honom småningom ytterligare flera barn. Han arbetade sig upp och de blev tämligen välbärgade, om än i små förhållanden. Det intressanta här är reaktionen mot vad man ansåg

som grovt slöseri med allmänna medel – och då gällde det ändå bara ett mycket litet belopp. Formellt var det nog eljest fullt korrekt att något bidrag inte borde utgå, enligt de principer som tillämpades, här fanns ju en familjeförsörjare.

De barnavårdsdelegerade hade bara dessa två hjälpformer, de små kontantbidragen på några få riksdaler i månaden – mindre än en för tiden vanlig piglön – och engångsbeloppet för inlösen på barnhuset. Det är karaktäristiskt att det ännu inte gäller i egentlig mening vårdande syften, bara tillfällig nödhjälp. Men det finns samtidigt små ansatser till verkliga vårdinsatser i allmän regi. En av dem är den särskilda asylens för ogifta barnaföderskor mantalsskrivna utom staden, i anslutning till Södra barnbörds- huset. Den siktade direkt på de många unga flickor som kom till storstaden för att föda sitt barn och så snart som möjligt kunna bli av med barnet, kanske till en änglamakerska, kanske genom att lägga det i lönn. På asylens fick de bo några veckor, börja amma och vårda sitt barn och på det sättet tänka över sin situation. Förutsättningen var att Stockholms stad sedan inte krävde hemkommunen på kostnaderna – i så fall hade det inte kommit några hjälpsökande till asylens.

En konkret fall kan illustrera de unga mödrarnas och barnens situation. Det gäller en landsflicka från Huddinge, som kommit till Stockholm direkt för att föda sitt barn och hamnade på asylens, en gång i början av 1890-talet. Allt var normalt, tills modern efter en vecka plötsligt försvann från asylens och lämnade barnet efter sig. Med amningen ordnade

det sig genom någon av de andra mödrar som låg där, men efter ett par dagar var Carolina Eleonora Rydberg tillbaka igen. Hon rymde en gång till men återkom, innan hon till sist fick sitt barn bortackorderat. Händelsen har blivit känd endast därför att Stockholms stad i detta särskilda fall ansåg det riktigt att kräva Huddinge kommun på kostnaderna för henne, eftersom hon inte stannat på asylens och följt reglerna utan rymt. Bland materialet av inlagor som växades mellan kommunerna finns uppgifter som gör det möjligt med en hel social och psykologisk anamnes av den unga Carolina Eleonora. Huddinge vägrade att betala därför att man ansåg att asylens brustit i övervakning. Då förmäldes från staden att unga Carolina Eleonora vid sina rymningsbesök i hemorten deltagit i ofentliga dansnöjen – ett bevis på verklig vanart. Det finns också förhørsprotokoll med henne, men då vägrade hon att överhuvudtaget säga någonting, låg bara på sin säng vänd mot väggen, deprimerad. Då man ville att hon skulle lämna asylens, skyllde hon på illamående och ville bli kvar. Alldeles tydligt en ung flicka utan förmåga att förstå sin situation och utan vilja att med egen kraft ta sig ur den. Till bilden hör att hon bara något år senare återkom till asylens för att föda ytterligare ett barn, utan uppgiven fader. Men den gången stannade hon tills hon fick barnet bortackorderat.

Asylens för ogifta barnaföderskor hade bara ett par sängar, det var en droppe i ett hav av behov. Detta karaktäriserar över huvud taget denna tids socialpolitiska insatser för bar-

nen. Man gör ansatser men resurserna är alltför begränsade.

En annan socialpolitisk inrättning för att hindra barnamord var Stockholms stads amkontor vid Rödbodtorget, en offentlig organisation för förmedling av ammor till huvudsakligen barnhuset och dessutom enskild tjänst. Den hade tillkommit redan på 1700-talet men fick vidgad betydelse in på 1800-talet med den snabba ökningen av de utomäktenskapliga barnen. Behovet av ammor växte nämligen också med stigande levnadsstandard inom de burgnare klasserna, samtidigt som man alltmer insåg smittorisken med vårdslösa och infekterade ammor. Amkontoret stod för läkarbesiktning och platsanskaffning, och det egna barnet fick medfölja. Att åtskilliga barn på det sättet undgick den yttersta tillflykten, änglamakerskan, står utom tvekan.

Inför dessa källor om samhällets hållning till barnen finns det många frågor att göra. Var finns mödrarnas egen kärlek till sina barn, viljan att om möjligt behålla dem? Går det en gräns mellan dem som anlidade änglamakerskan och dem som ammade in sitt barn på barnhuset och därmed räddade dess liv men blev av med det för all framtid? Och en annan gräns till den grupp som genom privat amtjänst eller ett ringa kontantbidrag kunde, om också under umbäranden, behålla sitt barn? De knappa notiserna i protokollen och längderna ger nästan inga besked.

Endast i enstaka fall finns det ett material som ger mer kunskap. Vad betyder bristen på kvinnoarbete utom pigtjänst i detta samhälle? Bland amkontorets klientel vid mitten av 1800-

talet, som bearbetats av en av mina lärjungar, framgår att antalet kvinnor i industriellt arbete där är ringa, fastän det i detta samhälle fanns ganska många kvinnliga industriarbetare, mursmäckor på byggena, ljuspolererskor på Liljeholmen och butelj-sköljerskor på bryggerierna och andra. Är det kanske så att de industriellt arbetande ogifta mödrarna, fastän de var lågavlönade på svältgränsen, dock hade större möjligheter att ta hand om sitt barn eller betala för det själva än vad de helt oskolade i pigtjänst hade? Bland de kassaböcker från arbetarhem i Stockholm som finns bevarade, tyvärr till ringa antal, bland materialet till de första stora arbetareundersökningarna vid sekel-skiftet, ligger också en tunn kassabok skriven av en industriarbeterska som hade ett utomäktenskapligt barn. Hon för varje månad upp ett litet belopp som hon betalar som fosterlega för sitt barn på landet. Hon hade genom sitt arbete möjlighet att själv sörja för sitt barn. Men hon är i det knappa materialet ett enstaka fall.

De större barnen

Änglamakerskornas tidsskede eggjar självfallet intresset för vad som gjordes för omhändertagande av spädbarnen. Men de större barnen, de som blivit vårdslösa av sjuka eller brottsliga föräldrar, ensamma genom dödsfall eller domar, utan att kunna tas om händer av släktingar som fanns i en avlägsen landssocken och som ingen visste var? För dem fanns en yttersta resurs, som måste nämnas först: den stora yttersta resursen för samhällets hjälp vid nöd, arbetsinrättningarna. Dessa ohyggliga anstalter

var avsedda endast för vuxna, för dem som kunde arbeta men inte ville eller ingen anställning fick. Men då nöden växte i industrialismens stenstad, fanns det ingen annan råd än att använda arbetsinrättningarna också för orkeslösa åldringar, som fattighusen-ålderdomshemmen inte längre rymde, och för barn. Bägge de två stora inrättningarna i Stockholm, »Grubbens» på Kungsholmen och »Dihlströmskan» på Söder, kom mot slutet av 1800-talet att rymma många barn, fungera som upptagningshem och ofta anlitas för lång vistelse – en grym miljö för barn i uppväxtåldern.

Detta blev nödvändigt därför att andra resurser tröt. Det fanns många sådana, både offentliga och privata, avsedda för att ta hand om barn i uppväxtåldern, också med skolgång och yrkesutbildning. Stockholms stad hade sådana uppfostringsanstalter för både gossar och flickor, som ersättning för de fosterhem som det var så ont om. Men det var små inrättningar, välskötta, strängt religiösa och med hård tuktan men med en tydligtvis grundlig yrkesutbildning, för gossarna i hantverksyrken, för flickorna i hemarbete.

Några av de privata anstalterna kan också nämnas, så som Lindgrenska trasskolan på Söder och Frimurarebarnhemmet. Den Lindgrenska trasskolan grundade sig på en enskild donation men fick snart stöd också av offentliga medel och blev ryktbar genom den ytterst bigotta religiösa fostran som gavs där. De flesta intagna barnen var utomäktenskapliga och syftet var att genom denna fostran driva ut den synd som just de ansågs ha medfödd mer än andra

barn. Saken blev småningom hårt kritiserad.

Frimurarebarnhemmet var den största av alla filantropiska inrättningar för barn. Den grundade sig på ett enskilt initiativ men fick småningom också offentligt understöd. Den skilde sig på ett intressant sätt från Lindgrenska trasskolan genom att den statutenligt inte tog emot utomäktenskapliga barn, ett hänsynstagande till donatorernas anständighetskänslor som måste ha förefallit många även i 1800-talets samhälle väl extremt: de i synd födda barnen var enligt denna mening en gång för alla förtappade och kunde inte hjälpas. Ett tänkesätt som onekligen kompletterar bilden av de sociala fördomarna i änglamakeriets tid.

Bland de många privata insatserna för barnavården i Stockholm är barnkolonierna en av de viktigaste. Verksamheten var helt privat finansierad genom insamlingar av olika slag och omfattade redan i början, vid mitten av 1880-talet, över 300 barn årligen. Men också här gäller att det var de välartade föräldrarnas barn som i första hand kom i åtanke.

Då man ställer frågan om allmänna insatser för barnavård i detta samhälle, är det intressant att så många insatser länge var patriarkaliska, privata, genom donationer och insamlingar. Det gäller en tid då ett socialpolitiskt tänkesätt först långsamt utvecklas, och då man endast med tvekan och i begränsad omfattning vågade ödsla allmänna medel på barnavård. Det stora skiftet kom först in på 1900-talet, med den opinionsbildning och det planeringsarbete som bedrevs av Centralförbundet för so-

cialt arbete och Svenska fattigvårds- och barnavårdsförbundet. Det var de stora kongresserna för fattigvård och barnavård från 1906 och framåt som först på allvar spred nya tankar och gav impulsen till nya lagar. Männen bakom verket var G. H. von Koch och Erik Palmstierna, som med rätta kan kallas den svenska socialvårdens stora arkitekter. Bägge var inspirerade främst från engelsk samhällsdebatt och reformverksamhet.

Därmed var man äntligen på väg mot 1917 års lag om barn utom äktenskapet och mot 1924 års barnavårdslag.

Litteratur

Den bästa framställningen av socialvården i 1800-talets stenstad finns hos Jos. Müller, *Fattigvården i Stockholm från äldre till nyare tid* (1906), närmast en

katalogartad inventering. Om barnhuset kan läsas i T. Petersson, *Översikt över Allmänna Barnhusets historia* (1927). Modern forskning saknas helt, och det har visat sig omöjligt att få offentligt understöd för denna vetenskapligt angelägna men tydligen politiskt obekväma forskningsuppgift. Denna framställning går tillbaka på en rad lärjungearbeten inom mitt seminarium för socialhistoria. Jag vill särskilt nämna en opubl. licentiatavhandling av Kerstin Abukhanfusa, *Studier rörande behovsprövande kommunala organ inom Stockholmsområdet 1860—1945* (1971), samt Anne-Charlotte Pergament, *Anteckningar om de utomäktenskapliga barnens ställning i Sverige före 1917 års lagstiftningsverk* (trebetygsuppsats 1970), samt trebetygsuppsatser av Anna Appelgren, Suzanne Askelöf, Christina Bjurlöf, Lars Epstein, Carina Fredén och Elisabeth Olsson. Vissa synpunkter finns i S. U. Palme, *Den gamla goda tiden* (TEMA 1970).

SUMMARY

Child Welfare at the time of the "Angel-makers"

In 1778 a law was passed in Sweden that freed unmarried mothers from the shame to be registered. The purpose of this was to prevent desperate mothers from killing unwanted children. During the first half of the 19th century the number of unmarried mothers rapidly increased. It was at this time that the practise of baby-farming flourished, that is to say that babies were left in charge of women who often neglected them so badly that they died, which was called "angel-making". It even occurred that poor parents with many children took this opportunity to reduce the size of their families.

In order to put an end to baby-farming a bill was passed in 1902 concerning the care of foster-children. The duty to register and the right for the authorities to prevent suspects from receiving foster-children were carried and limited means appropriated for the inspection of foster homes. As the anonymity was misused and also was considered too expensive for the local authorities, as they were unable to claim payment under an affiliation order, an amendment was desired at the end of the 19th century, but it took a long time to bring about.

The public child welfare was insufficient in the old days. The Public Orphanage in Stockholm (Allmänna Barnhuset) was founded on government initiative during the reign of Gustavus Adolphus. In this institution infants were received and fed by wet-nurses, later to be placed in foster homes. In order to get her child admitted in the Orphanage a mother was obliged either to serve as a wet-nurse or to pay a fee once and for all. Those who both lacked the money and were unable to nurse had to rely on private charity. In Stockholm, the Poor-Law Board served as a centre for mothers in need of aid and dealt with child welfare cases in a far better way than other parts of the country. This board continued its work until a Child Welfare Law in 1924 made Child Welfare Committees compulsory in all communes.

For older children in need of aid the main resort was the workhouse, a highly unsuitable environment for growing children. There existed also some private institutions. From the beginning of this century public opinion for an increased state responsibility grew stronger.

Svenska dop seder

»Se här får jag glädjen att i Jesu namn lämna dig en kristen i stället för en hedning!» Med dessa ord överräckte gudmodern det nydöpta barnet till dess moder efter återkomsten från kyrkan. I denna formel kan även dopets innebörd sägas vara sammanfattad. Dopet är alltså inte främst en namngivningsakt utan en »rite de passage», en handling varigenom barnet byter status. En hedning blir en kristen.

Inom den kristna kyrkan har under tidernas lopp framvuxit en teologi som närmare förklarar dopets innebörd. Denna har efter hand splittrats i en rad skilda dopläror, vilka i sin tur medfört att dophandlingen fått skiftande utformning inom de olika konfessionerna. Karakteristiskt för denna är likväl dess formbundenhet.

Hur ett barndop i svenska kyrkan skall tillgå är föreskrivet i den av Konungen fastställda kyrkohandboken. Varken ett medeltida eller ett nutida barndop kan emellertid beskrivas enbart med dopritualet. Detta säger ingenting om när eller var dopet skall ske, hur barnet eller dopförrättaren bör vara klädd o. s. v. Med barndop förstår vi i dagligt tal inte heller enbart den kyrkliga akten utan även det efterföljande »barnsölet» med mat och dryck, gävoöverlämnande m. m. Allt sådant har ej reglerats vare sig

genom ritual eller lagföreskrifter utan av sedvänjan. Fastän denna var oskriven kunde den ibland vara stabilare än både rit och rätt. Medan riten vid en och samma tidpunkt varit likformig i hela landet, har däremot seden växlat i olika bygder. Fast vi kanske ej är medvetna om det, finns det olikheter även i den nutida dopseden i vårt land.

Plats och tidpunkt

Enligt 1686 års kyrkolag skulle dopet – i överensstämmelse med kanonisk ordning – ske inom åtta dagar efter barnets födelse. Det kyrkliga kravet motsvarades även av folkets önskan. Så länge det fanns ett odöpt barn i huset hade man en oändlig mängd försiktighetsåtgärder att vidtaga. Ännu i början av 1800-talet begärde allmogeen ofta att barnen skulle döpas redan ett par dagar efter födelsen.

Att de tidiga dopen var förenade med faror för barnens kroppsliga välfärd är en annan sak. Visserligen hade man på 1600-talet överallt ersatt neddoppningen av de nakna barnen med vattenbegjutning av huvudet, men långt fram fördes dock dopbarnen mitt i vintern till oeldade kyrkor. I *Diæta naturalis* 1733 noterar Linné: »De små nyfödda bondbarnen föras i kyrkan några dagar gamla att döpas i iskallt vatten... vilket om är rätt





2. Medeltida dop med neddoppning. Takmålning från 1300-talet i Södra Råda kyrka, Värmland.

jag lämnar theologis betänka.» Prosten Öller i Blekinge skriver år 1800: »Det är förunderligt, att de späda barnen kunna så fördraga den skarpaste köld, då de oftast i de strängaste vintar föras hela 2 à 3 milen av kvinnan som bär det ridande till kyrkan. Hon har det likväl då insvept i den övre kjorteln, som uppskörtad bindes omkring livet.»

Då Linné särskilt framhäver bondbarnen betyder detta, att dopseden i själva verket förändrats i de högre stånden redan under 1600-talet. Att dopen därvid förflyttats till hemmen hade sin motsvarighet även ifråga om vigsel och kyrktagning. I själva verket var därvid inte enbart praktiska skäl avgörande. De sociala avstånden hade ökat, och såväl lagstiftning som mode var de ledande skikten behjälpliga att markera distansen gentemot de övriga. I nyssnämnda skrift ger Linné konkreta exempel härpå: »To-

1. Barnet bäres till kyrkan i dopkasse. Träsnitt efter en tavla av Hugo Salmson. Dopkassar av näver har funnits i Dalarna och södra Härjedalen.

bak som först rökades i Stockholm blev avlagd, ty bonden rök ock. Snusades i stället, bonden lärde det ock; ty 1734 antogs rökandet igen, ty pöbel snusade ock... I forne tider het föräldrar far och mor, men som gement folk kallade lika, het det sedan mamma, pappa, nu sedan pöbel gör det ock, är bäst bliva vid far och mor.» Den fortsatta utvecklingen ifråga om platsen för dopet är en illustration till denna strävan att markera de sociala avstånden.

Mot mitten av 1700-talet började sålunda hemmadop förekomma i lägre samhällsskikt i städerna, och under 1800-talet spridde sig seden även till landsbygden. Det är karakteristiskt att denna utveckling i Skåne synes ha börjat bland de förmögnare bönderna på den rika och nyhetsvänliga Söder-slätt. De fattiga hade svårt att följa efter, men dessa kunde i stället låta döpa sina barn på pastorsexpeditionen, ett bruk som f. ö. legaliserades genom en förordning 1864. Dopseden kom således direkt att återspegla den sociala strukturen. På skånska slätten, där bondeklassen hade en förmögenhetsställning utan motsvarighet på andra håll i landet, blev hemmadop regel, medan dopen i Småland ej skedde i hemmen i andra fall än då det gällde adel, godsägare och möjligen en eller annan storbonde, som då ansågs apa efter de finas seder.

Samtidigt med att barnbördsavdelningar började inrättas vid lasaretten under de första årtiondena på 1900-talet blev det vanligt att de där födda barnen döptes innan de lämnade sjukhuset. Men på 1940-talet vänder sig seden. Dopen börjar åter förläggas till kyrkorna och kyrkdop är numera åter

regel i Sverige. Den belysning av dopsedens förändring i Örkelljunga församling i nordvästra Skåne, som diagrammet nedan ger, torde vara ganska representativ för utvecklingen i landet i stort. Endast i Norrland – främst i Luleå stift – är hemmadop alltjämt tämligen vanliga, vilket nog sammanhänger med de stora avstånden.

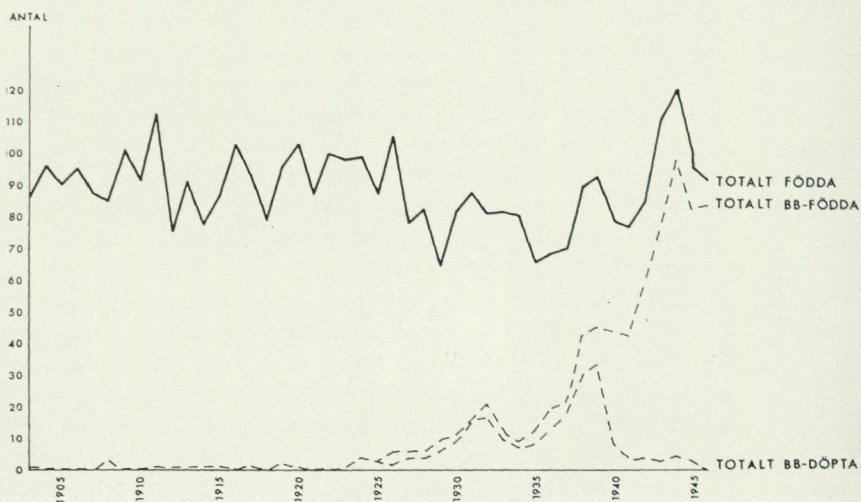
En undersökning av tidpunkten för dopet i samma församling visar att kyrkolagens föreskrift om dop senast på åttonde dagen efter barnets födelse följts långt fram på 1800-talet. Senare sker en förlängning av tiden mellan födelse och dop: år 1880=13 dagar, 1905=21 dagar, 1930=45 dagar och 1955=56 dagar i medeltal. Det är ovisst i vad mån lagändringen 1864, som medgav uppskov med dopet i 6 veckor, bidragit till en fördröjning av dopen eller om lagen som så ofta annars blott anpassats efter en redan förändrad praxis. Utvecklingen i Örkelljunga tyder snarast på att man successivt lösgjort sig från den äldre seden.

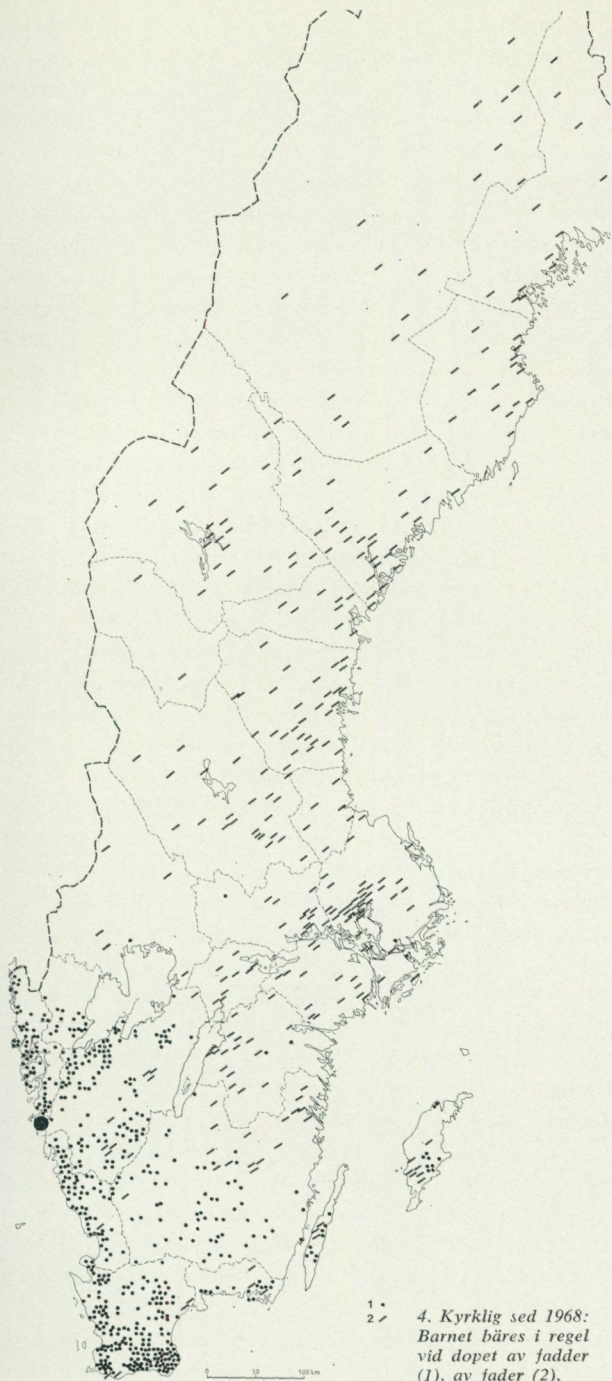
Enstaka efterslänrare har rätt avsevärt höjt medeltalet för antalet dagar mellan födelse och dop under 1900-talet.

Deltagarna och deras roller

Genom frågeformulär rörande kyrklig sed 1962 respektive 1968, vilka besvarats från samtliga församlingar i landet, har Kyrkohistoriska arkivet i Lund insamlat ett värdefullt material rörande moderna dopseder. Bl. a. har efterfrågats vem som i regel bär dopbarnet. Avsikten med de lämnade alternativen — moder, fader, fadder, farmor, mormor — var att utröna om det trots de olikheter som kan förekomma från gång till gång i en och samma församling likväl finns ett sedmönster. På fig. 4 har två av dessa alternativ karterats, nämligen fadern respektive faddrarna. Bruket att fadern som regel bär barnet förekommer i större delen av landet utom i sydvästra Sverige, där fadderseden är mycket intakt. Inom samma område där fadern bär barnet är det även

3. Antal födda i Örkelljunga församling, Skåne, totalt och på BB samt antal barn som döpts på BB 1903—1946. Ur Jeansson & Kindblom, *Kring livets högtider i Örkelljunga församling*.





1
2
4. Kyrklig sed 1968:
Barnet bäres i regel
vid dopet av fadder
(1), av fader (2).

vanligt – speciellt i mellersta Sverige – att modern är barnbärerska. Fadder-sedens utbredningsområde sammanfaller nära med vad som brukar kallas »det kyrkliga Sydvästsverige». Här har även en rad andra kyrkbruk av medeltida ursprung bevarats in i våra dagar såsom kyrktagningen och olika slags klockringningar, medan de i övriga delen av landet antingen försvunnit eller förändrats på ett tidigare stadium.

Att dopseden liksom den kyrkliga seden överhuvudtaget visar sig vara mera konservativ i sydvästra Sverige än annorstädes bekräftades ytterligare genom svaren på en särskild fråga 1962 om föräldrarna som regel är närvarande vid dopakten. Ett tiotal uppgifter från västra Sverige var klart negativa, och de visar en intressant överensstämmelse med kyrktagningens senare utbredning. Att modern skulle närvara vid sitt barns dop – långt mindre själv bära det – var förr otänkbart. Hon var nämligen före kyrktagningen, som skedde 40–60 dagar efter barnets födelse, utesluten ur församlingens gemenskap. För fadern fanns inget motsvarande hinder men vanligen höll han sig också hemma vid sitt barns dop i likhet med hustrun.

Även om vi numera tycker att föräldrarnas närvaro vid barnets dop är självklar var detta således ej fallet i äldre tid. Intresset förskjutur sig istället till faddrarna, vilkas deltagande var nödvändigt och vilkas förpliktelser gentemot dopbarnet ej blott gällde för stunden utan även för framtiden.

Fadderinstitutionen kan betraktas som ett säkringssystem, varigenom barnet i händelse av föräldrarnas från-

fälle erhöll andra vårdnadshavare. Ett sådant system var särskilt befogat då medellivslängden var låg och barnsängsdödligheten stor, varför föräldralösa barn inte var någon ovanlighet. Eftersom faddrarnas främsta uppgift var att garantera dopbarnets andliga fostran, fanns alltifrån medeltiden bestämda villkor för fadderskapet. Enligt kyrkolagen skulle faddrarna tillhöra den evangelisk-lutherska läran, vara komna till laga ålder och vara väl kunniga i katekesen. Det är mot bakgrund av denna föreskrift man bör se regeln att man borde vara konfirmerad för att få stå fadder. Under konfirmationsberedelsen hade de unga även fått inpräntat de med fadderskapet följande förpliktelserna. På frågan »Vilka skyldigheter åtaga sig faddrar?» svarar den Lindblomska katekesen: »Att vaka över den döptes kristliga uppfostran, särdeles vid föräldrarnas frånfalle, eller deras oförmögenhet att dem uppföda.» Att dessa förpliktelser även uppfylldes finns det många vittnesbörd om.

Inte bara kyrkan utan även föräldrarna ställde krav på barnets faddrar. Det var en utbredd uppfattning att dopbarnet bråddes på sina gudföräldrar och därför ville man gärna att de skulle ha sådana både fysiska och psykiska egenskaper som man satte högt. Gudmodern borde vara rask och kvicktänkt. Gärna valde man sådana faddrar som hade råd att ge en riklig faddergåva. Man utsåg också ofta någon som stod något högre i socialt hänseende än man själv. Bland bönderna var präst- och klockarfruar liksom ståndspersoner ofta anmodade att stå fadder. Liksom i Danmark var det en vanlig föreställning att havande

kvinnor ej borde bära barn till dopet. Där avstånden var stora och dopfärden kunde ta lång tid var det däremot lämpligt att taga en kvinna till fadder som kunde ge barnet di.

Fadderskapets betydelse markerades redan genom den ceremoniösa inbjudan de kunde få till sitt uppdrag. När man såg barnafadern på väg att bjuda faddrar brukade man säga: »Han är ute med den vite käppen» eller »han går med käppen». Talesättet är en påminnelse om en äldre sed, då inbjudaren verkligen bar en vit käpp då han bjöd faddrar. Hos oss är talesättet särskilt väl belagt i Halland, men är även känt i Bohuslän, Västergötland och Östergötland. Från Nordsjälland omtalas att fadderkäppen var en avskalad pilgren. Bruket att gå med den vita käppen har motsvarighet i den ceremoniella inbjudan som förekom till bröllop och andra tillfällen i södra Sverige, Danmark och norra Tyskland.

Den som blivit bjuden till fadder kunde inte neka. Det var en utbredd folktro att dopbarnet då skulle bli en nejsägare längre fram i livet. Att stå fadder betraktades som en heder.

Under medeltiden var det tillräckligt med två faddrar, ehuru tre synes ha varit det vanliga i svensk tradition. Flera faddrar var olägligt enär dessa enligt kanonisk rätt kom i ett andligt släktskapsförhållande sinsemellan liksom i förhållande till dopbarnet, vilket utgjorde äktenskaps hinder. Under 1600-talet skedde en barockisering av dopseden bland de högre stånden, vilken bl. a. tog sig uttryck i att man antecknade en mängd faddrar. Man såg sig rentav föranlåten att ingripa häremot genom överflödsförordningar.



5. Barndop i Öster-
åkers kyrka. Utsnitt
av akvarell av J. W.
Wallander.

Vid studiet av den senare utvecklingen erbjuder församlingarnas dopböcker ett värdefullt källmaterial, även om det inte är säkert att det verkliga antalet faddrar varit detsamma som det antecknade. I Gladsax på Österlen såg Anders Tidström år 1756 att två dopbarn hade ett tiotal faddrar, men han tillfogar i sina reseanteckningar

att »prästen skriver inte upp mer än tre». Den nyssnämnda undersökningen i Örkelljunga visar dock en tydlig trend: År 1730 var antalet faddrar i medeltal 6,6; 1880=4,5; 1905=3,6 och 1965=2,6. Det fanns likväl rätt betydande regionala skillnader. Von Schubert fick i början av 1800-talet veta att i några provinser brukades 6 par, »i andra 4, 3, ja i Medelpad endast 2 par; varest 4, 5, 6 par äro brukliga, bestå vanligen de 2 paren av ogifta personer, annars blott ett par. Hos förnämt folk äro ofta 7 à 8 par faddrar och dessutom även andra gäster, vilket senare ej är brukligt hos allmogen på landet.»

Inte blott antalet faddrar utan även deras sammansättning kunde växla. Att dylika mönster funnits långt tillbaka visar Dalalagens kyrkobalk, som föreskriver två män och en kvinna för svenbarn och två kvinnor och en man för möbarn. Kyrkoordningen av 1571 lämnar det öppet om faddrarna var män eller kvinnor, men så långt tillbaka vi kan följa seden består faddrarna bland allmogen av både män och kvinnor. Den borgerliga seden synes dock ej alltid ha följt detta mönster.

Ett ojämnt antal faddrar har funnits även i senare tid, varvid dock den udda faddern merendels varit av motsatt kön som dopbarnet. Detta ansågs borge för att dopbarnet skulle bli gift. I västra Sverige valde man gärna ett par äkta makar, ett par »fästefaddrar» (fästfolk) och en »rumpefadder», som man brukade säga i mellersta Halland.

Huvudfaddrarna kallades gudmor och gudfar, en beteckning som redan förekommer i äldre Västgötalagens

kyrkobalk. I övre Dalarna kallades de blott gumm(a) och gubb(e), vilka ord här endast användes i denna betydelse. Ordet gumba anses f. ö. vara en kortform till gudmor. Därpå tyder även sådana dialektala benämningar som »bäragumma», »båragumma» och »börlagumma» i västra Sverige. Den kvinnliga fadder som vid dopet höll barnets huvudbonad kallades i Småland stundom för »hättegumma» eller »hättemor».

Valet av faddrar ger en intressant inblick i kontaktfält och sociala värderingar under olika tider. Den tidigare anförda undersökningen från Örkeljunga får på nytt tjäna som illustration (siffrorna anger %):

År	Från hemma- byn	Från övr. byar i socknen	Från andra socknar
1730	54	44	2
1880	21	75	4
1905	38	54	8
1965	19	13	68

År 1730 var det framförallt i små folkfattiga gränsbyar som man tog faddrar över sockengränsen. Ännu i början av 1900-talet hämtades dock mer än 50 % av faddrarna inom socknen. På grund av befolkningens utglesning i byarna under senaste årtionden och de förändrade kontaktfälten har räjongen avsevärt vidgats. Indirekt torde siffrorna även återspegla en förändring av de sociala kontaktfälten. Dopet har förvandlats från en högtid i grannelaget till en sluten familjefest. Det stora antalet utsocknes faddrar i våra dagar torde genomgående utgöras av närstående släktingar.

Det anförda exemplet gäller en församling där fadderinstitutionen kon-

tinuerligt fortlevat från medeltiden till våra dagar. Särskilt i Mellansverige bröts dock bruket med faddrar under 1800-talets senare del. I Västerås stift började seden kraftigt uppluckras på 1880- och 90-talen, och vid sekelskiftet förekom faddrar i ej fullt trettio församlingar. Under 1900-talet kan man här i stort sett blott tala om ett sporadiskt bruk.

Dopsedens utveckling i borgerliga kretsar har ännu ej närmare undersökts. Det vill emellertid synas som faddrarna här inte blott valdes bland anförvanter utan även inom umgängeskretsen. Till de borgerliga dopsederna hör bruket att ungfaddrarna skulle byta krans och krona med varandra, vilket efterföljdes av en »fadderkyss». Seden som säkerligen har tysk förebild var merendels rent symbolisk, då kransen och kronan var av sockermassa. Även om bruket av »fadderkyss» i stort synes ha förblivit en borgerlig sed spriddes kännedomen om företeelsen som sådan i vida kretsar genom skillingtrycksvisan »Fadderkyssen», som utkom i inte mindre än 23 upplagor mellan 1846 och 1906.

I våra dagar har faddersystemets värde återupptäckts både i profana och kyrkliga sammanhang. I en sekulariserad miljö har kyrkan sett det som en uppgift att på nya vägar inpränta dopets innebörd och fadderskapets förpliktelser. På 1920-talet började man överlämna ett dopminne vid barndop i städerna, vilket nu förekommer i så gott som varje församling. Detta är tillika ett dopbevis underskrivet av dopförrättaren med uppgift om var och när dopet ägt rum. Därjämte har man alltsedan 1950-talet på sina håll även infört s. k. fadderbrev



6. »Inkomst och privilegier vid barndop», lavering av Fritz von Dardel. T. h. ger två faddrar varandra en fadderkyss, samtidigt som han till henne överräcker en fadderkrona på ett fat.

som en erinran om faderskapets innebörd. Då garantier likväl inte finns för att faddrarna rätt skall förstå sin uppgift har man i vissa församlingar infört »församlingsfaddrar» som har att uppfylla dopritualets fadderförmaning att stödja barnen »med kärlek och förböner, under kristligt föredöme». Ett synligt bevis på denna kontakt brukar dopbarnet få genom besök eller skriftlig hälsning på födelседagen eller årsdagen av dopet.

Ett förslag att återuppliva fadderinstitutionens religiösa funktion genom ett slags församlingsfaddrar diskuterades i en ungdomskrets i Lövånger enligt biskopens i Luleå stift ämbetsberättelse 1941. I Stockholms

stift fäster biskopen uppmärksamheten på bruket av församlingsfaddrar i sin ämbetsberättelse 1957. År 1963 rapporteras seden förekomma i 19 församlingar i stiftet. Även i Västerås, Lunds, Växjö och Strängnäs stift nämns församlingsfaddrar i biskoparnas ämbetsberättelser under 1960-talet. Vid Kyrkohistoriska arkivets riksomfattande undersökning 1968 redovisas dock församlingsfaddrar blott i ett 80-tal församlingar. Att seden är en stockholmsinnovation är tydligt. Den förekom där i 24 % av församlingarna men i övriga stift blott i ett fåtal församlingar och saknades helt i Visby stift. Svaren på frågelistan 1968 visar att församlingsfaddrarna i



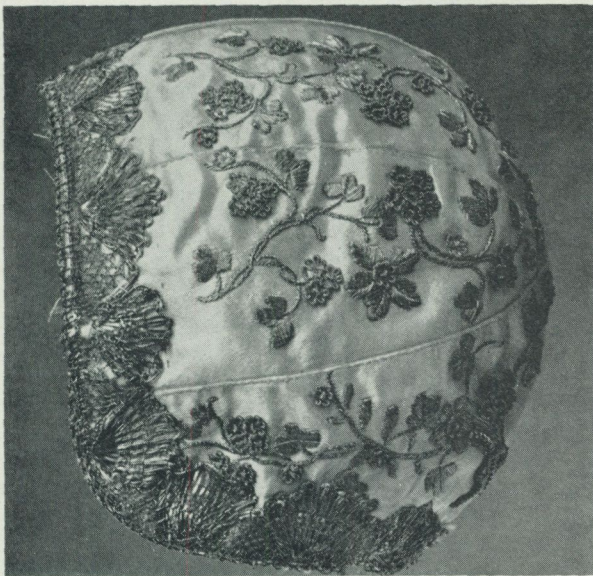
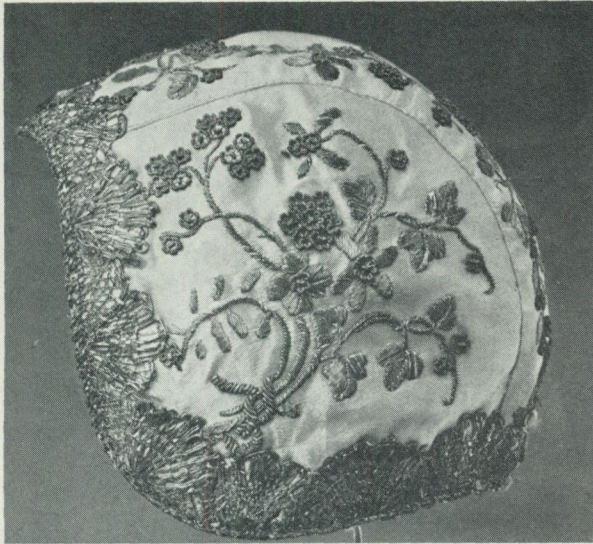
7. Dopmantel
använd vid Lars
Johan Peyronsons
dop i S. Unnaryds
kyrka, Småland,
den 11 okt. 1958.
Foto S. Norberg.

vissa församlingar även inskrives i dopboken. Seden är uppenbarligen i spridning. Även i Göteborgs stift, där endast en församling hade församlingsfaddrar 1968, gjordes propagandaför bruket i en julboksartikel 1970.

Dopdräkten

Den nutida dopdräkten vita färg är densamma som den medeltida dopklädnadens. Dess innebörd framträdde dock klarare då iklädandet av dopdräkten skedde i själva dopliturgin efter dopet. Enligt vårt äldsta bevarade dopritual i det s. k. Hemsjömanualen från omkring 1400 uttalade prästen därvid orden: »Mottag den vita, heliga och obefläckade klädnad som du skall bära framför vår Herre Jesu Kristi domstol, på det att Du må få ett evigt liv och leva med honom i evigheters evighet.» Redan före reformationen hade denna dopklädnad dock förvandlats till ett symboliskt »kristningakläde». Bruket av kristningakläde bibehölls i 1500-talets dopformulär och utelämnades först i 1614 års kyrkohandbok. I de gammaldanska landskapen fortfor bruket fram till försvenskningen i enlighet med dansk kyrkosed. Här utgjorde den huva som prästen satte på dopbarnet en sista påminnelse om den vita dopdräkten. I de gammaldanska landskapen har även funnits en språklig påminnelse om den ursprungliga vita dopdräkten i ordet »krestnasveb». Den dödes vita klädnad kallas ju alltjämt svepning.

Beteckningen dopsvep kom dock tidigt att avse dopbarnets synliga ytterklädnad. Denna »mantel», som den även kallades på 1600-talet, var ett påkostat plagg, som kyrkorna ibland kunde få mottaga som gåva för att utlåna mot betalning. De bevarade folkliga dopdräkterna är tidigast från slutet av 1700-talet men liksom andra ceremoniplagg är de ofta typmässigt äldre. Särskilt de sydsvenska dopdräkterna, som behandlats av Märta Lindström, har en ålderdomlig karak-



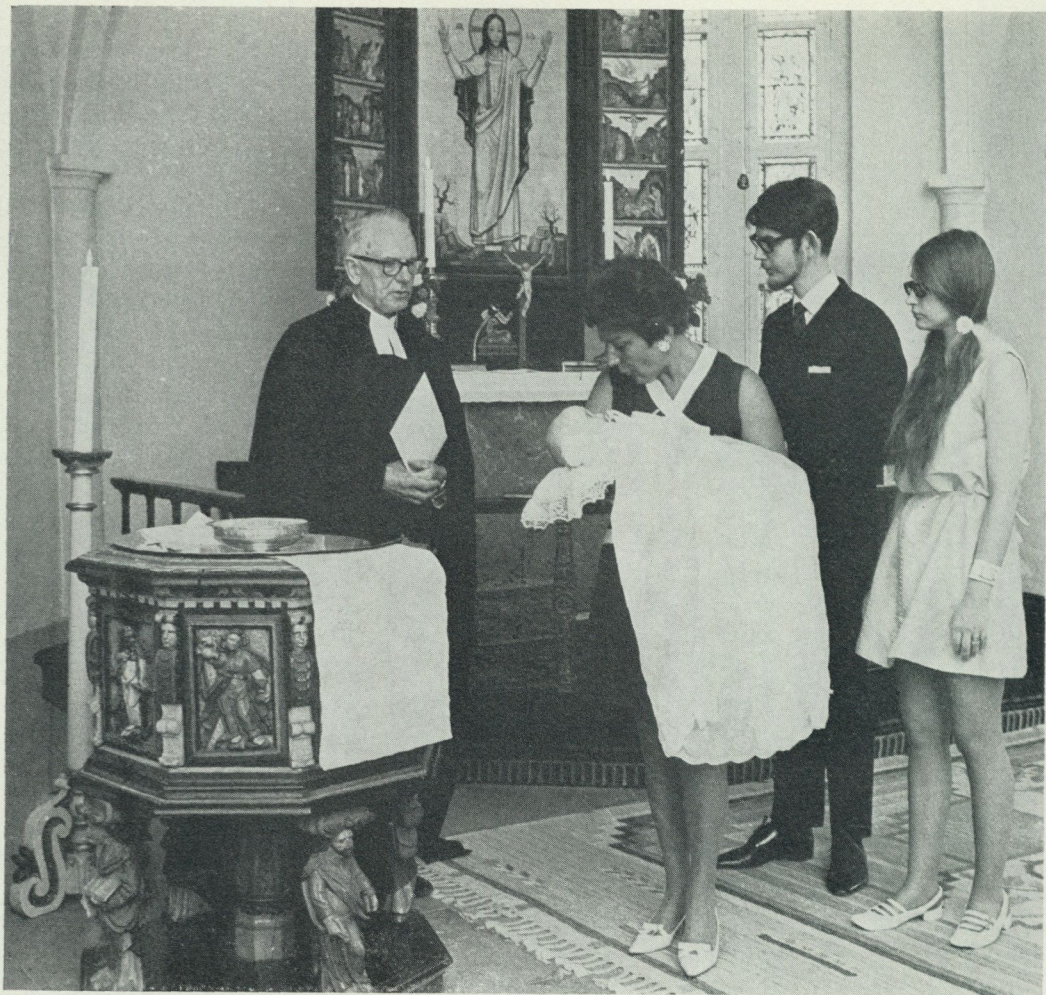
8—9. Dopmössor från 1700-talets mitt. Flickans mössa, överst, har mittstycke och tvåsidostycken, pojkens är sammanfogad av kilar som möts på hjässan. Nordiska museet.

tär. På Öland och i Skåne finns sålunda dopdräkter av rött ylle. Om inte förr så togs de upp av den skånska allmogen under 1500-talets högkonjunktur, vars spår långt fram kunnat avläsas i det folkliga dräktskicket. De

korta doppåsarna i de gammaldanska landskapen är även typmässigt äldre än de långa som förekom norr härom. Uppåt landet var det nämligen barocken som blev stilbildare för landsbygdens befolkning, och det är traditionerna från den karolinska tidens långa och dyrbara kristningskläder som här förts vidare. Medan dopdräkter av högreståndstyp främst återspeglar tidsmodernerna visar de folkliga dopdräkternas utsmykningsdetaljer ofta tydliga regionala variationer. Inte sällan var doppåsen överklädd med glitterband och dräktsilver.

Huvudbonaden var olika för flickor och pojkar. I Skåne liksom i Danmark kallades flickornas huvudbonad för huva, medan den norr härom kallades hätta. Pojkarnas mössa var hopsatt av fem eller sex kilar som möttes uppe på huvudet, medan huvan eller hättan bestod av ett mittstycke och två sidostycken. De småländska hättorna är utan motstycke ifråga om utstyrsel och här förekom som vi sett beteckningen hättemor för den fadder som höll hättan under dopet.

De yngsta dopdräkterna från allmogemiljö är från 1850–80-talen. Vid denna tid hade även dräktmodet förborgerligats i nästan hela landet. I borgerliga kretsar hade dopklänningar av samma ljusa tyg som de vuxnas klänningar börjat komma i bruk. Enbart vita dopklänningar blev inte allmänna förrän något senare, och de kom efter hand att efterbildas även bland allmogen. Till de ståndsmässiga dopklänningar som gick i arv inom släkten hörde ofta dopmössor av tyll. Dessa var lika för pojkar och flickor och barnets kön markerades i stället med ljusblå respektive rosa sidenband.



10. Från Pernilla Roths dop i S. Sallerups kyrka, Skåne den 15 juni 1969. Dopförrättaren, som efter äldre sed är klädd i prästkappa, håller dopminnet i handen. Till vänster brinner dopljuset. Foto: Scandia photopress.

I vissa dalasocknar kunde man i stället avläsa dopbarnets kön på gudmoderns förkläde. Då en pojke fördes till dopet satte gudmodern på sig en blå »magd» och då en flicka döptes en röd.

Den äldre kulörta dopdräktens försvinnande sammanfaller med kyrkodopens upphörande. Vid dopen i hemmen minskade den sociala kontrollen samtidigt som den sociala distansen

ökade. Hemmadopen åtföljda av stora kalas öppnade vägen för borgerliga familjetraditioner. De fattiga, vilkas barn mestadels döptes i prästgården eller i kyrkan på icke gudstjänsttid, fick klä sina barn bäst de kunde.

Kyrkodopens återupplivande ställde nya krav på dopdräkten, eftersom dopen skedde i församlingens närvaro. Liksom tidigare kunde man låna dopdräkt av släkt och vänner, men barn-

beklädnadsaffärer började nu även hyra ut dopklänningar. En undersökning i Malmö och Lund visar att samtliga affärer som hyr ut dopklänningar köper dem färdigsydd från fabrik. Det finns ett trettio-tal modeller att välja på i bomull, spets, nylon och terylene. Tvättning av dopklänningen ingår hos samtliga affärer i priset. Dophättor finns i allmänhet inte till uthyrning men vissa barnbeklädnadsaffärer säljer såväl dophättor som dopkuddar. De som hyr dopklänningar anses representera skilda samhällsgrupper, även om affärerna framhåller att de mera traditionsbundna familjerna som regel använder dopklänningar som gått i släkten.

För att undanröja det hinder för kyrkdopen som avsaknaden av en vaccher dopdräkt kunde utgöra började vissa församlingar på 1930-talet kostnadsfritt tillhandahålla dopdräkter. År 1962 förekom sådana dopdräkter i 47 % av landets församlingar och 1968 i 64 %. Betydligt under medeltalet låg Göteborgs, Skara, Lunds och Visby stift. Dopdräkten är ofta en gåva av någon kvinnoorganisation. Särskilt ofta nämns SLKF:s lokalföreningar som givare.

Folklig sed och kyrklig rit

Den fortgående sekulariseringen har inte blott medfört att kristen tro och kyrklig sed försvagats utan även att den myckna vidskepelse som var knuten till födelse och dop förbleknat och försvunnit. Den nyblivna modern köper kanske en »lyckopeng» på barnbördskliniken men närmast för att därigenom gagna ett välgörande ändamål. Bärs den av barnet vid dopet är det knappast mer än som en prydnad,

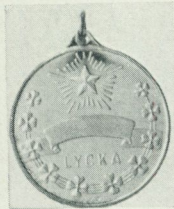
även om den anknyter till ett gammalt bruk att en slant skulle vara instoppad i dopbarnets linda.

De nutida barnaföderskorna har en helt annan referensram än sina egna mödrar och därför kan det hända att meningarna går i sär om vad man bör göra eller låta i samband med dopet för barnets eller moderns välfärd. Även om de flesta bruken försvunnit ur levande praxis så finns det alltså en magasinerad minneskunskap bland de äldre och denna är även ganska väldokumenterad i våra folkminnessamlingar.

Det är här ej möjligt att vare sig beskriva eller tolka den mängd av mer eller mindre vidskepliga bruk som förekommit i samband med dopet alltifrån det att barnet fördes från hemmet till dess det återlämnades till föräldrarna. Gemensamt för dem alla är att säkra dopbarnet inför framtiden. Då dopdagen var det första tillfälle då barnet kom utanför hemmet, så fanns det även psykologisk grund för de otaliga bruken. Många av dessa har uppenbarligen försvunnit på ett relativt tidigt stadium, medan andra kvarlevat ännu i mannaminne.

Excerptsamlingarna i Nordiska museets folkminnesavdelning visar att man kan skilja mellan direkt profylaktiska åtgärder och rituellt beteende. Den förstnämnda gruppen innehåller både sådana handlingar som avser att hindra barnet från sjukdomar eller lyten och befrämjande åtgärder. Till skillnad från dessa merendels »stumma» handlingar utgör det jag här kallat rituellt beteende en kombination av handling och en uttalad formel. Några exempel härpå skall lämnas i det följande.

11. Sedan 1912 har barmorskorna sålt »Barnets lyckopenning», vilken inbringat ca 5 miljoner kronor till de blinda. Denna modell i silver är från 1969.



I några sydsvenska uppteckningar omtalas att gudmodern på dopdagens morgon högtidligen frågade föräldrarna tre gånger vad barnet skulle heta. Av vissa uppgifter får man närmast intrycket att det är en form av sjukdomsbot. Nattgråt eller »fönsterskrik» botades bl. a. genom att gudmodern på dopdagen tog barnet i sina armar, gick utanför huset och ropade barnets namn tre gånger, varvid modern skulle svara för varje gång. Äldre källor visar dock att det varken är inom den folkliga farmakopén eller bland de magiska ropen vi har att söka sedens ursprung. I ett svar från Bjäre härad på en rundfråga från domkapitlet i Lund 1795, om vidskepliga bruk förekom i stiftet, heter det att »när hustrun som skall bära barnet till dopet skall fara ut med detsamma från modern frågar hon trenne gånger å rad vad barnet skall heta». Seden beskrives utförligare av prosten Öller i Jämshög fem år senare: »En lika vidskepelse vidhänger den plägseden, att då gudmodern mottager barnet för att bära det till dopet, frågar hon trenne gånger modern som ligger och fadern som då gemenligen står vid sängfötterna: 'far och mor, vad är barnets namn?' Då dessa svara: N. N. (barnets namn) i Guds Faders, Sons och den Helige Andes namn, amen. Detta frågas och svaras dock merendels ganska tyst, så att åtminstone jag aldrig fått höra det, då jag ofta döpt barn hemma, ehuru noga jag hört därefter. Är ock nästan övertygad, att det icke skett, åtminstone sedan jag kommit närvarande.»

Från Skåne, Blekinge och Småland finns uppgifter om att namnöverbringandet tillgått på detta sätt. Gudmo-

dern har traditionsenligt vidmakthållit bruket även då den trefaldiga utfrågningen missförstått av föräldrarna.

Öllers uppgift att ceremonin skedde »ganska tyst» stämmer väl med den utbredda uppfattningen att barnets namn ej fick yppas förrän vid dopet. Eljest kunde det användas i ont uppsåt emot det odöpta och oskyddade barnet. Men hur skall frågeceremonin förklaras? Man skulle möjligen kunna tolka den som ett slags inprägling av dopnamnet i gudmoderns minne, men då allmogen blott gav barnen ett namn i gången tid är en sådan förklaring långsökt. Enligt min mening är det här i stället frågan om en efterbildning av ett liturgiskt bruk.

Det medeltida barn dopet bestod av två skilda moment: en första del utanför kyrkans dörr eller i vapenhuset samt själva dopakten vid funten innanför kyrkans dörr. Enligt Hemsjömanualen började redan den första akten med att prästen frågade faddrarna efter barnets namn, en reminiscens från det fornkyrkliga »nomendatio». Under själva dopakten upprepas denna fråga tre gånger. Efter reformationen sammansmälter de två momenten efter hand till en enda dopakt. Den tre gånger upprepade frågan efter barnets namn, följd av faddrarnas svar, upptogs emellertid i Olaus Petris handbok 1529 och även i de följande dopritualen. De försvann först med 1811 års handbok. I Danmark hade den trefaldiga utfrågningen av barnets namn däremot bortfallit redan på 1500-talet.

Det kan knappast råda tvivel om att gudmoderns trefaldiga fråga till föräldrarna om barnets namn är en direkt efterbildning av dopliturgin.



12. Gudmodern återlämnar barnet knäfallande framför modern. Detalj från akvarell av B. Nordenberg.

Långt efter det att den senare förändrats har den folkliga seden kvarlevat.

En sådan efterbildning är ej unik. Enligt en utbredd uppfattning borde faddrarna eller åtminstone gudmodern läsa halvhögt efter prästen för att barnet skulle få lätt för att läsa eller få gott minne. Denna föreställning, som även är dokumenterad i äldre samlingar av folktro och vidskepelse, går uppenbarligen tillbaka på den medeltida dopliturgin. Enligt många formulär skulle faddrarna deltaga i läsningen av Pater noster och Credo. I den folkliga uppfattningen har sedan den

na efterläsning fortlevat och ansetts gagna dopbarnet.

Ett annat exempel på rituellt beteende är gudmoderns andakt före avfärden till kyrkan, vilken även beskrives av Öller: »Det har jag blivit varse såsom något både anständigt och lovligt, att sedan gudmodern mottagit barnet faller hon med detsamma i famnen på knä och läser sakta: Fader vår och välsignelsen; ävensom det skall brukas, då barnet skall döpas i kyrkan, att innan hon reser, läser hon en bön och med de övriga sjunger en psalm eller vers utur psalmboken.» Denna sed, som även är välbelagd i traditionsuppteckningarna, är ej ett uttryck för personlig religiositet utan ett handlingsmönster som seden bjöd att iakttaga. Man kommer osökt att jämföra med den utfärdsandakt som in i våra dagar brukat hållas då den döde fördes från hemmet och vilken återgår på den medeltida likvigningen. Att också gudmoderns utfärdsandakt har sin förebild i den kyrkliga riten är sannolikt. Beskrivningen av det yttre beteendet stämmer väl med vad 1571 års kyrkoordning anför om hur ett nöddop i hemmet skulle tillgå. Den man eller kvinna som förrättar dopet »faller först neder på knä . . . och beder överljutt Fader vår».

Vid återkomsten från dopet överlämnades barnet av gudmodern till fadern med den ovan anförda formeln: »Se här får jag glädjen att i Jesu namn lämna Dig en kristen i stället för en hedning!» Den har upptecknats i nästan samma ordalag på skilda håll i södra Sverige och är även känd från Danmark och kontinenten. I en uppteckning från Halland heter det att gudmodern sade: »Nu lämnar

jag barnet i dina händer, som prästen i mina, uppfostra't i Herrens förmaning.» Denna vidarebefordrade faderförmaning har en motsvarighet i den hälsning som kyrkobesökarna förde med sig till de hemmavarande: »Mässa i Guds namn». Som Hilding Pleijel visat, är denna hälsning ett eko av den romerska mässans slutord: »Ite missa est». De motsvarigheter som här påvisats mellan dopsed och folksed har säkerligen, som Åke Sandholm gjort gällande, även gällt de riter som hörde till primsigningen. Det gällde att ge »det odöpta och därför skyddslösa barnet ett effektivt skydd på ett så tidigt stadium som möjligt. Barnet måste 'signas', och detta kunde utföras på mångahanda sätt. I allmänhet sökte man dock så noggrant som möjligt efterbilda de kyrkliga riterna.»

Efterbildningen av den kyrkliga ritén i den folkliga seden får ej uppfattas så, att ritén därigenom förvandlades till vidskepelse. Reformatorerna fann även dopliturgin bemängd med mycken vidskepelse. Själva hade de emellertid en svår balansgång att gå då det gällde att befria dopakten från sådana moment som knutit vidskepelse till sig utan att hela dophandlingen därigenom skulle förlora sin meningsfulla konkretion. Ett exempel på en sådan vacklan utgör inställningen till bruket att överlämna ett brinnande ljus till det nydöpta barnet.

Dopljuset anses vara en kvarleva av den vigilia som de nydöpta i fornkyrkan deltog i. Som framgår t. ex. av Hemsjömanualen sattes det brinnande dopljuset i barnets högra hand vid dopaktens slut. Vår första evangeliska dopordning övertog detta moment från den romersk-katolska kyrkan.

Vid överlämnandet av ljuset uttalade prästen orden: »Tag din brinnande lampa i din hand och bevara ditt dop ostraffligt, på det att när Herren kommer till bröllopet att du med alla hans helgon må gå ut emot honom och att få med honom evinnerlig glädje.» Denna ceremoni bibehölls även i de följande handböckerna men försvann i 1614 års ritual i enlighet med Uppsala mötes beslut.

Hur snabbt förändringen blev genomförd ute i församlingarna lär knappast kunna klarläggas. De sentida traditionsuppteckningarna visar emellertid att även om ljuset försvann ur dopliturgin så fortfor man i hemmen att låta ljus brinna så länge barnet var odöpt. Ursprungligen var det ett av kyrkan invigt ljus som brann vid barnets vagg. Det skulle på nytt tändas när människobarnets egen livslåga en gång hade slocknat.

De ljus som under reformationstidevarvets slutskede släcktes har i våra dagar på nytt börjat tändas. Den allmänna bakgrunden till denna ljusrenässans har klargjorts i en ingående undersökning av Mats Rehnberg. Till dessa nyinförda ljusbruk hör numera även seden med dopljus.

Med dopljus kan man dels avse det stationära ljus, ofta placerat i en stor golvstake invid dopfunten, vilket är tänt under dopakten, dels det ljus som överräckes av dopförrättaren för att medtagas hem. Båda är av medeltida ursprung. I Smålandslagens kyrkobalk heter det: »Ej må kyrkan vara utan ljus. Hon skall hava tre ljus, två altarljus och ett dopfuntsljus». Det andra ljuset förutsattes som vi sett av själva dopritualet.

Bruket av dopfuntsljuset har efter-



13. Kommunister
Nils Garnæus, iförd
alba och stola, över-
lämnar handstöpta
ljus att medtagas
hem efter barndop i
Malmö S:t Petri
den 3 oktober 1971.
Foto: Scandia
photopress.

frågats i frågelistan om kyrklig sed 1962 liksom året för dess införande, och sedens fortsatta spridning har följts upp genom frågelistan 1968. Sådana ljus började införas på 1920-talet – på enstaka håll kanske redan något tidigare – och förekom 1962 i omkring 25 % och 1968 i 30 % av landets församlingar.

Att överrätta ett brinnande ljus till något av dopvittnena var så ovanligt 1962 att ingen fråga härom kom med i frågelistan om kyrklig sed detta år. Sex år senare var detta bruk lika vanligt i landet i dess helhet som det föregående. Informationen har förmedlats bl. a. genom en reklamfolder från det kyrkliga bokförlaget Verbum som

utsänts till alla församlingar i landet. Även andra firmor för numera speciella dopljus med tillhörande ljusstakar. Prästernas betydelse för sedens spridning visas bl. a. av att bruket införts »pastoratsvis» på skilda håll i landet. Trots en likformig allmän information är emellertid nyhetens acceptering mycket skiftande i stiftet, från 54 till 6 % av församlingarna. Främst Göteborgs men även Lunds och Växjö stift visar en sedvanlig återhållsamhet. Inte blott den kyrkliga strukturen utan även församlingsstrukturen kan dock avläsas bakom spridningsbilden. Detta är särskilt tydligt i Stockholms stift, där seden främst förekommer i stadsförsamlingarna.



14. Nydöpta Christina Stjernswärd uppvaktas i sin moders knä med dopgåvor. Trängsunds gård, Huddinge sn, Södermanland. Foto Brita Stjernswärd 1962.

Faddergåvor

Vid samvaron efter dopet är det regel att såväl faddrar som övriga gäster överlämnar presenter, avsedda för det nydöpta barnet. De närmaste anhöriga ger gärna en penningssumma i kon-tanter eller insatt på en sparbanksbok. I guldsmedsaffärerna köper man minnessaker av olika slag. Det kan vara dopskedar med födelsedagen och fö-delsetimman ingraverade, matbestick, servetteringar, guld- och silverkedjor med hjärtan och berlocker eller ljus-stakar. Fotoalbum för barnets första år hör också till nutida doppresenter liksom klädesplagg, blommor och tår-tor. Av dessa presenter har pengarna och skedarna gamla traditioner som faddergåvor.

Till skillnad från nutida förhållan-den kunde själva överlämnandet av faddergåvan i äldre tid ske i anslutning till dopakten i kyrkan. Också här

är det fråga om en efterbildning av ett kyrkligt bruk, nämligen det offer som frambars till prästen och klocka-ren efter dop och andra förrättningar. Att prästen gärna såg många faddrar sättes i uppteckningarna ibland i sam-band just med offret, som därigenom blev mer inbringande.

»Offret» till barnet i kyrkan är i vårt land endast känt ifrån de gam-maldanska landskapen. Detta sam-manhänger uppenbarligen med att off-ret till kyrkans tjänare här bibehölls genom särskilda privilegier och först upphörde genom löneregleringar 1862 och 1883, vilka trädde i kraft i för-samlingarna under de närmaste åren. Offret till dopbarnet upphörde i och med att dopen flyttades från kyrkan.

Att offret till dopbarnet var något okänt för en resenär från Mellansve-rige framgår av Anders Tidströms anteckningar från ett besök i Gladsax kyrka på Österlen år 1756, där han ägnar seden stor uppmärksamhet: »Då psalmen sjöngs efter predikan gick en väldig hop ur sina bänkar fram till koret och offrade och därifrån till barnet. Detta välgärningsprov och sed vore väl intet att akta, om intet det skedde par ambition att vilja visa sig, att de offra icke allenast till prästen och klockaren utan ock till barnet: till prästen på altaret 6 öre, till klockaren i hans stol 1 à 2 öre, till barnet i sto-len en specie eller mer.» Ytterligare några notiser ger en inblick i hur off-ret tillgick. Prosten Lönqvist omtalar från Bara härad 1775 att »faddergå-van bäres av faddrarna, efter som de offrat genast i kyrkan, till den som det bär». Från Blekinge uppger N. H. Sjöborg, att »fadern bjuder några av sina vänner till faddrar, och några an-

modar han att *hålla på barnet*, det är vara i kyrkan närvarande och offra till präst och barn». Öller uppger, att »vid själva döpelseakten står här endast gudmodern och tvenne karlar, vilka kallas funtfaddrar, framme; de övriga, vilka äro bjudna att offra med gudmodern på altaret och till klockaren, sägas *hålla på barnet*. Alla dessa lägga ock i kyrkan var sin faddergåva i penningar till gudmodern, dem hon noga skall komma ihåg vad var och en givit samt under deras mottagande stå upprätt i stolen.» Från sydöstra Skåne uppger Bruzelius, att »när döpelsen ägt rum, offrade vittnena i den stolen, där gudmodern satt med barnet i sitt knä. Offerpenningarna bundos med ett kläde vid barnets bröst och avtogos ej förr än vid hemkomsten».

Då kyrkdopen på sina håll upphörde bland allmogen redan i början av 1800-talet lämnar traditionsuppteckningarna knappast några bidrag till kännedom om offerseden. Uppteckningar från Bjäre härad omtalar att gudmodern antingen kunde stå på kyrkogången eller sitta i sin bänk då man offrade i en näsduk som var utbredd över barnets bröst. På liknande sätt beskrives seden i Danmark.

De anförda uppgifterna visar att gudmodern, till skillnad från vad som är fallet vid nutida kyrkdop, stannade kvar i kyrkan med barnet under den följande högmässan och att offret var infogat i denna liksom vid de stora årshögtiderna. Att inte blott faddrar utan även övriga inbjudna deltog i offergången understryker att denna, som Anders Tidström antyder, var starkt prestigefylld.

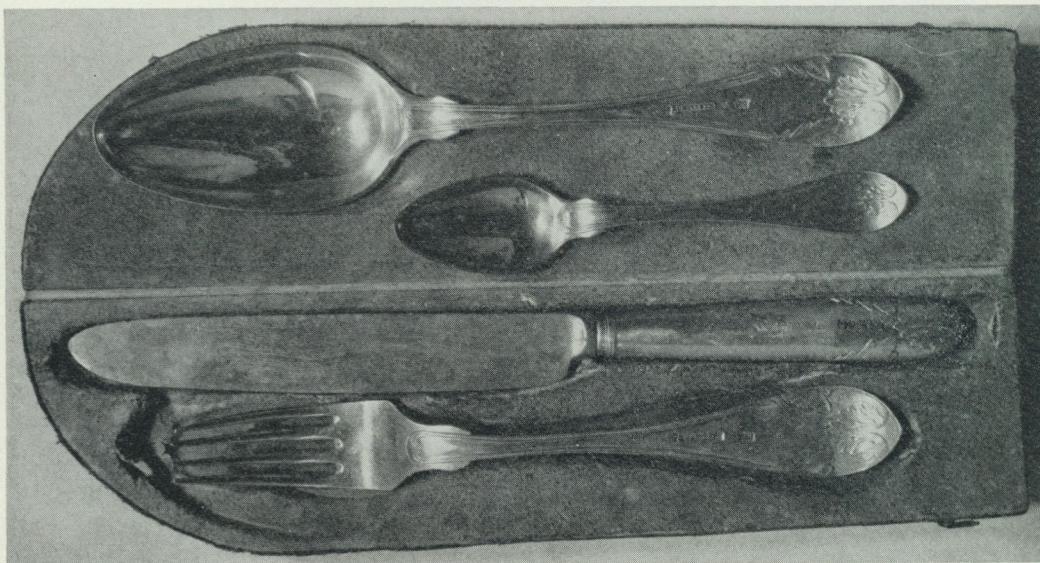
Den fasthet varmed den ceremoniella offeringen till barnet var inrotad

framgår bl. a. därav att denna kallades offer även sedan dopet förflyttats till hemmet. Den skedde då på barnets bröst i vaggan, varför fadderpengarna i Skåne även kallades »vaggepengar». Seden som även kunde förekomma jämsides med offret i kyrkan går uppenbarligen tillbaka till dansk tid. I Danmark har »vuggepenge» förekommit åtminstone sedan 1500-talet.

Barndopets prestigefunktion tillgodosågs i Skåne fullt ut i kyrkan genom den efterföljande offergången. Till skillnad ifrån vad fallet var på andra håll förekom därför ej något egentligt barnsöl. I stället fick det efterföljande kyrkogångsgillet så mycket större proportioner. Först när dopen bland de rikare bönderna började hållas i hemmen utvecklades även här rejäla »kristnagillen».

Stora avstånd hindrade mångenstädes bruket av barnsöl. I stället kunde faddergåvan överlämnas utanför kyrkan efter gudstjänstens slut, varvid faddrarna trakterades med mat och dryck. Att barndopen likväl av ålder varit förbundna med gästbud och t. o. m. kunnat uppskjutas på grund av tillrustningarna härför framgår redan av Laurentius Petris kyrkoordning 1571. Under 1600-talet gick det så långt att de överdådiga barnsölen såväl som faddergåvorna påtalades i kungliga förordningar.

Fadderpengarna upptogs som barnens enskilda egendom vid arvskiftena. Bouppteckningarna visar även att det inte var ovanligt att för fadderpengarna inköpa silverbägare och silverstop. Silver räknades som en god penningplacering. Förmögna faddrar kunde även direkt ge sådana silverpjäser som faddergåva. Det vanligaste



15-16. Matbestick av silver i etui av brunt skinn. Dopgåva 1845 till sedermera auditören August Timoleon Berghman, j. i Eksjö. Malmö museum.

silvreföremålet var dock förr liksom ännu alltjämt skeden.

Även i fortsättningen blev dopbarnen ihågkomna av sina faddrar och särskilt av gudmodern. Ofta infann hon sig på julafton i barnets hem med en »julkaka». Numera torde det närmast vara på födelsedagen som fadderbarnen ihågkommes liksom vid konfirmationen då dopet bekräftas. Under nedskrivandet av dessa rader går en tacksamhetens tanke till mina egna faddrar. De var väl förtrogna med fadderskapets förpliktelse och

sände mig även en hälsning till varje födelsedag under nära fyrtio år.

Litteratur:

Dopsed och dopliturgi jämte framställningar om närbesläktade bruk:

Blomqvist, K., Dopkläder, i Malmö museum, Vägledning genom dräktsamlingarna. 1971.

Bringéus, N.-A., Animism i Gammalrödja eller kyrkotagning efter missfall, i Kyrkohistorisk årskrift 1964.

– Der Festkreis des Lebens, i Schwedische Volkskunde, 1961.

- Nils-Arvid Bringéus: Svenska dopseder
- »Gå till offers», i Lunds stiftsbok 1958.
- Enochsson, E.*, Den kyrkliga seden med särskild hänsyn till Västerås stift. 1949.
- Eriksson, K.*, Faddergåvor. (Seminarieuppsats i folklivsforskning, stencil, Folklivsarkivet, Lund 1969.)
- Erixon, S.*, Svenskt folkliv. 1938.
- Gustafsson, B.*, Kyrkoliv och samhälls-klass i Sverige omkring 1880. 1950.
- Hagberg, L.*, Fadderkrona och fadderkyss, i Rig 1925.
- Seder och tro i barnets liv, i Nordisk kultur 20. 1949.
- Jeansson, G. & Kindblom I.*, Kring livets högtider i Örkelljunga församling. 1968.
- Johansson, H.*, Hemsjömanualen. 1950.
- Kilström, B. I.*, Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden. 1958.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 3, 4 (1958–1959) art. dopfunt, dåp, fadder.
- Källström, O. & Askmark, R.*, Altare och funt. 1948.
- Møller, J. S.*, Moder og barn i dansk folkeoverlevering. Khvn 1940.
- Palmgren, M.*, Dopljus, i Svensk pastoraltidskrift 1966.
- Person, B.-A.*, Dopseder, i Kulturens årsbok 1957.
- Persson, H.*, Födelse, dop och kyrktagning, i Skånes hembygdsförbunds årsbok 1935.
- Pleijel, H.*, Bära barnet under lästen. Reformationsliturgi och medeltidsfromhet, i Kyrka folk stat. Till S. Kjällerström. 1967.
- Ge mässe. En katolsk relik i svenskt folkliv, i Husandakt husaga husförhör och andra folklivsstudier. 1965.
- Rodhe, E.*, Dopritualet i den svenska kyrkan efter reformationen. 1910.
- Svenskt gudstjänstliv. 1923.
- Sandholm, Å.*, Primsigningsriten under nordisk medeltid. Åbo 1965.
- Schubert, F. W. v.*, Sveriges kyrkoförfattning... Öfwersättning med anmärkningar och tillägg af A. Z. Pettersson 2. 1825.
- Stigsdotter, M.*, Traditioner kring faderskapet. (Seminarieuppsats i folklivsforskning, stencil, Folklivsarkivet, Lund 1969.)
- Aberopade lokala belägg rörande dopseder:
- Andersson, B.*, Gamla Vislanda i hävd och sägen. 1944.
- Bringéus, N.-A.*, Unnarydsborna. 1967.
- Uppteckningar om vidskepelse i Lunds stift 1795, i Arv 1951.
- Bruzelius, N. G.*, Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne. 1930.
- Gaslander, [J.]*, Beskrifning om svenska allmogens sinnelag, seder..., i Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv. Bih. I:3, 1895.
- Haller, P.*, Boken om Hov, Torekov, Båstad och Västra Karup. 1950.
- Havton, E.*, Bruk, seder, fördomar, vantro och vidskepelse i Tjust, i Tjustbygden 1959.
- Linnæus, C.*, C. Linnæi Diaeta naturalis 1733. Linnés tankar om ett natur-enligt levnadssätt... utg. av A. Hj. Uggla. 1958.
- Lovén, N.*, Folklivet i Skytts härad i Skåne vid början av 1800-talet. Barn-domsminnen utgivna av Nicolovius. 4 uppl. 1924.
- Lönqvist, N. O.*, Berättelse om Bara härad 1775. 1924.
- Rädf, L. F.*, Svenska skrock och signier. 1957.
- Sjöborg, N. H.*, Utkast til Blekinges historia och beskrifning. 1792.
- Tidström, A.*, Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756. 1891.
- Öller, J. J.*, Beskrifning öfwer Jemshögs sochn i Blekinge. 1800.

SUMMARY

Baptismal customs in Sweden

According to the ecclesiastical law of 1686 a child must be baptized within eight days from its birth, which accorded with the wishes of the people, since an unbaptized child was believed to represent some danger. Already in the 17th century the upper classes began to baptize their children at home, and from the 19th century this became common use in all social classes. Poor people, who could not manage a christening ceremony at home, brought their children to the parish office to be baptized. After maternity hospitals had been set up, babes were often baptized there before leaving for home. In the 1940's it became usual again to let the christening take place at church.

In the main part of Sweden the father or the mother nowadays presents their baby at the font, though in Southwest Sweden it is still more usual that a godfather or a godmother performs this duty. In the Middle Ages two godparents were sufficient, though three seem to have been the rule. In the 17th century the number of sponsors could be very great. In the late 19th century this habit was more or less given up, especially in Middle Sweden. In our days the value of the sponsor system has been rediscovered, and in order to revive its religious function some parishes have introduced something called »parish sponsors».

In the Middle Ages the chrisom-robe was put on the child after the christening

proper, as a part of the ritual. Already before the Reformation the baptismal robe had gradually changed into a piece of cloth in which the infant was symbolically wrapped up, a tradition which survived longer in the formerly Danish provinces than in other parts of the country where the baroque fashion of long chrisom-ropes came to be maintained. As church baptism was revived again growing importance was attached to the child's dress. Children's outfitters now began to hire out baptismal robes and in the 1930's some parishes started to lend christening dresses free of charge.

In connection with the christening a great many precautionary measures had to be taken to protect the child, customs which have now disappeared or been transformed. The coin which earlier was put in the babe's swaddling-clothes has now turned into a luck-penny that is sold at the maternity hospitals for charitable purposes. Some traditions have disappeared to return in our days again. The candle, which during the christening act was handed to the child, was found in the service-books until 1614 but returned as a new custom in the 1960's.

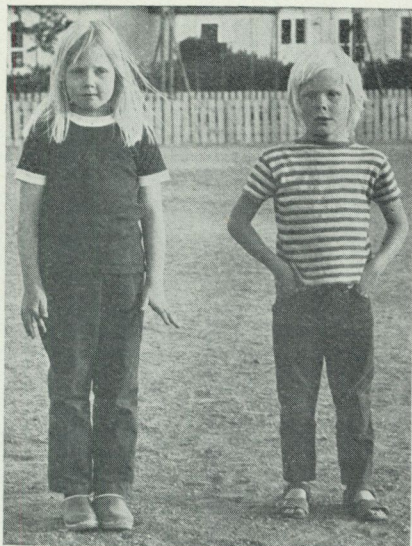
Originally christening presents were handed over at church, as an offering in connection with the act. In Sweden, however, this custom is known only from the formerly Danish provinces. There too it disappeared as the ceremony was removed to the parents' house.

Kolten som barnplagg

En kolt, vad är det? De flesta får väl associationer till barn. De som haft kontakt med barndaghem känner också till, att man där har en avdelning för s. k. koltbarn. Vad får vi då se, om vi gör ett besök vid en sådan avdelning? Jo, flickor och pojkar i 3–5-årsåldern, de allra flesta klädda i jeans eller annan typ av långbyxor, men absolut ingen kolt som skulle motivera benämningen koltbarn. De som själva var små i början av det här århundradet och själva gick klädda i kolt, kan tala om hur den såg ut i sin sista utvecklingsfas. Vad de förmodligen inte skulle tänka på, är koltens

långa historia, att den ända från medeltiden och fram till 1900-talets början var vårt enda egentliga barnplagg.

Till sin utformning är koltan närmast att likna vid en klänning eller en förlängd skjorta. Den var ett plagg både för flickor och pojkar precis som långbyxorna nu. På 50–60 år har barndräkten således gjort en helomvändning. Lika väl som det kan vara knepigt att med ledning av kläderna fastställa kön på barn av idag, kan det, åtminstone för en sentida betraktare, vara lätt att förväxla flickor och pojkar från gångna tider, när alla gick klädda i kolt. På Skokloster hänger



1. Flicka och pojke i jeans, 1971. Byxor används numera av barn oberoende av kön.

2. Flicka och pojke från Siljansnäs, 1900-talet. Fram till sekelskiftet var koltan det vedertagna plagget på landet för barn tills de blev 7–8 år.





3. Hannibal Gustaf Wrangel i elegant kolt av representativ karaktär. Oljemålning från 1642 i Skolosters samlingar.

4. Detalj av målning av Pieter Brueghel, 1500-talets mitt. Koltan i sin ursprungliga form liknas vid en rak klänning eller förlängd skjorta. Se på barnet t. h.



t. ex. en serie barnporträtt från 1600-talets förra hälft föreställande fältmarskalken Gustaf Wrangels söner. Längre var identifieringen ett bekymmer, eftersom man tog för givet att barnen i sina kjolar och förkläden föreställde flickor.

Att beskriva alla varianter av koltar vore ett omfattande företag, eftersom de kan vara mycket olika både vad material och snitt beträffar.

Pieter Brueghel, den noggranne folklivsskildraren, har i en målning från 1500-talets mitt hämtat sitt motiv från ett bondkök, där en mor just är i färd med att sköta ett litet spädbarn på lämpligt avstånd från den öppna elden. Ytterligare två barn finns med i bilden. Den äldre av dem, kanske 5 år, är klädd i en förlängd skjorta, knälång och mycket enkel av ett ljus omönstrat tyg. Den yngre ser ut att vara klädd på samma sätt, även om det inte fullt tydligt framgår av bilden. En kunglig variant av den här sortens kolt finns bevarad från om-



5. Kolten var ett plagg både för vardag och fest men utformades givetvis olika för olika tillfällen. På Abraham Wuchters porträtt av Karl XI som sexåring, där denne framträder i sin egenskap av gossekonung, har kolten blivit praktfull och påkostad.



6. Kronprins Gustav (IV) Adolfs ryska barndräkt, en förkortad kolt kombinerad med knäbyxor. Kungl. Livrustkammaren.

kring 1630 och har tillhört drottning Kristina som barn. Det är en förlängd skjorta av fint linnelärft, på den tiden ett dyrbart tyg som väl anstod sin bärarinna, och med garnering av knypplad spets. Dessa båda exempel utgör *en* version av kolten.

En annan typ möter oss i Abraham Wuchters porträtt från 1661 av Karl XI som 6-åring. Han är klädd i en fotsid kolt, som nu finns i Livrustkammarens samlingar. Den är i ett förbluffande gott skick med tanke på åldern. Här har vi ett plagg avsett för representation åt innehavaren av Sveriges krona. Följaktligen fick han – fastän bara ett barn – framträda i kunglig prakt och ståt: ett påkostat tyg, rikt mönstrad guld- och silverbrokad, en tillskärning helt och hållet enligt modets krav, åtsittande liv, uppslitsade ärmar, broderier gnistrande av guld- och silvertråd, bandrosetter av siden och silver, ja t. o. m. ett värjgehång, helt i stil med utrustningen för en person av kunglig börd.

Men en tronföljare kunde också behöva funktionella kläder för den mera vardagsbetonade tillvaron, och sådana har givetvis inte saknats. Ett exempel härpå är den förkortade kolten från 1779 kombinerad med knäbyxor, som Gunnel Hazelius-Berg behandlat i en uppsats, Kronprins Gustav (IV) Adolfs ryska barndräkt (Livrustkammaren vol. VII: 7–8). Också den är avsedd för en blivande monark, men framför allt är den en dräkt för ett barn som håller på att lära sig gå. Gustav Adolf var 11 månader när han fick den. I all sin anspråkslöshet är denna dräkt ett uttryck för de upplysningsidéer som präglade 1700-talet och som innebar



7. Ur *Journal des Luxus und der Moden*, okt. 1791. Den kolt för mindre pojkar journalen lanserade i detta nummer tog enligt den bifogade kommentaren sikte på barnens behov av rörlighet.

8. Modebild av pojke i Stockholms *Modejournal*, jan. 1848. I bildtexten uppges att han har blus av kashemir, prydd med sammet och förgyllda knappar. Under 1800-talet växlar benämningarna kolt och blus för likartade plagg.

en ny syn även på barnen och deras förhållanden. Men dessa idéer hade än så länge ingen allmän spridning i samhället. Gustav IV Adolfs kolt hade vid den tiden knappast någon plats i barnmodet.

Vi förflyttar oss framåt i tiden och läser i *Konst- och Nyhetsmagasin* 1822 en bulletin från Paris: »Smärre barn av båda könen äro nu nästan allmänt klädda i Blouse med pantalonger.» Den nya terminologin betecknar en variant av kolt, en borgerlig och modedikterad sådan. Pojkarnas blusar var knälånga och med riklig vidd, flickornas längre, påminnande om mammas klänning,



men i båda fallen kompletterade med fullt synliga byxor resp byxholkar.

Några årtionden senare läser vi i en damtidning, augustinumret av *Penelope* 1856: »För små gossar finnes intet nytt. Ända till fem eller sex års ålder, kläder man dem i blussar, till slutna vid sidan och mycket förskönade med snören och sammetsband.» Den försvenskade benämningen har en lätt symbolisk anstrykning, man beskriver här ett vedertaget modeplagg, som börjar bli gammalt och vant, även hemma i Sverige. De aktuellaste detaljerna med parallellitet i dammodet är, som vi ser, redovisade i texten.



9-10. Flicka och pojke i krinolininspirerade koltar, ur modetidningen *Penelope*, juni 1860. Enligt tidningens bildtext är pojken 3-4 år och klädd i visittolett.

Ombytligheten i modet även för koltbarnens del, de från borgerlig miljö, illustreras tydligt och klart med ett par planscher fyra år senare. På den ena är en pojke klädd i en knäkort krinolininspirerad kolt, som i den bifogade texten omnämnes som »Klädnig för en Gosse 3-4 år gammal». På den andra planschen ser vi en jämnårig flicka, klädd i »foulardklädning, garnerad med enfärgade taftremсор på skrå», nästan identisk med den föregående. Denna likhet kan knappast ha varit dikterad av könsutjämnande idéer, eftersom könsrollstänkandet fortfarande hade en stabil förankring. Snarare avspeglade

denna företeelse – bland oändligt många andra – den rikedom på impulser som var så utmärkande för 1800-talet och som nådde sin kulmen efter århundradets mitt. Den stimulerande faktorn i detta sammanhang var en ökad upplysning inom snart sagt alla områden, och den utmynnade i en fantasifullhet utan tidigare motstycke. Fantasin blomstrade även i barndräkten och resulterade i kreatio- ner av de mest skiftande slag. Den exotiska inspirationskällan var markant, den historiska likaså, alla andra att förtiga.

Om vi återigen gör ett hopp i tiden, ända till 1903, och betraktar Elsa Bes-



11. Förkortad kolt med tillhörande korthxor, det stora pojkmödet årtiondena omkring sekelskiftet 1900. Elsa Beskows illustration till *Mors lilla Olle*, 1903.

kows illustration till »Mors lilla Olle», uppenbarar sig kolten i en annan skepnad. Här är den helt kort, den når inte ens till knäet. Den har en kort besparing med ett par knappar baktill och är blå till färgen. Med ett läderskärp runt livet och med byxor, som sticker fram en bit nedanför kanten, påminner den närmast om vad vi nu kallar blus eller bussaron.

Så kunde en liten pojke vara klädd omkring sekelskiftet. Men hur var det med dem som var mindre, de små som hade lämnat spädbarnsstadiet men som ännu inte lärt sig gå? Detta har Carl Larsson gett oss ett detaljerat svar på. Hur omsorgsfullt – och

kärleksfullt – har han inte i en akvarell förevigat sin son Esbjörn i mammas knä! Pojken – 5 månader gammal – är klädd i en vit kolt. Så naturtrogen är materialåtergivningen, att man vågar gissa på en tunn, mjuk yllekvalitet, vilken f. ö. inte var ovanlig för den tidens barnkläder. Den har besparing och långa ärmar, isydda en bit ut på axeln, uppenbarligen för att underlätta barnets livliga armrörelser. Kjolen, som har en riklig vidd, ger god plats för blöjor och tillräckligt med utrymme för det energiska sprattlande, som hör åldern till. Den är också så pass tilltagen i längd, att den bör kännas varm omkring benen.

Barnets vård – och då speciellt under första levnadsåret – hade redan länge stått i blickpunkten bland praktiserande läkare, en naturlig följd av den avsevärda barnadödlighet som rådde åtminstone fram till 1800-talet. När barnläkaren Henrik Berg 1898 publicerade en bok »Om barnavård» var det, som han anger i förordet, för att »söka lämna en handbok åt fäder och mödrar, som med oro känna de dyra förpliktelser de hafva emot sina älsklingar». Han rubricerar sin publikation som »En handbok i hälsans och sjukdomens dagar; en hjälp i det svåra värfvet att fostra de små». Som ett led i denna målsättning förmedlar han sina synpunkter på barnkläder vid olika åldrar. »Vid 3 eller 4 månaders ålder bör barnet klädas i s. k. kolt», framhåller han och fortsätter: »Fordom användes långa s. k. bärklädningar, men dessa äro af flera skäl opraktiska. Med kolten följa naturligtvis andra plagg.» Han tillägger, att materialet i kolten bör stå i rela-

Inga Wintzell:
Koltan som
barnplagg

tion till årstiden och bör vara »an-
tingen af tvätt-tyg eller af stickad tri-
kå eller annat mjukt tyg». Boken, som
säkert hade sin givna läsekrets, för-
medlade ett behjärtansvärt budskap,
accepterat och praktiserat i många
hem. Men alla var inte mottagliga för
den sortens information. Hur förhöll
det sig t. ex på landsbygden, där tra-
ditionerna hade ett fastare grepp, där
man mera förlitade sig på gamla sed-
vänjor än på nya rön, må vara från
auktoritativt håll? Vad vet man om
barkoltan från den miljön?

För gamla personer är detta plagg

12. Carl Larssons
barnporträtt ger en
god information om
hur kläderna såg ut
vid sekelskiftet.
Här ser vi sonen
Esbjörn i kolt av
en modell anpassad
efter barnets behov
under första lev-
nadsåret.



så välbekant, att de knappast skulle
bry sig om att ens reflektera över det.
Men om man frågar kan man få föl-
jande svar: »Mången kallade den
första lilla klänningen för kolt, men
koltan var egentligen det plagg, som
bars utan svep (dvs. linda) och som
erhölls vid den tid barnet började gå.
I regel klipptes och syddes den på
samma sätt som de små särkarna och
skjortorna.» Tillskrifningen var myc-
ket enkel, så länge det gällde dessa
minsta. Det gick ofta så till, att mo-
dern lade ut barnet på det dubbel-
vikta tyget och sedan ritade kontu-
rerna med en bit krita, innan hon
klippte till. Det blev alltså ett hel-
skuret plagg utställt nedtill för vid-
dens skull och med en söm i vardera
sidan från kanten nedtill och längs in-
sidan på ärmen ända ner till handle-
den. Knäppningens placering kunde
variera. Ibland satt den fram, ibland
bak. En del koltar var knäppta med
trådmärlor, andra med hakar och hys-
kor av mässing. Att tyget var anpas-
sat efter värmeförhållandena inomhus
och utomhus var, precis som nu, en
självklarhet. Detta var det typiska
vardagsplagget för ett barn i krypål-
dern och för dem som skulle öva in
sina första stapplande steg hemma på
köksgolvet. Men allt eftersom barnets
aktionsradie vidgades, började också
koltens utseende ta fastare form, oli-
ka, beroende på kön. Pojkkoltarna var
i regel långa och helskurna, till skill-
nad från flickkoltarna, som var av-
skurna ovanför midjan i ett slätt liv
och hade rynkad kjol, som räckte till
vaden. Trots dessa olikheter var det
knappast någon som reagerade, om
en flicka till vardags använde koltan
efter en storebror eller vice versa.



13. Kolten var ett bekvämt plagg för små barn. Detalj av en teckning av Jonas Umbach, 1600-talets senare hälft.

Vad som däremot kunde vara känsligt, speciellt för en pojke, var att s. a. s. överårig behöva bära kolt. En av fördelarna med plagget bestod ju i att det var lätthanterligt och praktiskt under den period, då barnen skulle lära att hålla sig torra, och så länge pojkarna ansågs vara för små för att knäppa ett par byxor. I praktiken innebar detta att koltåldern normalt varade fram till dess barnen skulle börja skolan eller när de var 7–8 år. På vissa håll skulle praktiska mognadsprov avläggas, innan de fick sina första byxor. För dem som hade det dåligt ställt ekonomiskt kunde det dröja ytterligare en tid, till stort förtret för dem det drabbade.

Den norrländske prosten Georg Bergfors har målande beskrivit, hur

en liten pojke kunde uppleva sin kolt. »Från något av de år som följde erinrar sig Olle, att han blygdes över att behöva gå omkring iklädd kolt, som han tyckte sig vara för stor och gammal för. Han gömde sig, när främmande kom in, för att de inte skulle se hur barnsligt och löjligt klädd han var. En obehaglig känsla gör honom ännu illamående, då han tänker på den förhatliga, långa, nästan fotsida kolten av hemvävt bottentyg med blått reve och rött inslag, som mor sytt och säkerligen av praktiska skäl envisades att spöka ut pojken med.»

Kolten var från början ett plagg för gammal och ung precis som hos samerna än i denna dag. Den användes allmänt av män fram till 1350 och av kvinnor till 1400-talets senare hälft, även om snittet givetvis växlade från tid till annan enligt modets föreskrifter.

Att kolten ändå existerade i ytterligare flera hundra år, men då förbehållen den yngsta generationen, är bara ett av många exempel på hur gamla traditioner stannar kvar just i barnens kläder.

Som vi sett har barnkolten undergått genomgripande förändringar under tidernas lopp. Den är i hög grad ett tema med variationer. Kjorteln, klänningen, skjortan, blusen, alla dessa former utgår från den medeltida kolten, det enkla, helskurna livplaget för alla åldrar. Nya behov gav kolten nya former, vilka levde och lever sitt liv tillsammans med varianter, som redan prövats men hållit sig kvar.

När kolten blev inaktuell i barnmodet på 1910-talet, hade längden

Inga Wintzell:
Koltén som
barnplagg



14. Flickor och pojkar klädda i kolt. Oljemålning av Bernhard Strigel omkr. 1500.

Inga Wintzell:
Kolten som
barnplagg



15. När kolten blir så kort att den inte når längre än till höften och därför måste kompletteras med byxor respektive kjol, blir det en blus av den, ett plagg som fick stor betydelse även i barndräkten. Anstaltsbarn i Stockholm, 1900-talet.

starkt reducerats. Av kolten hade blivit en blus, som slutade strax nedanför midjan och som nödvändigtvis fick kompletteras med ett annat plagg: byxor för pojkar, kjol för flickor. Hur många minns inte sjömansdräkten,

det stora barnmodet ända fram till omkring 1930 och en av varianterna i kolten's sista sluteskede? Orsakerna till modets skiftningar inbjuder väl alltid till funderingar för den intresserade. Man kan fråga sig, vad det

Inga Wintzell:
Kolten som
barnplagg



16. Sjömansdräkten med den raka blusen var under 1900-talets första årtionden en vanlig klädsel för barn, inte minst när de skulle vara fina. Barnen på denna bild från 1930 är upplädda för besöket hos fotografen.

kunde bero på att kolten mot mitten av 1800-talet utvecklades just på detta sätt, dvs. att den blev kort och kompletterades med byxor. Vid den tiden skedde industrialismens genombrott i vårt land, och det gamla bon-

desamhället höll på att upplösas. Därmed begränsades också kvinnans uppgifter inom produktionsapparaten, vilka tidigare varit så självklara och framför allt en nödvändig förutsättning för att systemet skulle fungera.

Hon förlorade sin ställning i arbetslivet, och mannen stod ensam kvar som familjeförsörjare. En sådan fundamental strukturförändring måste givetvis återverka även på barnkläderna. Det blev angeläget att tydligt markera skillnaden mellan pojke och flicka. Kvar står faktum att kjolen var ett avslutat kapitel för pojkarnas

del. Om den kommer tillbaka i sin ursprungliga skepnad som ett alternativ i vår tids könsutjämnande s. k. unisexmode får framtiden utvisa.

Denna uppsats utgör ett kapitel ur ett kommande arbete om barnkläder, som kommer att utges på bokförlaget Natur och Kultur.

SUMMARY

Children's frocks

During the Early Middle Ages men, women and children wore variations of the tunic. After the end of the 15th century the tunic became a particular children's garment, worn by boys and girls until around 1910.

The basic shape of the tunic is the frock or elongated shirt. However, the cut and the material have always varied according to the wearer's social position, the fashion of the day and the time of the year. The author describes in words and pictures a series of children's portraits, where the variations are clearly seen. In the 19th century the tunic, or child's frock was in many cases shortened to a blouse, which necessitated the use of trousers.

The frock was the first garment after the swaddling-clothes for boys and girls. While the child learned to walk the simplest possible cut was needed, at least in the everyday frock. When the field of enterprise was widened, a differentiation between girls' and boys' frocks can be noticed, the girls' generally with a plain bodice and a skirt gathered at the waist, the boys' frocks falling straight from shoulder to hemline. Generally the frock was worn until the child had learned to keep dry or, specially for boys, button up their trousers. This meant that the "frock-age" could last until school started at seven or eight years of age. For poorer children it could last longer, to the chagrin of those it befell.

Barns lekmiljö med utgångspunkt från Skansen

Min morfar hade seglat jorden runt med Vanadis. Det är ett namn som nutida ungar inte vet något om, men det bars av en fregatt, som på sin ålders höst låg förtöjd vid Skeppsholmen i Stockholm, där af Chapman nu lyser upp Strömmen med sitt vita skrov. Vanadis var svart med bara en vit rand i höjd med kanonportarna och det mesta av riggen borta, men hon var ändå ett ståtligt blickfång, och tanken kunde lätt sätta de segel, som på 80-talet fört det mörka skrovet runt världen. Resan hade dessutom underlättats av en ångmaskin, som ingick i utrustningen, och morfar hade tillbringat sin mesta tid under däck, som eldare.

Barnfantasin gav särskild glans åt en morfar som rest jorden runt, och det var med en känsla av att ledas med yppersta sakkunskap, som min syster och jag kring 1930 traskade med honom på Strandvägskajen i Stockholm. Där låg då ännu mängder av vedskutor sida vid sida med akterspeglarna inåt. Karlar arbetade lugnt och tråget med att lasta av oändliga mängder ved till stans alla kakelugnar och träva den på kajen. Det brydde vi oss mindre om. Det intressanta var vad alla skutor hette och var de kom ifrån. Det stod på deras vackra namnskyltar, och morfar försökte i sant pedagogiskt nit att lära oss läsa dem.

Särskilt högtidligt var det att få följa med honom till Marinmuseum. Numera heter det Sjöhistoriska museet och ligger längre ut på norra Djurgården, men då låg det i Nobelparken i gamla Skogsinstitutet. Där var trångt med bara smala gångar mellan alla skeppsmodellerna. Det var kolossalt spännande att gå där i en skog av master och höra morfar berätta om denna seglande, främmande värld, som han själv upplevt. Marinmuseum är det enda museum, som jag har något barndomsminne ifrån. Det var säkerligen inte alls inrättat med tanke på barns behov, men där fanns så mycket smått och i lagom barnstorlek, som ett exotiskt dockskåp. Blandningen av denna egendomliga miniatyrvärld, på en gång påtagligt detaljrik och ändå överklig, med morfars trygga närvaro och sakliga kommentarer, gav besöken en nästan sagoaktig prägel.

Stockholm på 1930-talet var ännu en lugn stad för barn att växa upp i. Åtminstone Söder, dit vi flyttade, hade många gatstumpar väl ägnade att spela »vippa» och »nigger» på. Båda spelen var beroende av slätt underlag, och många bilar störde oss inte. Argsinta portvakter hotade mer, ifall vi skrek för mycket, men det höjde bara lekens spänning. För småbarnen fanns sandlådor och gungor

i parkerna, men för de större var det då som nu sämre beställt med planerade lekmöjligheter utomhus.

Om vintern var det bättre. Skidspår var snitslade på en mängd ställen i utkantsområdena, och inne i stan fanns skridskobanor både i parker och på idrottsplatser. Kälkbacken vid Floras kulle i Humlegården hade gammal hävd, och de som växte ur sådana barnligheter kunde pröva sin styrka i de få backarna för skidhoppning. Scoutrörelsen och idrottsklubbarnas junioravdelningar lyckades väl också sysselsätta en del ungdom, men det kan inte ha varit så stor del.

Den högborgerliga miljön var på 30-talet ännu i stor utsträckning utrustad med tjänstefolk. Styvstärkta barnjungfrur i grå eller svarta uniformer vaktade borgarbarn i sandlådan eller drog omkring dem i höghjulliga barnvagnar. Själva hade de väl i regel vuxit upp under mindre ombonade förhållanden och i stora, lantliga barnskaror med lagårdsbacken och skogen som lekplats, tills de blev stora nog att börja arbeta. Arbetet började för deras del mycket tidigare än för de stadsbarn, som de fick ta hand om yrkesmässigt. Tränade sedan barnsben att dela säng med syskon och att aldrig ha någon vrå inomhus att kalla sin, betraktade dessa tjänande systrar kanske bourgeoisens tjänstefolksalkover som en materiell standardhöjning. Trots att de dagligen kunde konstatera skillnaden i utrymmestilldelning för sig själva och de små personer de vakade över. Personerna var försedda med barnkammare, vilket deras övervakerskor aldrig hade haft.

Förmånen att redan som barn ha ett eget rum att bestämma över är

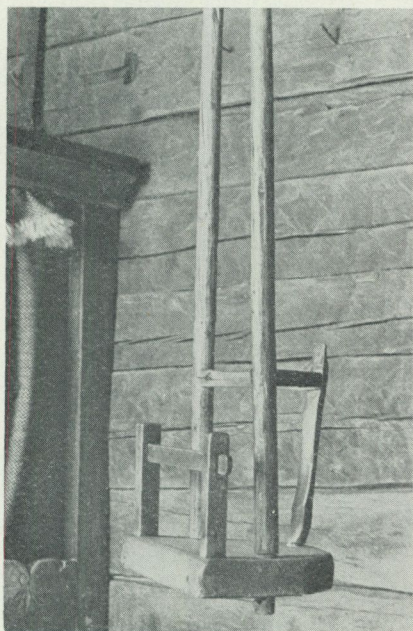
fortfarande en exklusivitet förunnad ett fåtal, och så har det hittills varit här i landet. Vi, som inte varit stadsbor i större utsträckning förrän under 1900-talet, har en gammal lantlig samboendetradition att bygga på, och den sitter i än, både av vana och ekonomiskt tvång. Därför har ju de flesta barn sällan haft något eget krypin för inomhuslekar utan varit hänvisade till kök och andra utrymmen tillsammans med vuxna. Då hör det också till bilden av äldre tid, att de lantliga hemmen, i varje fall bondgårdarna, som regel var rymliga och gav möjligheter för barnen att röra sig utan ständiga kollisioner med vuxna anförvanter. Torpar- och statarbarn däremot hade det trångt, precis som arbetarbarnen i städerna, och fick vackert söka klara sig utomhus nästan jämt.

På sina håll har man i alla fall försökt hjälpa de små till något eget genom att bygga lekstugor åt dem, mest norröver från Dalarna och uppåt. Det hänger nog ihop med byggtaditionen. Man var van att fördela sina utrymmen på många hus, och då blev det kanske naturligt att bygga små hus för barn också? En sådan lekstuga hör till Skansens härjedalsgård och kommer från Remmens by i Älvros socken. Den är förmodligen timrad på 1800-talet av klent rundtimmer och försedd med vedtak. Takvirket i det vänstra inre hörnet från gavelingången räknat kan förskjutas, för att röken från den lilla gråstenshärden i hörnet skall kunna komma ut. Skorsten saknas alltså precis som i fäbodarnas eldhus. Man kan ännu finna släktingar till den här lilla stugan i Härjedalen, t. ex. i det av turisterna så besökta Bruksvallarna, där



1. Älvrosgårdens lekstuga.

nästan alla gårdar har lekstugor. En och annan har med tiden blivit så inventiös, att den kan användas som sommarbostad av sin uppvuxna ägare.

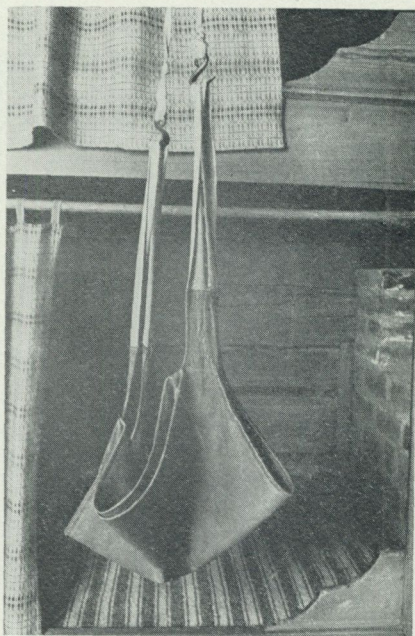


2. Barnstol som hänger i taket i Älvrosgårdens vardagsstuga.

3. Hängvagg av skinn i Moragården.

Hur man kunde ta hand om det lilla barnet ger interiören i Älvrosgårdens manbyggnad besked om. I vardagsstugan hänger en barnstol i taket, och där kunde en unge placeras, så att man visste var man hade den. I Moragårdens stuga har samma metod tillämpats, men redskapet är ett annat, en ryggsäck av fint skinn, i vilken modern kunde bära sitt barn med sig. När hon skulle arbeta hemma, hängdes säcken med barnet upp i en rem i taket, och säcken fungerade då som en hängvagg. På senaste tiden har det propagerats för sådana bärdon igen fast med utgångspunkt från japanska förebilder. Att ta sig fram i en storstad med barnvagn är numera ett slitsamt företag. Det skulle inte förvåna, om skogens och åkerns gamla skinsäck kom till heders igen i bussar och rulltrappor.

Både Älvrosgården och Moragården





4. Interiör från
barnkammaren i
Skogaholm.

ger goda exempel på hur många barns lekmiljö kunde te sig under 1700- och 1800-talen. Lika litet som de vuxna hade de några egna rum att vara i, frånsett den eventuella lekstugan. Det mesta var gemensamt både inne och ute. Inte ens bädden var odelad. Leksakerna få och hemgjorda. Och leka fick barnen inte göra längre än de var så små, att de inte kunde arbeta. Så snart de blev stora nog att valla djur och hjälpa till med andra sysslor, fick de göra det. Många gånger slet de säkert mera än vad som var nyttigt för deras kroppsliga utveckling. Det gamla lantushållet hade inte mycken plats för barnlek.

Då som nu gav ekonomisktoberoende möjligheter till större differentiering i bostad och levnadsvanor.

Vänder vi oss till en herrgårdsmiljö från sent 1700-tal som i Skogaholms bruksherrgård från Närke, finner vi följaktligen, hur dess herrskap enligt mönster från än högre kretsar kunnat utforma sin vardagsvärld med en svit av rum för husets herre, en annan svit för dess fru och för barnen en särskild barnkammare.

I Skogaholms barnkammare har barnen egna sängar och inte bara de. Också dockan har fått sin egen, mycket eleganta lilla bädd med tak och sparlakan. Där finns gunghäst och dockskåp, som dock förefaller vara av det eleganta slag som mer gjorts för vuxna människors behov av romantisk miniatyrisering än för ungers handfasta leklust. Det är svårt att i en musealt välordnad interiör som



5. Samma barnkam-
mare åt motsatta
väggen.

Skogaholms få in en fläkt av det liv som en gång levats där. Trots den stränga uppfostran som herrgårdsbarn fick, måste de i alla fall ibland ha stökat till i sin barnkammare, hoppat i sängarna, dragit ut dockkläderna, kasat med gunghästen över golvet. Kanske de fick steka äpplen vid brasan i sin kakelugn någon gång och känna den söta doften blanda sig med skurlukten från golvet, där de satt och blev kalla om stjärten. Med fantasins hjälp kan vi nog tänka oss de där små barnen i sitt fina rum.

Skansen har en barnkammare till, men kanske mindre känd än Skogaholms, nämligen i Hazeliushuset. Dess inredning är en rekonstruktion efter allmänna förebilder från 1830-talet och är tänkt att visa, hur en me-

delklassfamilj kunnat ordna sitt hem. Husets barnkammare ligger i övervåningen. Det är ett litet rum med vindskupa, från vilken ljuset sprider sig över ett omålat skurgolv. Väggarna är pappspända och målade till fönsterbänks höjd i en enkel marmorimitation. Därutöver är de slätt ljusgrå och slutar upptill med en smal men färgrik bård i grönt, brunt, vitt och svart. En rund kakelugn i hörnet vid dörren ger med sin blå dekor en behaglig ton åt rummet. Rummets viktigaste möbel är en elegant hängvagg i mahogny med underredet i form av en sockel med draglåda. Vaggan har en högt uppdragen gavel vid huvudänden och omhången av rött siden. Vid motsatta väggen står en gustaviansk utdragssäng med två lejon på ryggens



6. Barnkammaren
i Hazeliushuset.

mittstycke. Barnkammaren skall bebos av ett spädbarn med amma eller barnpiga. För barnets kommande behov är redan en barnstol i mahogny på plats vid kakelugnen, medan sköterskan fått tillbehör för sömna i det goda ljuset inne i vindskupan. Som exempel på vilken art av sömna det kunde bli frågan om, hänger två sydda landskapstavlor som väggprydnader i rummet. I hem som detta har många små barn tagit sina stapplande steg, betraktade av en flitigt handarbete vårdarinna.

Visar dessa båda barnkammare från 1700-tal och tidigt 1800-tal ramen kring högreståndsbarnets skyddade tillvaro, så får man en helt annan bild av barns villkor i 1890-talets arbetarebostad och statarlängan från

sörmländskt 1920-tal. Det stockholmska arbetarhemmet är av den art, som senast Per Anders Fogelström så målande beskrivit. Det är den gifte arbetarens enda rum, där han bodde med hustru och barn och kanske dessutom inneboende för att få bidrag till hyran. Ett rum på ett tjugotal kvadratmeter, som skulle rymma fem, tio personer med alla deras tillhörigheter, där maten skulle lagas och ätas, där alla skulle sova om natten och där modern sydde så mycket hon hann om dagarna för att tjäna extra. Inte blev där stor plats för barn att leka på. Gatan och gården blev lekplatsen i stället.

Samma trängsel var betecknande för livet i statsstugorna, där väggglössen var de enda fasta hyresgästerna, medan deras mänskliga samboende oftast flyttade en gång om året. Det var en hård miljö för barn, fysiskt och psykiskt vitt skild från borgar- och bondbarns — en bristmiljö.

Under en sådan här liten rundvandring bland Skansens kulturhistoriska miljöer kan man alltså enkelt nog konstatera, hur barn fått växa upp under skiftande villkor. Det kan vi se redan av hemmiljön och den närmaste omgivningen. Till detta kommer då en rad faktorer, som inte fångas lika lätt. Det är inte bara väggar, möbler, redskap, vägar, gator och gårdar som ger miljö. Det är ju människorna som skapar både denna yttre ram och den sociala miljö, som känns särskilt betydelsefull för ett barn, som är så helt beroende av de vuxnas åsikter och beteenden.

Miljön i stort och de sociala mönster, i vilka varje enhet en gång ingått, kan inte illustreras lika påtagligt i ett

Arne Björnstad:
Barns lekmiljö med
utgångspunkt
från Skansen

friluftsmuseum. Kunskap och fantasi måste komma till hjälp för att komplettera bilden. Vi måste själva försöka föreställa oss de större sammanhangen kring de givna pusselbitarna.

Både Mora- och Älvrosgårdarna, som nämndes här i början, har ingått i bysambhällen, den förra i en tät och folkrik by, den senare i en något glezare och mindre rikt befolkad. Båda tillhör det nordsvenska fäbodområdet, vilket innebär att barnen från sådana gårdar alltifrån spädate ålder blivit vanda vid att få följa föräldrar och andra anförvanter i dessa traktens rörliga arbetsliv med dess mångmilavandringar mellan hemgård och fäbodar, utslogar och avlägsna skogshyggen. Barnen där växte upp i ett starkt traditionsbundet bondesamhälle inom en stor grupp av relativt likställda medlemmar, vars beteenden reglerades av ett sedan gammalt utformat, tämligen statistiskt normsystem.

För herrgårdsbarn från ett bruksamhälle som Skogaholm var sammanhanget ett annat. De tillhörde en liten, privilegierad grupp, levande i ett samhälle, vars övriga medlemmar hade en helt annan och lägre social status.

Borgarbarnen från Hazeliushusets Stockholm levde i ytterligare en social konstellation, privilegierade de också, men med betydligt större valmöjligheter i staden än vad det lilla bruksamhället kunde ge.

Statarnas och arbetarnas barn ingick likaväl som böndernas i stora, relativt homogena grupper men under ekonomiskt pressande villkor, som gjorde deras lektid kort och tvingade dem tidigt ut i ett hårt arbetsliv.

Det gamla ståndssamhället och dess efterföljare har alltså kunnat uppvisa stora variationer också beträffande barns miljö. Och det kan musealt material berätta om.



7. Barnsäng på två stolar i statarlängan från Berga.



8. Barnlek på Galejan, Skansen, en verksamhet som tog sin början 1968.



9. Från gamla Lillskansens, som öppnades 1955. Anläggningen flyttades 1971 till den plats där Balderslundens servering tidigare var belägen.

I vårt eget dagliga välfärdssamhälle har museerna kommit att spela en ny och litet oväntad roll som lekmiljö. I all välfärden, dubbelarbetet och statusbilandet är det ofta barnen som fått sitta emellan. När något inte fungerar, brukar vi göra en utredning om saken. En alldeles färsk statlig utredning om »Barns utemiljö» (SOU 1970:1) ger förslag till hur lekplatser bör ordnas för att fylla barns behov.

En del sådana direkta barnönskemål torde Skansen ha uppfyllt sedan länge med lekplatser, elefantridning, plaskdamm, karusellåkning och Lill-Skansen från 1955. På senare år har andra initiativ tagits, som lett till speciella lekavdelningar vid bland annat Moderna museet, Stadsmuseet och Nordiska museet. Skansens stora dansbana har mist sin ursprungliga publik men fått en ny och yngre sådan i stället, som nu hoppar i skumgummi, klänger i nät och kluddar med färg. På det nya Lill-Skansen klappar barnen kattungar i lycklig ovetenhet om de bekymmer som kan ha tyngt en 7-års vallpiga för länge sen på en fäbod i norr eller hur ledsen farfarsfar var en gång, när de andra grabbarna spelade kula på gatan och han inte fick vara med.

Utredningen »Barns utemiljö» har inte haft i uppdrag att ge någon historisk tillbakablick på barns förhållanden i tidigare skeden utan har haft att utgå från problematiken i dagens stora tätorter. Till skillnad från äldre

samhällen har våra stora städer länge planerats så, att deras funktioner uppdelats regionalt på ett tidigare fullkomligt okänt sätt. Arbetsplatser, köpcentra och bostadsområden har skilts från varandra. Till standardhöjningen har kommit bilen. Först som en statussymbol för få, sedan som en nödvändighet för alla för att klara de resor som den nya typen av stad fordrar. Fullvärdiga medlemmar av en sådan miljö är bara friska, unga och medelålders personer. Barn och gamla är det inte. Följden har också blivit en förändrad skiktning i samhället. Socialgrupperingen håller på att glida över i en åldersgruppering i stället. Bland de mest missgynnade är barnen.

Förr var barnens uppväxtmiljö inte skild från de vuxnas. Barnen var i högre grad än nu en integrerad grupp i den totala miljön. De vuxnas värld var deras. I byn och den lilla staden var arbetsliv och hemmiljö inte skilda. De gick hand i hand. Att mycket i den tidens samhälle var vrångt, orättvist och fel skall genast tilläggas. Inget romantiskt skimmer skall fördölja gamla missförhållanden. Men just från barnens synpunkt innebar det lilla samhället en känsla av trygghet genom den dagliga närheten till välkända människor i olika åldrar, och när det gäller den lilla staden en mera differentierad närmiljö än vad en modern sovort kan ge. Därför måste man nu uppfinna lekplatser i stället.

SUMMARY

Children's environment

The environments in which children grew up and played their games were in the earlier agrarian societies not so differentiated from the adults' life as it is in today's dormitory suburbs. To an even greater extent than today, the children were an integrated group. In the villages and in the small towns home life and working life were not separated but correlated.

In Skansen can be found examples of older environments where children have grown up, i. a. a nursery at Skogholm manor from the 18th century and a middle-class home in Stockholm from the 1830's. In contrast to these higher-class environments can be seen the farmsteads from Northern Sweden, Mora and Älvros, both of which during the 19th century were parts of villages. To the Älvros farm also belongs a children's

play-cabin. From the end of the 19th century and the early 20th, a working-class home from Stockholm and a farm labourer's house from Södermanland show the conditions in a poor milieu.

In the older community with its strong class distinction also children's environments were greatly varied. Of this the collections in the museums can give a conception. The towns and cities of today, where the majority of us are living, are planned in such a way that functions are regionally divided to an extent that was earlier unknown. Then children grew up among people they knew and in a richly differentiated milieu. Today they live among strange people in a milieu filled with cars but with few variations. Today we are even forced to investigate the possibilities of making special protected play-grounds for our children.

Om tennsoldater och tennfigurer

»Der Mensch ist nur da ganz Mensch,
wo er spielt!«

FRIEDRICH SCHILLER

Leksaksfigurer – litet historik

Som de gamla sjunga, så kvittrar de unga! För mycket, mycket längesedan, ja, alltsedan urminnes tider har barnen i sina lekar efterhärmat de vuxna och skapat sin egen miniatyrvärld omkring sig efter de äldres mönster. Hus, redskap, båtar, jakt-djur och husdjur, krigare, vänner och fiender, små och stora figurer har alla tider och kulturer lämnat efter sig. Materialet har växlat från sten och trä till de dyrbaraste ämnen.

Det har inte alltid handlat om lek. Ofta har religiösa och kultiska sammanhang spelat in och ofta har också gränserna mellan det verkliga och det avbildade varit flytande, vilket är ett primitivt men allmänmänskligt drag. Inom all folklig tro har också den sympatetiska magien spelat sin roll härvidlag.

I egenskap av substitut följde ofta sådana miniatyrfigurer människorna i graven, där de stundom troddes leva sitt eget mystiska liv. Sådana små figurer har påträffats under stenåldern, i Egypten, Grekland och Rom. Vanliga var de i Egypten under Mel-lersta riket c:a 2000—1700 f. Kr. I den egyptiske prinsen Masahites grav

från 11:te dynastien har man bl. a. funnit hela regementen av små målade träfigurer, föreställande soldater på marsch. Också andra figurer, gestaltande scener ur det vardagliga livet med alla dess olika sysselsättningar, är vanliga. Även i koptiska gravfynd har figurer påträffats.

I det fjärran Kina tillverkades under Han-, T'ang- och Ming-dynastierna tusentals gravfigurer av oglaserad eller glaserad lera. De får visserligen ej betraktas som leksaker utan tillhörde gravkulten och är närmast att anse som ett slags ersättare för verkliga gravoffer av levande människor och djur.

Från grekisk tid har man funnit små bronsstatyetter, ryttare och krigare i miniatyr, och vid staden Pesaro i Italien har vid utgrävningar påträffats en liten Caesar till häst, liksom man vid Mainz i Tyskland tagit vara på små legionärer av tenn och bly, som visar att inte heller romarna var främmande för begreppet tennsoldater.

Det urgamla schackspelet från Orienten är ju egentligen ett krigsspel, som föreställer två kämpande härar. Det inbjöd till figurlig gestaltning av pjäserna i form av kungar, drottningar, biskopar eller narrar, ryttare, stridsefanter eller torn samt fotfolk eller bönder. Alla slags material kom

här till användning såsom trä, elfeben, valrosstand, olika metaller, glas m. m. Under nyare tiden har man ofta låtit pjäserna föreställa berömda fältherrars arméer såsom t. ex. Fredrik den stores eller Napoleons.

I detta sammanhang måste också nämnas 17- och 1800-talens europeiska porslins- och fajansfabriker, som ofta lät framställa figuriner, stundom i form av uniformerade soldattyper m. m. Dylika tillverkades t. ex. i Meissen och andra tyska porslinsfabriker, i fabriken Capo di Monte i Neapel osv.

Från medeltiden och renässansen visar fynd och gamla avbildningar, hur dåtidens miniatyrkrigare tedde sig. I Paris har man ur Seine fiskat upp små figurer av tenn och bly, föreställande riddare. De var utförda med gravyr endast på ena sidan och antas härröra från 1200-talet eller rent av tidigare. De förvaras numera i Cluny-museet i Paris. Man antar att medeltidens gjutna pilgrimsmärken av tenn och bly bl. a. gett uppslaget till gjutandet av sådana små figurer.

En abbedissa i Hohenburg i Elsass, Herrad von Landsberg (1167–1195) har efterlämnat en handskrift, kallad »Hortus deliciarum», i vilken bl. a. en teckning visar leksakskrigare till fots i full rustning, som kunde röra sig med hjälp av snören.

Av ett helt annat slag var de s. k. dryckesseppen, bordsprydnader av silver el. dyl. med matrosor och soldater i miniatyr. Dessa skepp, som prydde de furstliga tafflarna under senmedeltiden och renässansen, har en praktfull företrädare i det s. k. Karl V:s skepp, som nu finns i Cluny-museet. Dylika pjäser ser man ofta i

utländska museisamlingar, i Sverige kan de studeras bl. a. i Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg, där den s. k. Falk Simons donation innehåller flera stycken.

Mekaniska leksaker var uppskattade och välkända under 1500-talet. Under senare delen av århundradet gjorde bl. a. en Daniel Bertel i Lübeck vid sidan av andra figurer, som kunde gå, dansa och göra akrobatiska konster, också en liten flotta med galärer, där turkar och kristna syntes inbegripna i sjöstrid.

Men det var framförallt i Augsburg och Nürnberg, leksaksstaden framför alla andra, som man ägnade sig åt tillverkningen av dylika ting. I dessa städer fanns en uppsjö av skickliga hantverkare och konsthantverkare såsom tenn- och kanngjutare, guld- och silversmeder, klensmeder, vaxpousserare, alabastersnidade, knappgjutare, schatullmakare och dragémakare, som alla var fina i fingrarna och fyllda av fantasi. En väldig tillverkning av kuriositeter och leksaker blomstrade här upp. Arbetet fördelades snart mellan tecknare och gravörer, gjutare, målare och förgyllare, instrumentmakare och mekaniker. Firmainnehavarna arbetade systematiskt med försäljare på marknader och andra ställen över hela Europa.

Konstnären Hans Burgkmair (1473–1531) gjorde vid 1500-talets början illustrationer i träsnitt till bokverket »Weisskunig», som var tillägnat kejsar Maximilian I, »den siste riddaren», som han kallats. Ett av dessa träsnitt visar den unge kejsaren som barn, lekande med ett par små riddare till häst, som delvis var rörliga. Man vet också, att Maximilian senare

Göran Axel-Nilsson:
Om tennsoldater
och tennfigurer



*Kejsar Maximilian I
som barn leker
med små riddare
till häst. Träsnitt
av Hans Burgkmair
ur bokverket
Weisskunig, 1500-
talets början.*

skänkte en uppsättning torneringsrid-
dare på trähästar till den unge kung
Ludvig II av Ungern.

Sådana ståtliga riddare till häst i
förhållandevis stor skala och försedda
med alla vapen och tillbehör har av
allt att döma stundom utgjort verkligt
kungliga gåvor till furstliga barn.



*Artilleriöverste till
häst i miniatyr.
Gåva till den unge
Karl XI av brö-
derna Momma ad-
lade Reenstierna,
troligen 1669.
Kungl. Livrust-
kammaren.*

Flera dylika påträffas ännu i de kon-
tinentala museernas samlingar. Sålun-
da finns i Sammlung Ambras i Konst-
historiska museet i Wien två sådana
riddare till häst. De är av brons och
rör sig på små hjul. En praktfull
sådan riddare kan man också beskåda
i Bayerska nationalmuseet i München,
där den ingår i Samlung Kuppel-
meyer. För Sveriges vidkommande
förtjänar att erinras om den ståtlige
artilleriöverste till häst, som den unge
Karl XI hade till leksak och som ännu
förvaras i Kungl. Livrustkammaren i
Stockholm. Säkert blev den unge
prinsen glad för denna fina leksak,
som dessutom var mekanisk. Övers-
ten kan röra på både huvud och ögon
och åtföljes av ett batteri med riktiga
små kanoner och all övrig utrustning.

I Nürnberg talas 1578 om små lek-
saker av tenn, kallade »zynes Kinder-
werk», bl. a. talas t. ex. om små djur,
»Öchslein». Detta synes vara början
till en så småningom alltmer omfat-
tande tillverkning av tennleksaker.



Sankt Görän och draken, gjuten i brons, höjd 5 cm. Ingår bland föremålen i Gustav II Adolfs konstkåp från Augsburg. Uppsala universitet.

Berömda för sin tillverkning av mekaniska figurer var bl. a. augsburgmästarna Johannes Schwegler (född 1578) och Achilles Langenbucher (1560–1639) och dennes son Veit Langenbucher.

Ett ypperligt exempel på hela detta intresse för kuriosa och småsaker av alla slag utgör ju det vittberömda konstkåp från 1632, som Gustaf II Adolf fick mottaga som gåva av staden Augsburg och som nu förvaras i Uppsala universitet. Skåpet innehåller bland mycket annat små bronsryttare, djur m. m.

Miniatyrsoldaten – en furstlig leksak
I miniatyrsoldaten fann äldre tiders potentater ett utmärkt åskådningma-

terial, när det gällde att utbilda små prinsar till blivande fältherrar. Dyrbara miniatyrméer tecknades och förfärdigades av tidens förnämsta konstnärer och konsthantverkare. För furstliga barn hörde sådana små soldater till barnkammarens standardutrustning. Därmed grundlades en tradition, som haft sina utlöpare ända in i våra dagar. Medan dockan alltid varit flickans käraste leksak, har gossens fantasi ständigt rört sig kring duktiga jägare och vilda djur, boskap eller tappra krigare. Tennsoldaten blev hans!

Under 1600-talet blev Frankrike det ledande landet i Europa på kulturlivets alla områden. Mönstret vid franske kungens hov blev helt stilbildande för andra länder, och säkert gällde detta även på barnkammar- och leksaksområdet.

Uppgifterna om de franska prinsarnas leksakssoldater flödar ganska ymnigt. Sålunda vet vi ganska mycket om den lille dauphins, sedermera Ludvig XIII:s leksaker. Av den mäktige finansministern Sully begåvas han 1604 med »en liten vagn full med dockor», en passande present till den lille treåringen, men året därpå, 1605, får han av sin mor, Maria av Medici, en ask med allehanda leksaker och figurer av bly. »Le soldat de plomb», blysoldaten, är på marsch!

Som nybliven kung leker Ludvig XIII vid 9 års ålder med blysoldater. Fransmannen Jean Héroard berättar då i sin »Journal» eller dagbok: »Den 26 september 1610 åts frukost kl. 7.30. Sedan lät han (Ludvig XIII) hämta 'ses petits hommes de plomb' (sina små blykarlar) och ställde upp dem 'sur le table percée' (på ett bord

med borrarade hål i skivan). Den 10 oktober roade han sig med att ställa upp dem i olika slagordningar på bordet, och han kan inte skilja sig från denna lek...» Lustigt nog har man vid utgrävningar i Paris lyckats påträffa en enda sådan liten blysoldat från ungefär denna tid, en 7 cm hög musketör.

Också den tolvårige Ludvig XIV lekte med soldater – men av silver. Det rörde sig om en hel miniatyrarmé i en mängd askar, omfattande infanteri, kavalleri och krigsmaskiner m. m. Själva modellerna till figurerna var gjorda av bildsnidaren Georges Chassel från Nancy, och de var gjutna och ciselerade av guldsmeden N. Merlin. Hela grannlåten betalades 1650 med ej mindre än 50.000 écus.

Själv får Ludvig XIV en son den 1 november 1661. Självaste finansministern, den inflytelserike Jean Baptiste Colbert, sätts nu i rörelse för att skaffa den nyfödde tronföljaren lämpliga leksaker. Colbert skriver den 18 augusti till sin bror Charles i Elsass och ber denne skaffa »de ces petits armements», dvs. infanteri, kavalleri och artilleri samt kanske också »une petite attaque de place» (en liten fästning), hos de duktiga mästarna i Augsburg eller Nürnberg.

Man vänder sig till den berömde cirkelsmeden Hans Hautsch (1595–1670) och dennes son Gottfried (1634–1703) i Nürnberg och beställer några hundra soldater till häst och fot, de senare bestående av dels musketörer, dels pikenerare. Som övervakare, idégivare och formgivare reser nu ingen mindre än den berömde fortifikationsingenjören Sébastien le Prêtre de Vauban själv ner till Nürnberg 1664.

Efter hans skisser göts nu figurerna i silver och ciselerades av guldsmeden Johann Jacob Wolrab från Regensburg, som 1662 slagit sig ner i Nürnberg. Figurerna blev $3\frac{1}{2}$ tum höga. Slutligen gjorde den 26-årige Gottfried Hautsch ett gemensamt postament med urverk för alla figurerna, som nu kunde röras och intaga olika positioner. Också varje enstaka figur kunde individuellt röra sig, skjuta osv. Det hela – två små fullständiga arméer – anlände i sinom tid till Paris i slutet av 1665 eller början av 1666. Det sägs, att Ludvig XIV vid påseendet yttrat: »Il faut pourtant avouer que les allemands ont bien de l'esprit. (Man måste i alla fall medge, att tyskarna har fantasi)», varvid en hovman svarade: »Sire, les français en ont pourtant d'avantage (Ers majestät, fransmännen är likväl överlägsna häri)», varpå kungen gav svaret: »Oui, pour inventer des modes d'habit (Ja, då det gäller att hitta på dräktmoder)».

Olyckligtvis har tronföljarens små figurer inte överlevat. Troligen hamnade de dyrbara figurerna i smältdegeln.

Wolrab och Gottfried Hautsch tillverkade några år senare ännu större mekaniska silversoldater för det mediceiska hovet i Florens, men även dessa har helt försvunnit för länge sedan.

Men också papperssoldater, särskilt från Strasbourg i Elsass, levererades till de franska prinsarna. Man vet sålunda, att Ludvig XV som barn lekte med en uppsättning av papperssoldater, bestående av infanteri och kavalleri. Den var utförd av Henri de Gissey, dekoratör vid den kung-

Göran Axel-Nilsson:
Om tennsoldater
och tennfigurer

liga baletten. För dauphins räkning beställde Ludvig XIV 1670–71 20 skvadroner kavalleri och 10 bataljoner infanteri av papp. För dessa betalades 30 000 livres till målaren Pierre Couturier, kallad Montargis. Figurerna finns ännu delvis kvar i det franska soldatmuseet Hôtel des Invalides. Den riktiga s. k. elsassiska soldaten av kartong blev senare ca 5 tum hög och sattes fast i ett träblock som fot. Tillverkningen pågick ännu in på 1900-talet.

Den klassiske tennsoldatens födelse

Under 1700-talet genomfördes uniformeringen inom alla länders arméer. Vid mitten av århundradet stod

*Fredrik den store,
höjd 15 cm.
Tillverkad hos
J. G. Hilpert 1777.*



Fredrik den stores preussiska här som förebild i militärt avseende. Vid denna tid föddes också den klassiska urbilden för senare tiders tennsoldat, billig och tillgänglig för alla.

Därmed var den fabrikstillverkade, merkantila tennsoldatsproduktionen ett faktum. Det var familjen Hilpert i Nürnberg, som satte i gång med tennsoldattillverkningen och som inom kort skulle följas av hundratals andra fabrikanter.

Den förste tennsoldatsfabrikören i stor skala var tenn- och kanngjutaren Andreas Hilpert från Coburg, vars familj i flera generationer ägnade sig åt sådan tillverkning. Han startade ca 1760 i hemstaden massproduktion av miniatyrsoldater, som blev förebilder för de tennsoldater, som vi numera känner. De var av tenn, flata och graverade på båda sidor. Familjen flyttade så småningom till Nürnberg, där sönerna och bröderna Johann Gottfried Hilpert (1732–1801) och Johann Georg Hilpert (1736–1795) var verksamma. Även den föregående son, Johann Wolfgang Hilpert (1763–1800), var tennsoldatsfabrikant.

Enskilda figurer, s. k. porträttfigurer, utfördes i något större skala än den vanliga. Bl. a. förekom en ännu bevarad figur av Fredrik den store till häst från 1777, som nästan blivit klassisk och ofta betraktades som den förste riktige tennsoldaten, vidare fältmarskalkar och preussiskt kavalleri, bl. a. de s. k. Ziethens husarer. Omkring 1800 offererade Hilperts ej mindre än 39 olika serier av alla sorters soldater, 8 jaktfigurer och 22 lantliga scener, torgfigurer, djur osv. Ytterligare förekom figurer med de

fyra årstiderna, de fyra elementen, lustbarhet på isen, stor riddartornering med alla tillbehör, holländska figurer, nationaldräktsfigurer, en framställning av Kristi födelse, kanske inspirerad av de välbekanta bayerska julkrubbefigureerna i annat material, samt dessutom Voltaire, apor, vagnar, husgeråd, medaljporträtt m. m.

Snart uppblomstrade emellertid en våldsamt konkurrens, och en verklig massproduktion av tennsoldater och tennfigurer kom till stånd, inte endast i Nürnberg.

På äldre tennsoldater är vanligen alla kroppsdelar såsom ansikten, händer osv. samt hästar och fotplattor helt omålade. Från 1700-talet stammande figurer måste numera betraktas såsom mycket sällsynta museiojekt. I Germanisches Museum i Nürnberg finns fortfarande enstaka figurer och soldater från 1700-talets förra hälft eller mitt, bl. a. några av Fredrik Wilhelm I av Preussens »lange Kerls» med en höjd av ca 16 cm.

Den tyska typiska flata tennsoldaten hade emellertid redan på 1700-talet fått en utländsk konkurrent, nämligen den tjocka, massiva franska blysoldaten. Såsom mera naturalistisk, tredimensionell och tyngre, utgjorde denna en farlig motståndare, då den snart nog blev otroligt populär hos de unga även den. Det var firman Lucotte i Paris, som redan året före franska revolutionen eller 1788 startade sin tillverkning och som ännu i våra dagar under namnet Mignot kvarlever såsom världens äldsta, ännu existerande tennsoldatsmanufaktur.

De litterära vittnesbörden om tennsoldatsintresset på 1700-talet är fåtliga. Vi vet emellertid, att tsar Peter

III av Ryssland (född 1762) lekte med tennsoldater, som bevarades i en miniatyrfästning vid Oranienbaum i närheten av Petersburg. Denne något underlige självhärskare behöll även som vuxen betänkliga infantila drag. Varje dag höll han parad med sina leksakssoldater, och då måste samtliga högre officerare i hans uppvaktning närvara i stor paraduniform. En del av soldaterna var av vaxmassa eller papier-maché och det berättas, att en dag en rätta kalasat på en av rekryterna. Den olyckliga rätten hängdes efter övlig dom och rannsakan helt högtidligt i hovets närvaro!

Naturligtvis har också Goethe åtminstone snuddat vid dessa sammanhang. I sin bekanta självbiografi »Dichtung und Wahrheit» omnämner han i andra boken en dröm som han haft omkr. 1770, eller, rättare sagt, han berättar för några vänner en saga i form av en dröm. Sagan, som heter »Der neue Paris», handlar bl. a. om små miniatyrfigurer, som blir levande och rör sig precis som människor och soldater. Sannolikt har vi här en reminiscens från barndomens leksaksvärld.

1800-talet – tennsoldatens århundrade

Redan tidigt överflyglades den hilperiska tillverkningen av flata figurer av nya firmors massproduktion. Av tämligen enkel kvalitet var de figurer, som tillverkades hos Johann Gottlob Lorentz i grannstaden Fürth. Den värsta konkurrenten blev emellertid firman Ammon i Nürnberg med grundaren Johan Wolfgang Ammon samt sonen Christoph Ammon (1812–1872) och sonsonen Christian Ammon (1843–1921).



Tennsoldater i
originalförpack-
ning från firman
Heinrichsen i
Nürnberg.
Nord. mus. 152.041

Nya tennsoldatstillverkare växer upp som svampar ur jorden, ja, nästan alla tyska städer har sin egen. Vi finner dem i Stuttgart, Hannover och Berlin, för att nämna de viktigaste, samt i Aarau i Schweiz.

Den helt dominerande tyska firman under 1800-talet var emellertid Heinrichsen i Nürnberg. Den hade grundats av Ernst Heinrichsen (1806–1888). Hans firma var den absolut ledande inom den tyska tennsoldattillverkningen. Soldaterna eller figurerna levererades i flera standardstorlekar, nämligen 70 mm, 55 mm, 50–45 mm samt slutligen som en nyhet 30 mm höga. Napoleontidens arméer, Krimkrigets samt så småningom nästan alla europeiska länders arméer var företrädade och dessutom indianer, greker, romare och germaner m. m.

och civila figurer och scener. Soldaterna levererades i de typiska ovala spånaskarna och låg där inbäddade i mjuk träull. Firman övertogs 1869 av Wilhelm Heinrichsen (1834–1908).

Flera nya firmanamn uppträder nu. I Fürth verkar Johann Christian Allgeyer med sonen Johan Friedrich Allgeyer (1821–1876) och sonsonen Konrad Allgeyer (1843–1896), och i Würzburg bl. a. Martin Ruckert från 1785.

Det var en gång... Så börjar alla riktiga sagor och så börjar även Hans Christian Andersens saga om »Den ståndaktige tennsoldaten» från omkr. 1840, som alla barn i alla länder känner till. Också hans saga om »Det gamla huset» handlar delvis om en tennsoldat.

Inte så få författare under 1800-

talet sysslar med ämnet tennsoldater. Århundradets största militära geni, Napoleon I, har visserligen så vitt är bekant yttrat föga i ämnet, men man vet att miniatyrsoldater under hans tid användes för instruktion av officerare. Dessutom lät han för sin son, konungen av Rom, utföra en serie figurer, varav delar länge bevarades inom familjen. Ett fåtal pjäser har överlevt till våra dagar. Deras utseende är märkligt och avviker helt från det traditionella. De består uteslutande av huvuden, tjocka och satta figurer av närmast schackspelstyp, där varje »huvud» bär sitt vapenslags karaktéristiska huvudbonad.

Ernst Hoffmann talar 1816 i sin bok »Weihnachtsmärchen vom Nussknecker und Mausekönig» om tennsoldater, och i vissa av Washington Irvings »Tales from Alhambra» från 1830-talet skymtar i sagosammanhang små mystiska figurer, som närmast för tanken till tennsoldater som inspirationskälla.

En stor tennsoldatsentusiast var tsar Nikolaus I av Ryssland, som under sin regeringstid 1825–1855 ofta sysslade med tennsoldater och krigsspel. Bl. a. beställde han hos Heinrichsens i Nürnberg hela sin armé. Också den tyske kejsaren Wilhelm I lekte som barn tillsammans med sin bror ofta med tennsoldater. Man kan förmoda, att de höga exemplen följdes snart sagt överallt och i alla kretsar.

Den franske författaren Edmond Rostand låter i sitt skådespel »L'Aiglon» (Örnungen) kungen av Rom leka med tennsoldater. Rostand var själv samlare i likhet med Georg Brandes i Danmark, som i sina »Erindringer» berättar om glädjen att få tjocka sol-

dater i julklapp i stället för de mera vanliga platta.

Också engelsmannen Robert Louis Stevenson, den kände författaren till »The Treasure Island» (Skattkammarsön), har mycket att berätta om hur han också som vuxen fann sin glädje i att leka med tennsoldater nere på den söderhavso, där han mot slutet av sitt liv slagit sig ner.

Men ingen har väl lämnat en så detaljerad redogörelse för sitt tennsoldatsintresse som Winston Churchill. I sin utomordentliga memoarbok »My early life» (Min ungdom) berättar han bl. a.:

»Jag hade nu blivit inriktad på den militära banan. Denna inriktning var helt att tillskriva mina tennsoldater. Jag hade till sist nära femtonhundra. De var alla lika stora, alla brittiska och organiserade som en infanteridivision med en kavalleribrigad... Det kom en dag, då min far själv gjorde ett formellt besök för att inspektera. Alla trupperna voro uppställda i den riktiga anfallsformeringen. Han stannade i tjugo minuter för att studera skådespelet – vilket verkligen var anslående – med ett vaket öga och ett fängslande småleende. Slutligen frågade han mig, om jag skulle tycka om att bli officer. Jag tyckte, att det skulle vara underbart att kommendera en armé, så jag sade genast »ja»; och jag blev tagen på orden. Under åratals trodde jag, att min far med sin erfarenhet och sitt väderkorn hade anat hos mig ett militärt genis egenskaper... Hur därmed än må förhålla sig så bestämde leksakssoldaterna min levnadsbana.»

Våra farföräldrars tennsoldater har till allra största delen för länge sedan

Göran Axel-Nilsson:
Om tennsoldater
och tennfigurer

*Tennsoldater av
den runda, ihåliga
typ som tillverka-
des hos Britain i
England från
1890-talets början.
Nord. mus. 240.524.*



slutat sin ärofulla bana och lekts sönder. Men under hela 1800-talet och fram till första världskriget fabricerades mängder av tennsoldater i snart sagt hela världen. Dock var det framförallt från de tre stora europeiska tennsoldatsländerna Tyskland, Frankrike och England som materialet kom. Tyskland levererade de platta, Frankrike de rundmassiva och England de runda och ihåliga.

I Tyskland var det fortfarande Nürnberg, som var den viktigaste fabriktionsorten. Firman Heinrichsens produkter gick därifrån ut över hela Europa i ofantliga mängder. Så småningom tvingades också de tyska firmorna att börja med rundmassiva figurer, då den franska konkurrensen blev alltför svår. Omvänt måste den franska firman Lucotte efter tysk förebild börja med platta figurer och tillhandahåller än i dag såväl det ena som det andra slaget. Om denna gamla firma – nu med namnet Mignot – är den äldsta tennsoldatsfirman i världen som ännu är i verksamhet, så är fir-

man Britain i England fortfarande världens största leverantör av tennsoldater. Där hade man i början av 1890-talet hittat på ett nytt slags figurer: runda, men ihåliga, och därför lätta och relativt billiga. De var också målade i klara, lysande färger och blev omåttligt populära. Med tiden fanns också nästan allt i tennsoldatsväg att få hos Britain. Ända från starten till omkr. 1914 dominerade Britains figurer världsmarknaden.

Men också i Sverige fanns det tennsoldatstillverkning. Namn som Gamla tenngjuteriet, Santessonska tenngjuteriet och Tenngjuteriet Mars torde ännu i dag klinga välbekant för många äldre givare eller lycklig mottagare. Särskilt Tenngjuteriet Mars åstadkom mycket vackra figurer, som estetiskt tillfredsställde de högsta krav. Som tecknare hade man bl. a. engagerat konstnären John Sjösvärd, som särskilt ritade vackra hästar.

Santessonska tenngjuteriet höll sig huvudsakligen på det nationella pla-

Göran Axel-Nilsson:
Om tennsoldater
och tennfigurer



Tåget över Bält.
Tennsoldater från
Santessonska tenn-
gjuteriet.
Nord. mus. 152.045.

net och levererade bl. a. hela histo-
riska scenerier med slaget vid Lützen,
slaget vid Narva osv. Oförlömlig är
också Tenngjuteriet Mars praktfulla
serie om slaget vid Brunkeberg 1471,
som utkom lämpligt till julen 1916.
Mars utgav också synnerligen vackra
serier med araber, indianer, vikingar
m. m.

Riddare med armar-
na och visiret rör-
liga kring nitär.
Santessonska tenn-
gjuteriet.

Nord. mus. 245.270.

Den gamla tennsoldatstillverkning-
en är i dag en hel vetenskap för sig.
Ofta kan man på »fötterna» se, vem

tillverkaren varit, då varje firma hade
sina egna, karakteristiskt utformade
och ibland med signaturer försedda
fotplattor. Men den gamla, »klas-
siska» leksakstennsoldaten från anno
dazumal finns inte mera. Den har
blivit ett museiföremål. Senare tiders
ersättare av plast och andra moderna
material har verkligen föga gemen-
samt med gamla tiders primitiva tenn-
soldater och deras fantasimättade
charm!



Litteraturen om tennsoldater är ganska riklig. Den förekommer mest i form av tidskriftsartiklar, tidningsreportage o. d. Sammanslutningar som intresserar sig för samlande av tennfiguriner existerar i de flesta kulturländer. Deras meddelanden och bulletiner utgör en brokig flora. De största samlingarna i Europa påträffas kanske i Germanisches Museum i Nürnberg; Schloss Plessenburg, Kulmbach (Tyskland); The Royal United Service Museum, London; Edinburgh Castle samt Blenheim Palace (England, Skottland), Hôtel de ville, Compiègne; Musée de l'Armée, Hôtel des Invalides, Paris; Nordiska museet, Stockholm; Historiska museet, Göteborg; Kulturen,

Lund osv. I Rättvik finns dessutom ett speciellt tennsoldatmuseum. Förutom nedanstående litteraturförteckning hänvisas till i dessa arbeten anförd litteratur.

Baldet, M., Figurines et soldats de plomb. Paris 1961.

Boehn, M. v., Puppen und Puppenspiele. München 1929.

Garrat, J. G., Model soldiers. A collector's guide. London 1959.

Hampe, T. Der Zinnsoldat. Ein deutsches Spielzeug. Berlin 1924.

Martin, P. & Vaillant, M., Le monde merveilleux des soldats de plomb. Paris 1958.

Semt, O. Die Metallspielwarenindustrie und der Spielwarenhandel von Nürnberg und Fürth. Erlangen 1901.

SUMMARY

Tin soldiers and tin figures

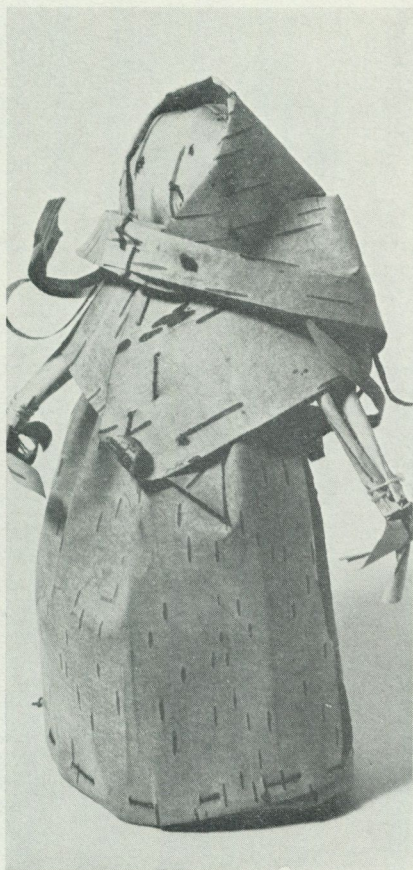
As far back as we can follow, children have in their games copied the adults and have created their own miniature world on the pattern of the adult. The miniatures have not, however, always been toys. As grave-figurines miniatures have followed man into the grave since the Stone Age. Such figurines have been found in Egypt, Greece and Rome. In miniature soldiers high potentates found a first-rate illustration material when small princes should be taught the art of military strategy. This kind of small soldiers belonged to the standard equipment in the princely nurseries. In the 18th century a standardization of the uniforms was carried out in the armies all over the world. At the middle of this century the Prussian army of Frederic the Great served as a model for military prowess. At this time was also born the prototype for later-day tin soldiers, inexpensive and accessible for everybody.

In Nuremberg, which for long was the toy town above all others, the Hilpert family started a tin soldier fabrication, which in a very short time was followed by hundreds of others. Already in the 18th century the flat German tin soldier had received competition from the French lead soldier, who was round and solid. The firm Lucotte in Paris started this production in 1788. Under the name of Mignot the firm still lives on as the oldest still existing tin soldier manufacturers. The largest contractors today are the firm Britain in England, since in the 1890's they began to make the figures round but hollow and thus light and inexpensive. Also in Sweden there have been tin soldier manufactures such as Gamla Tenngjuteriet, Santessons Tenngjuteri and Tenngjuteriet Mars. But the old classic tin soldier is no more. He has been replaced by plastic and other modern materials.

Dockor i Nordiska museet

Nordiska museet äger den största leksakssamlingen i landet. Här presenteras ett litet smakprov på dockor, som ju i alla tider hört till de mest älskade leksakerna, särskilt bland flickorna.

The Nordiska Museet has the greatest collection of children's toys in Sweden. Here are some samples of dolls which in all times have belonged to the most beloved playthings, especially among the girls.



1. Docka av näver, tillverkad vid 1900-talets början av Jubb Ingeborg från Orsalsheden i Näs sn, Dalarna. Inv. nr. 127.625.

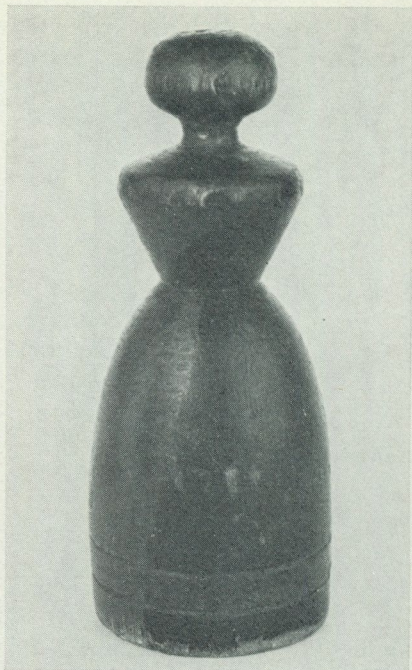
2. »Larva-Stina», tillverkad på 1830-talet till tre prästdötrar i Larvs sn, Västergötland. Dockan är stoppad på en stomme av ledat trä. Kläderna är av olikfärgade bomullstyger. Inv. nr. 262.910.





3. »Falujungfrun», svarvad. Sålades som marknadsvara. Inv. nr. 246.637.

4. Bördocka, »e börila», svarvad docka, brunmålad med svart jörklåde. Sådana dockor tillverkades av Böril-släkten i Id-bäcks by, Malungs sn, Dalarna, i varje fall från 1800-talets början. Inv. nr. 187.220.



5. Svarvad docka med armar av tyg. Mockfjärds sn, Dalarna. Förfärdigad av Knutes Lars Persson i Lindbyn. Inv. nr. 122.367.

6. Trasdocka stoppad med blånor. Rättviks sn, Dalarna. Inv. nr. 15.091.





7. Sophie, från 1860-talet. Stoppad kropp och huvud av vit bomullslärft. Har tillhört professorkan Agda Montelius, f. Reuterskiöld. Inv. nr. 256.026.

8. Babydocka från 1850-talet. Babydockor från denna tid är mycket sällsynta.
Inv. nr. 107.728.



9. Docka med två vaxansikten. Om peruken vrides fram, blottas inte en nacke utan ett ansikte som sover. Har tillhört Sofia Lovisa Wrangel, f. 1851.
Inv. nr. 178.750.



10. Docka med huvud av papper maché från 1840. Dockhuvuden från 1800-talets förra hälft är ofta av detta material. Vid århundradets mitt blir porslins huvuden med porslinshår vanliga.
Inv. nr. 112.571.



11. Docka i hembyggsdräkt från en stor gård i Skytts härad i sydvästra Skåne. Förfärdigad 1891 till en av familjens döttrar av hennes faster.
Inv. nr. 221.118.





12. »Amalia» med
riktigt hår i frisyr
från 1870-talet.
Linköping.
Inv. nr. 109.233.



13. »Elsa Bang»
från 1886 klädd
som en välbärgad
skolflicka i klän-
ning med jörkläde
och en näsduks-
väska, som var
senaste modet på
den tiden.
Inv. nr. 114.442.

Varför har elefanten röda ögon?

Om absurda skämtgåtor bland skolbarn

Skolbarnens folklore är antagligen rikare i våra dagar än någon gång tidigare i historien. Man skulle kunna tro, att den mer eller mindre hade plånats ut av den massiva påverkan som TV, serietidningar, radio och grammofonskivor utsätter barnkulturen för, men så är inte fallet. Massmedia kan påverka innehållet i skolbarnens folklore men inte ersätta den. Dess centrala egenskap är nämligen att vara en form för kommunikation mellan barnen inbördes. Genom den får de sin gruppidentitet bekräftad, och därför förändrar också innehållet i traditionerna karaktär vid flera tillfällen under barnets uppväxt. En intressant forskningsuppgift, som föreslagits av Iørn Piø men som såvitt jag vet ännu är utförd, vore att följa skolbarnstraditionerna i en grundskola klass för klass och studera alla de förändringar som inträffar under de nio år det är fråga om.

Det fanns en tid, då man trodde att barnens folklore i huvudsak var rester av de vuxnas diktning, som hade sjunkit ned till barnens värld och konserverats där. I dag vet man att där ryms åtskilligt stoff, som helt saknar motsvarigheter i vuxenvärlden och som har förbisetts, när man tidigare samlade traditioner bland barn. En föreställning om bredden i skolbarnens folklore får man av sådana

samlingar som Iona och Peter Opies »The Lore and Language of Schoolchildren» (1959) och Erik Kaas Nielsens »Det lille Folk» (1965), särskilt med tanke på att ingendera tar upp alla existerande genrer. Likaså har man kunnat konstatera att innehållet i de traditionella genrererna kontinuerligt förnyas och anpassas till barnens aktuella omgivning och att ett nytt diktmönster som blivit accepterat kan varieras och vidareutvecklas i det oändliga. Ett exempel på det senare är en kategori gåtor, som över huvud taget inte existerade i Sverige för bara tio år sedan, men som i dag finns i varje svensk skola. De handlar om elefanter med röda tånaglar, skator med maskingevär, utombordsrädisor och grodor med talfel. En vuxen som kommer i kontakt med dem blir lätt konfunderad; de kan verka som rapporter från en främmande värld, de följer inga tidigare gällande regler för hur gåtor skall se ut. Det är betecknande att de nyligen har kunnat användas i ett skådespel av Clas Engström för att belysa generationsmotsättningar. Jag har valt att rubricera dem som absurda skämtgåtor, eftersom de genomgående bygger på logiska orimligheter. Man skulle kanske lika gärna kunna tala om nonsensgåtor, crazygåtor eller surrealistiska gåtor. (Det kan diskuteras

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

om de överhuvud taget bör klassificeras som gåtor; bland skolbarnen själva görs ingen skarp åtskillnad mellan skämtgåtor och vitsar/roliga historier. Den amerikanske forskaren Alan Dundes har kallat dem »joking questions»). De är värda intresse av flera anledningar, bl. a. därför att det går att datera när de uppstod och när de integrerades i den svenska skolbarnstraditionen.

Huvuddelen av det gåtmaterial som uppsatsen bygger på samlades in i februari 1969 genom ett upprop i radioprogrammet »Barnens lördagsmorgon». Omkring 600 gåtor sändes in av barn från hela Sverige i åldern 8–14 år. Av dessa bestod ungefär hälften av traditionella gåtor eller likaså traditionella problemfrågor. De skall inte tas upp till behandling här annat än i källkritiskt avseende. Rätt ofta tycks de ha blivit skolbarnens egendom genom vuxnas förmedling, antingen indirekt genom läseböcker eller redigerade gåtor i tidningar som barn läser, t. ex. Kamratposten, eller direkt genom lärare och föräldrar. Från en 8-årig flicka kom t. ex. följande gåta, välkänd i svensk allmogetradition: »Två pekar rakt upp i skyn, två visar vägen till byn, fyra går, fyra hänger, en efterslänger. – Svar: Kon.» Men i sitt brev uppgav hon också att hon lärt sej den av sin farmor.

Skämtgåtorna, som utgjorde den andra hälften av materialet, förs i större utsträckning vidare av barnen själva. Det är motiverat att i korthet behandla de viktigaste kategorierna, eftersom de låter sej tidsbestämmas i grova drag och därför gör det möjligt att visa på en utvecklingslinje

fram till de absurda skämtgåtorna. En populär kategori är kuggfrågorna, dvs. sådana frågor som ger sken av att vilja pröva lyssnarens skarpsinnet men som har ett så självklart svar, att den som gissar går bet av den anledningen. Redan medeltida gåtsamlingar innehåller kuggfrågor, och flera av de kuggfrågor som i dag används av skolbarn har en hög ålder och internationell spridning. I Sveriges Radios samling hörde de här till de allra vanligaste:

Vad händer om en italiensk hare dyker i Röda havet, där det är grunt?
– Han stöter huvudet i botten.

Varför flyger storken till Egypten?
– Det är för långt att gå.

Varför har brandsoldaten röda hängslen?
– Därför att byxorna skall sitta uppe.

När säger indianerna god morgon?
– När de lärt sej tala svenska.

Vad tjuter värre än en tjutande hund?
– Två tjutande hundar.

På vilka fiskar sitter ögonen närmast varandra?
– På de minsta fiskarna.

Vad är klockan, när den slår tretton slag?
– Trasig.

Ännu mera spridda är alla de skämtgåtor som bygger på en ordlek, en vits. Hermann Bausinger har hävdad, att vitsens dominerande plats i den folkliga skämtdiktningen är av relativt sent datum (Bausinger s. 138). Den blev en populär företeelse i Europa i början av 1800-talet, framför allt i städerna. Att ordlekar inte var lika vanliga under tidigare sekler förklaras redan av det faktum att språket då innehöll färre homonymer, dvs. likljudande ord med flera betydelser. Alltifrån 1800-talet har emellertid utveck-

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefantens röda
ögon?

lingen gått mot ett alltmera pluralistiskt samhälle, där antalet nya begrepp har ökat betydligt mera än antalet ord. Följden är att en mängd ord har fått betydelser som växlar i olika situationer och socialskikt, vilket i sin tur har lett till att det blivit mycket lättare att vitsa. Bland de gåtor, som är konstruerade på en ordlek, är den vanligaste kategorien den, där det frågas efter likheten eller skillnaden mellan två ting (Opie s. 79, Loomis s. 62). Den existerade redan tidigt på 1800-talet i England och USA, men de flesta gåtor som nu är i omlopp bland svenska skolbarn förefaller ha uppstått i vårt sekel. Här är några exempel ur Sveriges Radios samling:

Vad är det för likhet mellan en katt och en morot? – Båda rivs.

Vad är det för likhet mellan en sol och en slips? – Båda går ned i väst.

Vad är det för skillnad mellan en smutsig gris och en ren? – Renen har horn.

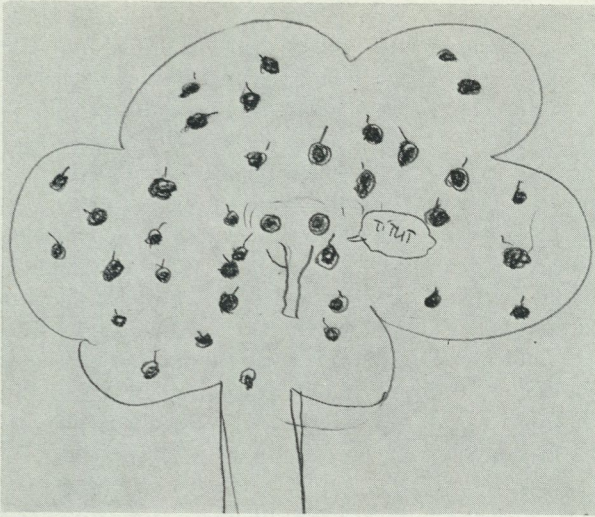
Vad är det för likhet och skillnad mellan en tandläkare och en brandkår? – Båda rycker ut, men en tännder och en släcker.

Vad är det för likhet mellan en apelsin, en professor och en potta? – Apelsinen och professorn är lika klyftiga. Pottan kan du skita i.

Skolbarn har lätt kunnat konstruera nya gåtor efter det här mönstret, vilket har lett till att många av gåtorna innehåller aktuella anspelningar. Blir en nybildad gåta accepterad, sprids den blixtnabbt, som den här: »Vad är det för likhet mellan Putte Kock och en lastbil? – Båda tippas.» En märkbar tendens under de senaste

decennierna, som kan beläggas innan de absurda skämtgåtorna uppstått och som i viss mån kan sägas ha berett marken för dem, är att gåtorna konstrueras till medvetna attentat mot hela jämförelseidén. De här exemplen är typiska: »Vad är det för likhet mellan en gurka och en elefant? – Båda växer på träd. – Elefanter växer väl inte på träd! – Nej, men det gör inte gurkor heller.» – »Vad är det för skillnad på en pannkaka? – Den är godare med sylt på.»

Jämfört med det menlösa och småknepigade vitsandet i ordlekgåtorna så framstår gåtattentaten härövan som ganska sofistikerade. Ändå förefaller det, som om de skulle ha accepterats utan motstånd bland skolbarnen, kanske därför att det hos dem finns en nonsenstradition, som går långt tillbaka i tiden. I gåtsamlingar från det senaste decenniet finner man andra exempel på gåtor, som på olika sätt angriper de lagar som gäller för gåtgissandet. Följande exempel, som är hämtat ur Erik Kaas Nielsens samling av danska skolbarnsgåtor »Gæt en gåde», har svenska motsvarigheter: »Vad är det som är i en bur, har två ögon, många ben och säger pip-pip? – En ansjovis. Det med buren och att den säger pip-pip var bara för att göra det svårare». I det här sammanhanget kan man också uppmärksamma en genre, som varje år mottar nya tillskott och vars popularitet hos skolbarn hör ihop med deras allt starkare intresse för crazybetonad komik. Den består av definitioner av olika ytterligheter och har funnits i Sverige i åtskilliga decennier. Ytterst går den tillbaka på en gammal tradition av skepparhistorier och skrönor,



1. Varför har elefanten röda ögon?
Barnteckningarna som illustrerar gåtorna i denna uppsats är gjorda av elever i Smedslättens skola i Stockholm, klass 3e.

som excellerar i måttlösa överdrifter. Följande exempel är ur Sveriges Radios gåtsamling:

Vad är höjden av kortbenthet? – Att sitta på trottoarkanten och dingla med benen.

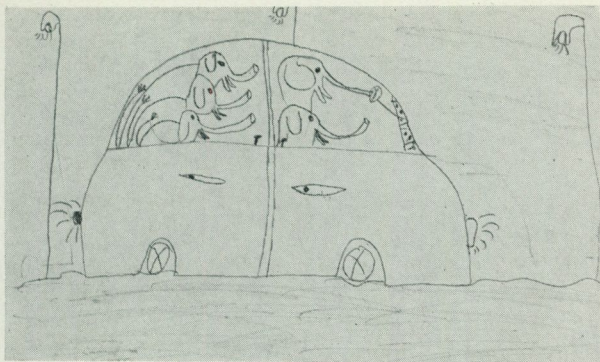
Vad är höjden av snålhet? – Att bjuda på utspätt vatten med tilltäppt sugrör.

Vad är höjden av snabbhet? – Att kasta ut en apelsin från fönstret i tionde våningen och springa nedför trapporna och ta den i hatten.

Därmed är vi framme vid det yngsta inslaget i skolbarnens repertoar av skämtgåtor: de absurda gåtorna om elefanter och om hoppande och flygande smådjur, bär och grönsaker. Av det material, som samlades in genom Sveriges Radio, utgjorde de c:a 20 %. Det som gör det motiverat att särskilja dem som en speciell gåtkategori är inte bara deras absurda komik; exemplen ovan visar att de inte är unika i det avseendet. En annan

lika viktig faktor är att det råder ett starkt inbördes sammanhang mellan gåtorna. De bildar en egen värld, ett slags färgstark, surrealistisk barnmytologi. De uppträdande varelserna följer alla samma absurda lagar, och deras beteende får därför efterhand det välkändas prägel.

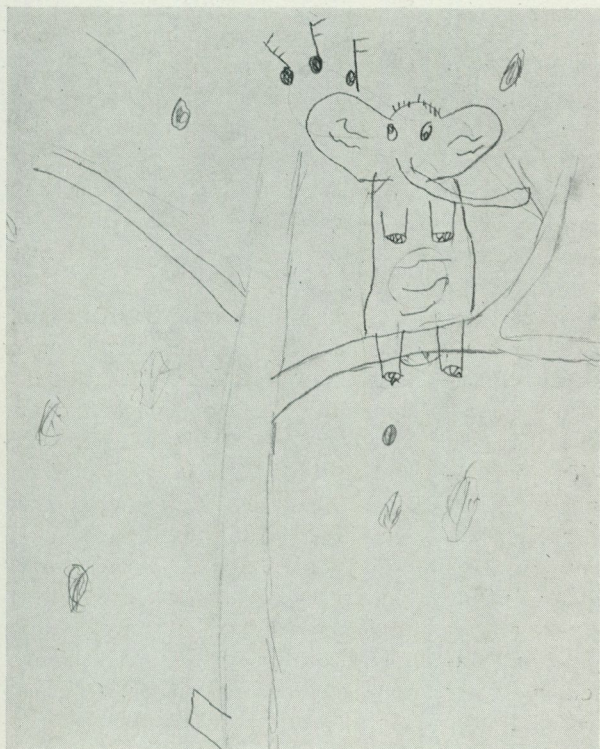
Elefantgåtorna grupperar sej kring några få, flitigt varierade motiv. Elefanten kan t. ex. ha en kroppsdel eller ett plagg i en färg, som gör att han inte syns i en viss omgivning: »Varför har elefanten röda ögon? – Därför att han inte skall synas, när han står i ett körsbärsträd.» Ibland fortsätter man med frågan: »Har du nånsin sett en elefant i ett körsbärsträd?» Om svaret blir nej, säger man: »Där ser du, hur bra dom skyddar sej!» Denna uppbyggnad med flera frågor och svar finner man i några av de mest spridda gåtorna. En grupp, som bygger på motivet att elefanten lämnar efter sej olika tecken på att han varit framme, innehåller den här gåtan: »Hur ser man att det har varit en elefant i kylskåpet? – Det är fotspår i smöret.» En del svenska varianter har fortsättning: »Hur ser man att det är två elefanter i kylskåpet? – Det står en tandemcykel utanför.» Bland danska skolbarn, där gåtan också kan handla om en mullvad på motorcykel, har motivets möjligheter ytterligare utvecklats: »Hur kan man se att det är en japansk mullvad i kylskåpet? – På nummerplåten. – Hur kan man se att mullvaden har fått ungar? – Det är en sidvagn på motorcykeln» (Kaas Nielsen 322–23). Den kanske bäst kända av alla elefantfrågorna är den här: »Hur får man in fyra elefanter i en Volkswagen? – Två fram och två



2. Hur får man in
fyra elefanter i en
Volkswagen?

bak.» – Den fortsätter: »Hur får man
in fyra giraffer i en Volkswagen? –
Man tar ut elefanterna.» Till det se-
nare ledet finns flera alternativ; i and-
ra europeiska länder förekommer
bl. a. tigrar eller myggor i stället för
giraffer. Gåtan hör till en grupp, där

3. Vad gör en ele-
fant som har klätt-
rat upp i ett träd
och inte kan
komma ned?



möjligheterna till proportionsfantasier
har utnyttjats, och där andra gåtor
handlar om en elefant i en telefon-
kiosk, en brevlåda eller en tandkräms-
tub. Flera gåtor leker med den absur-
da idén att elefanten gärna vistas i
träd. Mest känd är följande: »Vad
gör en elefant som har klättrat upp
i ett träd och inte kan komma ned? –
Han sätter sej på ett löv och väntar
på hösten.» Den utgör egentligen se-
nare ledet av en gåta, vars första led
saknas i det svenska materialet men
är välkänt bland skolungdomar i
USA och har nått Finland (Markka-
nen s. 34, Virtanen s. 83, 84): »Hur
bär sej en elefant åt för att komma
upp i en ek? – Han sätter sej på ett
ekollon och väntar.»

De gåtor som inte handlar om ele-
fanter följer ett i stort sett enhetligt
mönster. I dem beskrivs med stark
förenkling ett visst djur, bär e. d., of-
tast på så sätt att man får veta dess
färg och hur det rör sej, ibland också
dess läte. Till skillnad från elefantgå-
torna behöver själva frågan inte röja,
att man befinner sej i en nonsens-
värld. Frågor som »Vad är det som
är rött och åker upp och ner?» eller
»Vad är det som är blått och hoppar
från gren till gren?» skiljer sej inte
nämnvärt från traditionella gåtor. Det
gör däremot svaren: i det första fal-
let »Ett lingon i en hiss», i det sena-
re »En ekorre i träningsoverall». Strängt taget bygger alla dessa gåtor
på en av den mänskliga diktningens
äldsta idéer, nämligen att låta djur,
växter och föremål uppträda för-
mänskligade. Om man ändå upplever
dem som absurda, så beror det på kol-
lisionen mellan två helt skilda världar:
den ena en stereotyp barnboks-

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

värld, den andra en modern, högt mekaniserad vardagsvärld. När barnböcker tidigare har handlat om grodor, ekorrar, mullvadar eller kycklingar, så har omgivningen oftast varit lantligt idyllisk. Här har de satts ihop med kylskåp, maskingevär, motorcyklar och snökedjor. Andra gåtor handlar om elektriska plommon och radiostyrda köttbullar. Industrisamhället återspeglas i den här gåtan: »Vad är det som är avlångt och gult om dagen och grönt om natten?» Komiken i svaret ligger inte bara i den halsbrytande logiken utan också i dess vardagsrealism: »En banan som jobbar nattskift som gurka.»

Det finns här inte utrymme att gå in på den västerländska crazytradition, som är förutsättningen för de absurda skämtgåtorna. Man kan emellertid konstatera, att ett par av dem har förebilder i äldre gåtdiktning. Det finns t. ex. en gammal, vida spridd gåttyp, där två eller flera djur beskrivs på ett sådant sätt, att man skall tro att det bara rör sej om ett enda (Taylor nr 48–55). Man hittar den bl. a. i Fredrik Ströms »Svenska folkgåtor» (s. 394). Där gäller det att gissa, vad det är som är svart, flyger i luften, har fyra ben och säger krax, krax. Svaret är: två kråkor. Bland engelska skolbarn har den upptecknats i denna form: »Vad har gula fjädrar och fyra ben? – Två kanariefåglar» (Opie s. 74). Denna gåta, som från början inte innehåller några absurda element, har sedan utvecklats på ett intressant sätt. En förändring som legat nära till hands har varit att man inte nöjt sej med fyra ben. I våra dagars skolbarnstradition möter man den här formen: »Vad är det

som har 400 ben och flyger i luften? – 200 kråkor.» En annan nybildning, som tydligen har uppstått i USA, beror på att gåtan om kanariefåglarna kommit att förbindas med en annan välkänd gåta: »What weighs 1000 pounds, has four wheels and flies? – A garbage truck.» (Vad väger 1000 pund, har fyra hjul och flyger? – En sopbil.) Gåtan bygger på dubbelmeningen i »flies», som också betyder flugor. I den nya gåtan finns inte en antydning till någon ordlek; däremot utgör den ett praktfullt bidrag till de absurda skämtgåtornas djurvärld. Den lyder: »Vad är det som väger 1000 pund, har fyra ben och flyger? – Två 500-punds kanariefåglar» (Jablow & Withers s. 249, 257).

Ett annat exempel på en tradition, som inte är ny, är de fantasifulle svaren på frågorna om hur man fångar elefanter, harar, duvor etc. (22, 34 och 35 i textsamlingen). Erik Kaas Nielsen, som själv har publicerat ett 20-tal prov på denna speciella kategori, har visat att de kan härledas till ett slags jaktkrönor som existerade redan på 1800-talet (Kaas Nielsen s. 78 f.).

De allra flesta av de absurda skämtgåtorna skapades emellertid under loppet av några få år. Tack vare den uppmärksamhet som visats dem av amerikanska folklorister är det möjligt att i detalj följa genrens framväxt. Den tycks ha uppstått sommaren 1962 bland collegeungdomar i Californien i USA. Under hösten samma år spreds den bland collegestudenter och skolorngdomar runtom i USA, och under 1963 nådde blomstringsperioden sin kulmen. Om man går tillbaka till en något äldre sam-

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

ling av skolbarnsgåtor, Catherine Ainsworth Harris' »Black and White and Said All Over» från 1959, så finner man att det traditionella gåtmaterialet fortfarande dominerar nästan helt. Där redovisas 535 olika gåttyper, insamlade bland ungdomar i klass 9 ifrån sju stater i USA. Bara 4–5 av dessa gåtor kan räknas till de absurda skämtgåtorna. Man hittar två elefantgåtor, som inte skiljer sej nämnvärt från en mängd kuggfrågor med banalt självklara svar. De gör ett matt intryck i jämförelse med vad som skulle komma: »What did King Tut say when he saw the elephants coming? – Here come the elephants» (379). – »Why was the elephant gray instead of blue? – To distinguish it from the bluebirds» (402). Gåtan om de tunga kanarieåglarna förekommer i tre varianter, och vidare finns två varianter av gåtan om den egendomliga varelsen, som i Sverige heter »den lille gröne stenätaren» och som lever tre meter ned i jorden. Den har blivit populär bland skolungdomar i hela den västliga världen och kan ses som ett av de tidigaste bidragen till den bisarra djur- och växtvärld som sedan kom att skapas.

Den första rapporten om de nya elefantgåtorna lämnades av Alan Dundes, som i december 1962 kunde teckna upp några av dem bland sina studenter vid universitetet i Kansas. De sju gåtor som han anför handlar om elefantens färg, om hur elefanten har fått sina platta fötter genom att hoppa ned från träd samt om den jordnötsdoft, som är ett tecken på att en elefant är i närheten. Det är uppenbart att genren vid denna tidpunkt ännu inte nått sin fulla utveckling.

En samling från hösten 1963, Roger D. Abrahams »The Bigger They Are the Harder They Fall», visar hur snabbt gåtorna sedan ynglade av sej; där finner man långa serier av gåtor, som på olika sätt bygger vidare på och varierar de tre motiven härövan. Den hittills fullständigaste inventeringen av elefantgåtor är Mac E. Barricks »The Shaggy Elephant Riddle», som tar upp både muntlig gåttradition och sådana gåtor som offentliggjorts genom massmedia. Artikelns titel syftar på s.k. »shaggy dog stories», som innehåller en nonsenshumor besläktad med elefantgåtor. En uppsats, värd att nämnas i detta sammanhang, är också Alta Jablows och Carl Withers' »Social Sense and Verbal Nonsense in Urban Children's Folklore», som bygger på material insamlat bland skolbarn i New York 1962–64. Där påvisas bl. a. hur mönstret från vissa av elefantgåtorna, särskilt de som bygger på en beskrivning med färger, har kunnat överföras på andra djur och föremål. Till sammans innehåller de amerikanska samlingarna de flesta av de gåttyper som kunnat upptecknas i Sverige eller deras lätt igenkännbara föregångare: elefanten i körsbärsträdet, kråkan med maskingeväret, det elektriska plommonet och den döda bussen, för att nämna några.

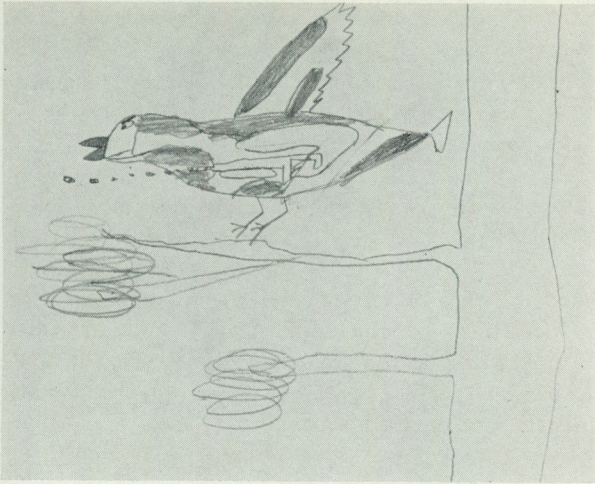
De båda sistnämnda forskarna gör en iakttagelse, som stämmer in också på svenska förhållanden, nämligen att alla dessa skämtgåtor fick karaktären av en modevåg, som mer eller mindre kom att tränga undan den modevåg som låg närmast före, de s.k. »sicka» historierna i dialogform om barn som blir fastspikade vid golvet,

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

överkörda av ångvältar eller nedknuffade i hisstrummor. Det kväljande morbida draget i dessa historier förstärktes av att de lånat ett naivt barnsligt tonfall; ofta började de med orden »mamma, mamma». Deras blomstringsperiod inföll i slutet av 1950-talet, och de har levt kvar bland skolungdomar även senare, fastän i betydligt blygsammare omfattning. Kanske har man rätt att tolka uppkomsten av de absurda skämtgåtorna som en reaktion på den i längden tröttande sadismen och det fastlåsta mamma-barn-mönstret i de »sicka» historierna. Vad de båda genrerna har gemensamt är att de satiriserar över vissa sidor i det moderna västerländska samhället. De »sicka» historierna, som till stor del uppstod bland universitetsstudenter (Bier s. 293), kan ses som en ursinnig reaktion på våldet i USA och världen i övrigt. De chockerande skämten är ytterst själva symptom på en chock, på en dödligt sårad idealism hos ungdomar, som vuxit upp med atombombsfällningen över Japan, det kalla kriget och Koreakriget och som från sin tidigaste barndom varit omgivna av massmedias våldspornografi. Gåtorna är med sin irrationella, lekfulla nonsenshumor en mjukare form av satir, men man behöver för den skull inte betvivla att de ursprungligen är avsedda som kommentarer till tillståndet i vår teknologiska värld. Deras brist på logik har uppfattats som ett tecken på revolt mot ett vetenskapligt inriktat samhälle, där allt kan göras till föremål för statistiska analyser (Barrick s. 268). I en del gåtor om livsfarliga beväpnade fåglar, elektriska bär och förolyckade fordon snuddar nonsens-

komiken vid paniken. Tydligast är det samhällskritiska draget i elefantgåtorna. Elefanten rör sej i det moderna samhället, men han är själv obunden av dess lagar. Han är fredlig och excentrisk och ägnar sej åt sådana ting som förbjudet bärätande, simning, cykelåkning och trädklättning. Han är ett oroselement i den moderna våningen: i kylskåpet vittnar fotspåren i smöret, i duschen en lukt av jordnötter om att han varit framme. Tillsammans fogar gåtorna ihop bilden av en gestalt, som förkroppsligar anarkistisk frihetslängtan. Man kan notera att den studentmiljö, där elefantgåtorna uppstod, några år senare blev grogrunden för hippierörelsen, som gått längre än någon tidigare generation i sin brytning med det etablerade samhället och dess värderingar.

Efter att i ett år ha florerat bland universitets- och skolungdomar nådde elefantgåtorna hösten 1963 de vuxnas värld. Genom massmedias försorg var de snart allmänt kända i hela USA. I början av augusti presenterades de i bl. a. Time Magazine och The Saturday Review, och en mängd andra tidningar följde efter. Radiostationernas skivpratare strödde in dem mellan musikslagen, de förekom i populära TV-program för barn och TV-komiker som Bob Hope, Dick Van Dyke och Danny Kaye använde dem i sina shower. Framgången följdes snabbt upp av bokförlagen; i september utkom två illustrerade samlingar med elefantgätor, Marcie Hans' och Lynne Babcocks »There's an Elephant in my Sandwich» och Lennie Weinribs »The Elephant Book». Den senare publicerades året därpå i tysk över-



4. Vad är svart,
farligt och sitter i
ett träd?

sättning («Das Elefantbuch») och kom i USA ut i nytryck så sent som 1968. I Sverige introducerades elefantgåtorna med några exempel ur Weinribs bok i Dagens Nyheter den 6/9 1963 («Humor Elephantiasis»). Under våren 1964 publicerades flera elefantgåtor i svenska dagstidningar, framför allt i Expressen. I juli samma år visar en utförlig Expressenartikel att introduktionsstadiet för Sveriges del var passerat. Där återges en rad gåtor om elefanter, bananer, katrinplommon, kanariefåglar och fjärrstyrda fikon, som florerade i Stockholm vid denna tidpunkt och som inte återgår på tryckta källor («Nonsens? – Ja, vits!» 26/7 1964).

Det är svårt att avgöra, hur mycket lanseringen i bokform och i dagspress har betytt för gåtornas spridning. Man kan anta, att den senare har varit särskilt viktig. Men man får inte bortse från den ofantliga genomslagskraft, som den internationella muntliga traditionsspridningen har i våra dagar. Det visar sej nämligen att

många av de gåtor som trycktes i »The Elephant Book» och i den svenska dagspressen aldrig har tagits upp i skolbarnens tradition. Däremot har några av de gåtor som är allra populärast bland skolbarn så vitt jag vet aldrig varit tryckta annat än i folkloristisk facklitteratur. Ett betydande exempel är den här gåtan, som finns i bl. a. Jablows och Withers' samling: »Vad är svart, farligt och sitter i ett träd? – En kråka med maskingevär.» I »The Elephant Book» har utgivaren låtit den handla om en elefant, och i den formen fanns den också översatt i Dagens Nyheter den 6/9 1963. Men av de sju belägg från skolbarn och skolungdomar i Sverige som jag tagit del av, handlar fem om en skata eller kråka och inget enda om en elefant.

Bristen på källmaterial gör det omöjligt att kartlägga de absurda skämtgåtornas totala utbredningsområde. Men det finns ingen anledning att betvivla, att de nått ut till alla de delar av världen som utsätts för kulturell påverkan från USA. Man kan lägga märke till att gåtorna innehåller ovanligt få inslag, som kan ha verkat spridningshämmande. De bygger sällan på oöversättliga ordlekar utan gestaltar i stället en enkel och åskådlig situation, där agerande varelser och olika rekvisita inte är fixerade utan kan bytas ut, om så skulle fordras. (Ett undantag i det svenska materialet är följande gåta, som på grund av sin ordlek måste ha uppstått inom germanskt språkområde: »Vad gör elefanten, när han vill veta vad klockan är? – Han går in i urskogen.») Precis som i all annan folkdiktning har det uppstått regionala nybildningar i oli-

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

ka länder. Den här gåtan är med största sannolikhet påhittad i Sverige och finns särskilt väl belagd bland skolbarn i Norrland: »Vad är det som är litet och gult och går på backen och skramlar? – En kyckling med snökedjor.» Jag träffade nyligen en jugoslavisk student från Belgrad och fick då tillfälle att konstatera, att repertoaren bland skolungdomar i Jugoslavien i stort sett var densamma som i Sverige. Men han meddelade också gåtor, som jag inte har träffat på annorstädes, t. ex. den här: »Varför bär elefanterna skor med mjuka gummisulor, när de går omkring i djungeln? – För att inte väcka Tarzan, när han sover middag.» Det förefaller inte otroligt att den bildats i något av medelhavsländerna, där man håller siesta mitt på dagen.

I Sverige återfinns idag de absurda skämtgåtorna framför allt bland barn. Deras spridningsväg genom olika åldersgrupper kan schematiskt sammanfattas så här: gåtorna uppstod till största delen bland amerikanska collegeungdomar i övre tonåren. Där blev de så populära, att de nådde ut även bland de vuxna. Under en relativt kort tid var de en modéföreteelse, som togs upp av tidningar, TV och andra massmedia. Efterhand avtog intresset för dem, i första hand bland vuxna, i viss mån också bland tonåringar. Från första början har de också varit på väg ned genom åldersskalan. Den spridningsprocessen har gått långsammare, men när de väl blivit integrerade i barnens gåtorepertoar, har de stannat kvar där. Man har möjlighet att avläsa tämligen exakt, när de slog igenom bland barn i Sverige. Vissa barn- och ungdomstid-

ningar som Kamratposten och serietidningen Dennis har en särskild spalt för brev från läsarna. De innehåller ofta prov på barnfolklore, och särskilt vanliga är gåtor. Ingen av de båda tidningarna fick ta emot några av de här behandlade gåtorna förrän i september 1965. Alltsedan dess har de emellertid tillhört de fasta inslagen i läsarposten. I Dennisklubbens brevhörna, som är särskilt givande i detta sammanhang, publicerades bl. a. de här gåtorna under tiden september 1965–september 1966:

1965 nr 19:

Varför är det som är grönt och runt och åker upp och ner? – Ett krusbär som åker hiss.

Hur får man in fyra elefanter i en Volkswagen? – Två fram och två bak.

Varför är det som är randigt och aldrig får huvudvärk? – Albyl med hängslen. (Insända av en stockholmsflicka.)

1965 nr 22:

Varför har gåsen svarta fötter? – För att den inte skall synas, när den ligger upp och ner i svartsoppa.

1966 nr 3:

Varför är det som är gult och surrar i luften? – En geting med gul träningsoverall.

Varför är det som surrar i luften och är rutigt? – Det är ett bi med rutig keps.

1966 nr 5:

Varför är det som flyger i luften och är svart och vitt och har 236 ben? – 118 skator.

Varför är det som säger kuckeliku och är grönt? – En groda med talfel.

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

1966 nr 6:

Vad är det som hoppar från träd till träd? – En ekorre i röd träningsoverall.

1966 nr 9:

Hur märker man att en elefant varit i kylskåpet? – Man ser fotspår i smöret.

1966 nr 12:

Vad sa Tarzan när elefanterna kom? – Där kommer elefanterna.

1966 nr 17:

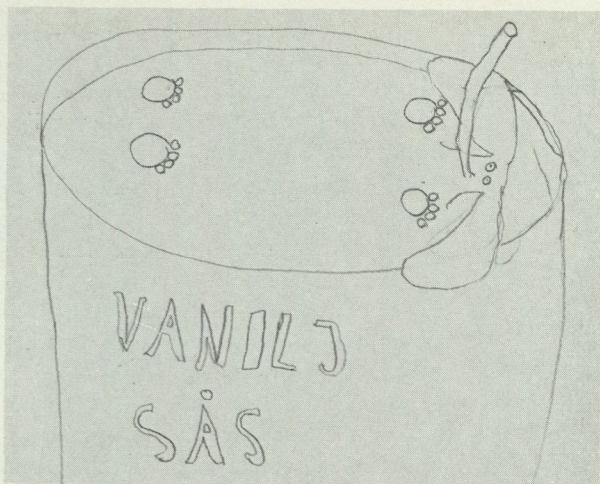
Vad är det som är gult och säger Ratatatatata? – En kulsprutsbanan.

Det kan tilläggas att Dennis under 1965–66 hade en genomsnittlig upplaga av ca 60 000 ex. per nummer. Antalet medlemmar i Dennisklubben var i maj 1966 ca 36 000.

Den fråga som nu återstår att besvara är hur det kommer sej, att de absurda skämtgåtorna har tagits emot så beredvilligt av barn. Inledningsvis kan man konstatera, att barnen under de 4–5 första skolåren har en omätlig aptit på gåtor – något som deras lärare brukar kunna omvittna. Den amerikanska psykologen Martha Wolfenstein har skrivit en bok om barns humor, i vilken hon slår fast att den skämtsamma gåtan är den i särklass populäraste formen av verbalt skämt bland barn i åldern 6–11 år. Det barn som ställer gåtan får tillfälle att triumfera och själv ge svaret, när kamraten misslyckas. Nonsenskaraktären i skämtgåtorna förklarar hon med att barnet alltifrån sexårsåldern har skaffat sej så pass omfattande kunskaper, att det tycker om att parodiera den tidigare perioden, som var fylld av allvarligt ställda frågor om allt möjligt. Martha Wolfenstein konstaterar,

att skämtgåtorna brukar förlora sin attraktionskraft när barnen kommer upp i tolvårsåldern; då börjar en period när de hellre berättar roliga historier (s. 93 ff.).

Den absurda gåtgenren har haft en speciell förutsättning att vinna gehör hos barnen genom att den från början använde sej av en stereotyp, medvetet naivistisk barnboksvärld. Den samhällssatiriska underton, som finns i vissa gåtor, uppfattas givetvis inte på detta åldersstadium. Inte heller tycks barnen uppleva gåtorna som absurda på samma sätt som en vuxen. Kombinationer som en elefant i ett kylskåp, en groda med talfel och en mullvad på motorcykel accepteras särskilt av de yngre barnen som delar av en och samma verklighet. I själva verket måste man ifrågasätta, om gåtornas popularitet bland barn i första hand beror på deras komik. En betydligt viktigare faktor är säkert att de är omöjliga att gissa för den oinvigde. Av central betydelse är också att de rör sej inom en motivvärld, som barn i gåtåldern upplever som lustbetonad. Inför en gåta som den följande börjar man undra, om den inte slår alla tidigare rekord i fråga om ohämmad sinnlighet: »Varför har elefanten gula trampdynor? – Därför att han inte skall synas när han simmar på rygg i vaniljsås.» Elefantens kolossala storlek och fantastiska utseende har gjort, att den fascinerar barn mera än något annat djur. Detta kan avläsas på många sätt, bl. a. i spalten »Fråga vad du vill» i Kamratposten, som besvarar frågor från brevskrivare i 8–13-årsåldern. Påfallande många frågor handlar om elefanter: »Hur gammal kan en elefant bli?» – »Hur



5. Varför har elefanten gula trampdynor?

mycket väger en nyfödd elefant?» – »Varför har den indiska och afrikanska elefanten olika stora öron?» etc. (Kamratposten 1963 och 1964). För många barn tycks den stå som symbol för en mängd egenskaper och känslor, där trygghet och godhet dominerar. De andra djur som förekommer i gåtorna är ofta små, mjuka eller lustiga djur som ekorrar, grodor, kycklingar, kanariefåglar och mullvadar. Bland de gåtor som inte handlar om djur finner man främst runda, mjuka föremål, som ofta också smakar gott: blåbär, lingon, krusbär, plommon och köttbullar. Lustbetonade är också de starka färgerna och de aktiviteter som beskrivs: djuren och bären hoppar, flyger, åker upp och ner, rusar fram på motordrivna fordon, surrar och skramlar.

Gåtrepertoaren bland tonåringar skiljer sej som väntat från barnens på åtskilliga punkter. Mest uppskattade är de gåtor, där absurditeten har drivits längst. Åtskilliga av elefantgåtorna förutsätter en referensram, som tonåringarna har men inte barnen,

och de har därför kommit att dominera påtagligt framför de »sötare» gåtorna om bär och smådjur. Medan barnens repertoar som nämnts främst består av gåtor som beskriver en livlig motorisk aktivitet, så får tonåringarnas sin speciella karaktär genom inslaget av gåtor som behandlar olika tabuerade ämnen, t. ex. död, religion och sprit. Ibland bygger dessa gåtor vidare på motiv från de mera oskyldiga barngåtorna. Det finns t. ex. en gåta som lyder: »Vad är det som sitter på en buske och är grönt med röda ränder? – Ett krusbär med röda hängslen.» Följande gåta är en lekfull fortsättning för ett vuxnare auditorium: »Vad är det som är grönt och ludet och rullar runt i vinbärsbusken? – Ett berusat krusbär som inte hittar hem.»

De absurda skämtgåtorna måste anses som det betydelsefullaste tillskottet till skolbarnens folklore under 1960-talet. Det är för tidigt att uttala sej om huruvida de så småningom kommer att avta i popularitet och avlösas av någon annan nyhet, så som skedde med 1950-talets »sicka» historier. Man kan bara konstatera, att de bildar en genre med nästan obegränsade möjligheter till vidareutveckling. De inbjuder till ett aktivt gåt-skapande, och däri ligger en viktig förklaring till deras popularitet bland barn i gåtåldern. En mängd gåtor har kunnat läggas till grund för analogier; den populära gåtan om ekorren i blå träningsoverall dyker upp i otaliga nya förklädnader, t. ex. den här: »Vad är det som är gult och svart och hoppar från gren till gren? – En ekorre i AIK-dräkt.» De röda hängslen, som i en gåta sitter på ett krusbär, åter-

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

finns i andra gåtor på en albyl eller en köttbulle. I flera fall har två gåtor kunnat kombineras till en ny och spännande hybridform. I följande gåta känner man igen dels de två tunga kanariefågeln, dels den livsfarliga beväpnade fågeln: »Vad är det som är gult, väger 150 kilo och är fullkomligt livsfarligt? – Två 75-kilos kanariefåglar med kulsprutepistoler.»

De tillfälliga, hemmagjorda nybildningarna, som kanske används bara en gång, är minst lika intressanta att studera som de gåtor som lever vidare i traditionen. Ofta handlar de om något som barnet har framför ögonen, och de blir därigenom ett slags beskrivningar av verkligheten, sedd från barnets horisont. För en tid sedan lät jag en 4 $\frac{1}{2}$ år gammal pojke höra följande gåta: »Vad är det som är stort och rött och ligger upp och ned i rännstenen? – En död buss.» Han reagerade med allvarligt intresse och hittade sedan på en gåta åt mej: »Vad är det som är blått och platt och ligger på marken? – En död himmel.»

Litteratur:

- Abrahams, Roger D.*, The Bigger They Are the Harder They Fall, i Tennessee Folklore Society Bulletin 1963:4.
Ainsworth, Catherine Harris, Black and White and Said All Over, i Southern Folklore Quarterly 1962:4.
Barrick, Mac E., The Shaggy Elephant Riddle, i Southern Folklore Quarterly 1964:4.
Bausinger, Hermann, Formen der »Volkspoesie». 1968.
Bier, Jesse, The Rise and Fall of American Humor. 1968.
Dundes, Alan, The Elephant Joking Question, i Tennessee Folklore Society Bulletin 1963:2.

- Erikson, Erik Homburger*, Barnet och samhället. 2 uppl. 1969.
Evans, David, Some Early Elephant Jokes, i Western Folklore 1971:1.
Hans, Marcie & Babcock, Lynne, There's an Elephant in my Sandwich. 1963.
Jablow, Alta & Withers, Carl, Social Sense and Verbal Nonsense in Urban Children's Folklore, i New York Folklore Quarterly 1965:4.
Klintberg, Bengt af, Ole dole doff, i Expressen 1/11 1969.
Loomis, C. Grant, »What Is the Difference Between?», i Western Folklore 1956:1.
Markkanen, Kirsti, Om folkskolbarnens gåtor, i Nordnytt 1971:1.
Nielsen, Erik Kaas, Gæt en Gåde. 1967.
Opie, Iona & Peter, The Lore and Language of Schoolchildren. 1959.
Piø, Iørn, Folkeminder og traditionsforskning. 1966.
Ström, Fredrik, Svenska folkgångar. 1939.
Sutton-Smith, Brian, »Shut up and Keep Digging»: The Cruel Joke Series, i Midwest Folklore 1960:1.
Taylor, Archer, English Riddles from Oral Tradition. 1951.
Weinrib, Lennie, The Elephant Book. 1963.
Virtanen, Leea, Antti panti pakana. 1970.
Wolfenstein, Martha, Children's Humor. 1954.

TEXTER

Den följande gåtsamlingen har redigerats på grundval av c:a 250 gåt-texter. Ungefär hälften ingick i det material som flöt in efter appropet i »Barnens lördagsmorgon» i februari 1969. Jag vill tacka Ingalill Lindgren vid Sveriges Radios barn- och ungdomsavdelning för hennes värdefulla hjälp vid insamlingen. Den andra

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

hälften har jag fått genom studenter i folklivsforskning i Stockholm under 1969–70. Bland många fina samlingar vill jag särskilt nämna dem som lämnades av Wilhelm Roempke och Erland Bridell.

1–22 Elefanten

1. Varför har elefanten röda ögon?
– Därför att han inte ska synas när han står i ett körsbärsträd.

(– Därför att han inte ska synas i en hallonbuske.)

- 1 a. Vad är det för skillnad mellan en elefant och en människa?

– Elefanten har röda ögon.

Varför har elefanten röda ögon?

– Därför att han inte ska synas när han står i ett körsbärsträd.

Har du någonsin sett en elefant i ett körsbärsträd?

– (De flesta brukar svara nej.)

Där ser du hur bra de skyddar sej!

2. Varför har elefanterna röda tånaglar?

– Därför att de inte ska synas när de pallar jordgubbar.

- 2 a. Hur kan man se elefanten i lingonriset?

– Han har glömt att måla tånaglarna röda.

3. Varför har elefanten gula trampdynor?

– Därför att han inte ska synas när han simmar på rygg i vaniljsås.

- 3 a. Varför är elefanten ljusbrun under fötterna?

– För att den inte ska synas när den ligger på rygg i senapen.

- 3 b. Varför har elefanten gula fötter?

– Därför att det inte ska synas när han trampat i smör (ärtsoppa).

4. Varför kan en elefant inte spela tennis?

– Det finns inga så stora tennis skor.

5. Varför simmar elefanten på rygg nerför floden?

– Därför att tenniskorna inte ska bli våta.

6. Varför har elefanten skära fotbollsskor?

– Dom andra är hos skomakaren.

- 6 a. Varför bär elefanterna skära gymnastiskor?

– För att inte bli smutsiga om tårna.

- 6 b. Varför har elefanterna röda skor?

– För dom gröna är hos skomakaren.

(– För att inte synas när dom klättrar i körsbärsträden.)

- 6 c. Varför har elefanten gröna skor?

– Därför att man inte ska upptäcka honom när han smyger i gräset.

7. Varför bär elefanterna solglasögon?

– För att inte bli upptäckta av autografjägare.

8. Hur kan man se att det har varit en elefant i kylskåpet?

– Det är fotspår i smöret.

(– På fotspåren i smöret och simtagen i mjölken.)

Hur kan man se att det är två elefanter i kylskåpet?

– Det står en tandemcykel utanför.

9. Varför har elefanten fyra ben?

– Därför att han lättare ska kunna cykla tandem.

10. Hur märker man att man har en elefant i duschen?

(Hur märker man att en elefant varit i hissen?)

– Det luktar jordnötter.

11. Hur märker man att det finns en elefant i brevlådan?

– Det går inte att stänga locket.

12. Hur märker man att det är en elefant på toaletten?

– Det är upptaget.

13. Hur får man in fyra elefanter i en Volkswagen?

– Två fram och två bak.

Hur får man in fyra giraffer i en Volkswagen?

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

- Man tar ut elefanterna.
14. Hur kommer en elefant ut ur en telefonkiosk?
– På samma sätt som han kom in.
15. Hur får man ut en elefant ur en tandkrämstubb?
– Man läser bruksanvisningen.
16. Vad sa Tarzan när han såg elefanterna komma?
– Där kommer elefanterna.
17. Varför får man inte vara i djungeln mellan 2 och 3?
– Då hoppar elefanterna ner från träden.
(– Då övar elefanterna fallskärms-hoppning.)
Varför är krokodilerna platta?
– Dom har varit i djungeln mellan 2 och 3.
18. Vad gör en elefant som har klättrat upp i ett träd och inte kan komma ner?
– Han sätter sej på ett löv och väntar på hösten.
19. Vad gör en elefant när han inte vet vad klockan är?
– Han går in i urskogen.
20. Vad gör elefanterna när de inte har nåt att göra?
– De lägger sej på rygg och sätter krokben för lågtflygande sparvar.
21. Hur skjuter man en grön elefant?
– Med en grön kula.
Hur skjuter man en vit elefant?
– Man täpper till snabeln så att elefanten blir grön, och så tar man en grön kula.
22. Hur fångar man elefanter?
– Med en grammofon, LP-skiva, kikare, pincett och tändsticksask. Man sätter på LP-skivan på fel hastighet, och då blir elefanterna nyfikna och kommer fram. Man tittar så på dem genom kikaren men håller den bakvänt. Sedan tar man elefanterna med pincetten och stoppar ned dem en efter en i tändsticksasken.

23–35 De andra djuren

23. Vad är det som är litet och grönt, lever tre meter under jorden och äter sten?
– Den lille gröne stenätaren.
Hur långt kommer en sten, som man släpper i ett hål tvärs igenom jorden?
– Tre meter – till den lille gröne stenätaren.
24. Vad är det som sitter i diket, är grönt och säger mu?
(Vad är det för något som sitter på ett näckrosblad och säger mu mu?)
(Vad är det som är litet och grönt och säger koko, koko?)
(Vad är det som säger kuckeliku och är grönt och har fyra ben?)
– En groda med talfel.
- 24 a. Vad är det som är grönt och hoppar på ängen och säger mu?
– En gräshoppa med talfel.
- 24 b. Vad är det för något som flyger omkring i luften och säger mjao, mjao?
– En fågel som har fått talfel.
25. Vad är det som är grönt och ligger på ängen och idisslar?
– En ko i sovsäck.
26. Vad är det som är gult och rasslar fram på vägen?
(Vad är det som är litet och gult och rasslar när det går?)
(Vad är det som är gult och går på vägen och skramlar?)
(Vad är det som är litet och gult och går på backen och skramlar?)
– En kyckling med snökedjor.
- 26 a. Vad är det som är gult och säger klipp-klapp?
– En kyckling med träskor.
27. Vad är det som är svart och vitt, livsfarligt och knattrar i en gran-topp?
(Vad är livsfarligt, svart och vitt och sitter i ett träd?)
(Vad är det som är svart och vitt, flyger i luften och smattrar?)

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

- En skata med maskingevär (kulspruta, kulsprutepistol).
- 27 a. Vad är det som är gråsvart och flyger i hög hastighet och säger kra-pang, kra-pang?
– En kråka med kulspruta.
- 27 b. Vad är det för något som sitter i ett träd och ser farligt ut?
– En ekorre med k-pist.
- 27 c. Vad är det som är randigt och livsfarligt och flyger genom luften?
– Ett bi med k-pist.
28. Vad är det som har 400 ben och flyger i luften?
– 200 kråkor.
- 28 a. Vad är det som har 100 ben i luften?
– 50 skator.
29. Vad är det som är gult, har fyra ben och väger 400 kilo?
– Två 200-kilos kanariefåglar.
- 29 a. Vad är det som väger 1000 kilo, är gult och flyger?
– Två 500-kilos kanariefåglar.
- 29 b. Vad är det som är gult, väger 150 kilo och är fullkomligt livsfarligt?
– Två 75-kilos kanariefåglar med kulsprutepistoler.
30. Vad kommer upp ur jorden och surrar?
(Vad är det som surrar och finns under jorden?)
(Vad är det som kommer upp ur jorden med 70 kilometers hastighet?)
– En mullvad på motorcykel.
- 30 a. Vad är det som kommer upp ur jorden och surrar?
(Vad är det som är litet och brunt och bullrar, när det kommer upp ur jorden?)
– En sork på moped (motorcykel).
31. Vad är det för något som är blått och hoppar från gren till gren?
(Vad är det som är blått och hoppar omkring i trädtopparna?)
— En ekorre i träningsoverall.
- 31 a. Vad är det som är grönt och hoppar från trädgren till trädgren?
– En ekorre i grön träningsoverall.
- 31 b. Vad är det för något blått och rött som hoppar mellan träden?
– En ekorre i röd och blå träningsoverall.
- 31 c. Vad är det som är gult och blått och hoppar från träd till träd?
– En ekorre som är med i landslaget.
- 31 d. Vad är det som är gult och svart och hoppar från gren till gren?
– En ekorre med AIK-dräkt.
- 31 e. Vad är det som är rutigt och flyger mellan träden?
– En ekorre med rutig väst.
- 31 f. Vad är det för något som är vitt och hoppar i träden?
– Tarzan i långkalsonger.
32. Vad är det som är svart- och vitrutigt och flyger?
– En fluga med keps.
- 32 a. Vad är det som är svart- och gulrutigt och flyger i luften?
– En fluga med svart- och gulrutig keps.
- 32 b. Vad är det för något som är rutigt och surrar i luften?
– En mygga i rutig keps.
33. Vad är det för något som kryper på marken och är grönt?
– En loppa med grönt täcke.
34. Hur fångar man harar?
– Man gömmer sej bakom en buske och låter som en morot.
35. Hur fångar man gråsparvar (duvor)?
– Man kastar sej ut från balkongen och låtsas att man är en brödsmla.
- 36–47 Bär och annat ätbart
36. Vad är det som är rött och åker upp och ner.
– Ett lingon i en hiss.
- 36 a. Vad är det för något som är blått och åker upp och ner?
– Ett blåbär som åker hiss.
- 36 b. Vad är det som är grönt och ludet och åker upp och ner?

Bengt af Klintberg:
Varför har
elefanten röda
ögon?

- Ett krusbär som åker hiss.
37. Vad är det för något som är litet och blått och hoppar omkring i skogen?
– Ett nervöst blåbär.
38. Vad är det som är rött och blått och växer på marken?
– Ett blåbär med röd mössa.
39. Vad är det som sitter på en buske och är grönt med röda ränder?
– Ett krusbär med röda hängslen.
40. Vad är det som är grönt och ludet och rullar runt i vinbärsbusken?
– Ett berusat krusbär som inte hittar hem.
41. Vad är litet och blått och vitt med två röda streck och har aldrig huvudvärk?
– En albyl med blå byxor och röda hängslen.
- 41 a. Vad är det som är röd- och vitrandigt och flyger?
– En flygande albyl med röda hängslen.
42. Vad är det som är avlångt och gult om dagen och grönt om natten?
– En banan som jobbar nattskift som gurka.
43. Vad är det som är litet och blått och surrar?
(Vad är det som är blått och hänger i ett träd och surrar?)
– Ett elektriskt plommon.
44. Vad är det som är brunt med röda ränder?
– En köttbulle med hängslen.
45. Vad är det som är ljusbrunt och far omkring i 100 km i timmen i luften?
(Vad är det som är runt och brunt och gör 120 km i timmen?)
(Vad är det som är brunt och runt och far omkring i rasande fart på golvet?)
- En trimmad köttbulle.
- 45 a. Vad är det som är litet och runt och flyger runt, runt i luften?
– Ett trimmat ekollon.
- 45 b. Vad är det som är brunt och åker hit och dit?
– Ett fjärrstyrt fikon.
- 45 c. Vad är det som är runt och brunt med röda ränder och flyger i luften?
– En radiostyrd köttbulle med röda hängslen.
46. Vad är det som är rött och vitt och säger prrrt, prrrt, prrrt?
– En utombordsrädisa.
- 46 a. Vad är det som är rött och vitt och som låter brtt, brtt?
– En polkagris med utombordsmotor.
47. Vad är det som är grönt, rött, svart och vitt och flyger i luften?
– En majonnästub med vingar.

48–53 Fordon och människor

48. Vad är det som står under ett träd och är gult och inte kan komma upp?
– En postcykel.
49. Vad är det som är stort och rött och ligger upp och ner i rännstenen?
– En död buss.
50. Vad är blått och gult och ligger i rännstenen och luktar illa?
– En död flickscout.
51. Vad är det som är svart och vitt och ligger i rännstenen?
– En full nunna.
52. Vad är det som är svart och vitt och flyger i luften?
– En nunna som trampat på en mina.
53. Vad är det som är randigt och flyger i luften?
– Ett flygplan med randig pyjamas.

Bengt af Klintberg: SUMMARY
Varför har
elefanten röda
ögon?

*Why has the elephant red eyes?
Absurd nonsense riddles among school
children*

It might be thought that in our days children's folk-lore would be erased by mass media, but it is probably stronger to-day than ever before. There was a time when it was believed that children's folk-lore was remains of adult lore, sunk down into and preserved in the children's world. To-day we know that children's lore contains much that has no counterpart in adult lore, just as the contents of the traditional genres are continually changing and adapting itself to current environments, and new patterns can be created without end.

Why has the elephant red eyes? — So he won't be seen when he is in the cherry tree. That is an example of a kind of absurd nonsense riddles that were unknown in Sweden ten years ago. The main part of the material for this study was collected in 1969 through an appeal on the radio in the program "Children's Saturday morning". Ca. 600 riddles were sent in by children aged 8-14. One half were traditional riddles, the other half

nonsense riddles, and of these were ca. 20 % absurd. Thanks to the attention of American folk-lorists to this genre, it has been possible in detail to follow the growth of the absurd nonsense riddle. It seems to have appeared in the summer of 1962 among the college students in California. In 1963 it reached its peak in USA. This new wave seems both in the USA and in Sweden to have driven out the earlier genre, the "sick" stories of the late 1950's.

The absurd nonsense riddles began to be noticed in Swedish press already in 1962, though many of the riddles have never been printed but have spread by word of mouth. The riddles have probably reached all parts of the world inside the sphere of influence of American culture. In Sweden they are now found above all among children. Higher up in the ages the interest soon waned, but children in the ages 6-11 find the nonsense riddle the most popular form of verbal jokes.

Den internationella flickboken i svensk tappning

De nio avsnitt av *Unga kvinnor* som visades i svensk TV sommaren och hösten 1971 hade fjärmat sig en del från den bok av Louisa May Alcott som utkom i Amerika för första gången 1868 (sv. 1871), men berättar ändå något väsentligt om bokens livskraft. Mycket av idéinnehållet i Alcotts många verk kan nu anses vara tidsbundet, dock inte hennes åsikter om flickors utbildning och situation. Hon hade noga synat de kvinnliga rättigheterna och skyldigheterna i sömmarna, och hela hennes uppväxt präglades av upproriskhet mot flickors kringskurna liv. Barnens — och speciellt flickornas — isolering som grupp i samhället ville hon inte acceptera utan försvarade alltid med hetta varje flickas rätt till egen väg. Det är ett av skälen varför så många av hennes böcker fortfarande lever.

Eftervärlden har egentligen aldrig rynkat på näsan åt Louisa Alcotts verk, vilket man gärna gjorde med de flesta av de gamla flickböckerna oavsett om man läst dem eller ej. I den könsrollsdebatt som förts under femtio- och sextiotalen här i Sverige tog man med all rätt avstånd från det schablonskriveri som speciellt florerade i flickboksgenren. Men även tidigare var det populärt att le åt flickböckerna. Pojkböckerna skärskådades däremot sällan, vilket också skulle be-

hövts. Om sippheten varit flickbokens svåra belastning så var känslöförtuningen och muskeldyrkan pojkbokens.

Varför är de gamla flickböckerna så föraktade? De handlade ju om flickors liv och flickors roller. Att sfären var trång var inte flickornas fel utan samhällets och familjekonventionernas. Själv fängslades jag på ett alldeles särskilt vis av de flickor som i de äldre böckerna kom mig till mötes i sina besvärliga klänningar, obekväma skor och tidsödande frisyurer. Många av flickböckerna var långrandiga och passé precis som så mycken annan äldre litteratur, men som tidsskildringar är många av dem oöverträffade. Naturligtvis är de flesta hjältinnorna i dessa böcker goda och undergivna — helt enkelt stukade — såsom flickor borde vara, men det är också många som stannat i minnet som hetlevrade, begåvade, kunskapsförstående upprorsandar som t. ex. Jo i *Unga kvinnor*, Katy, Rebecka, Anne på Grönkulla. Vilka var dessa flickor, när levde de och vad vet vi om författarna?

Flickboken uppstod under mitten av 1800-talet, och mönstertrådarna har varit många. Den är ett barn av den borgerliga familjeromanen, och bakom flickboken kan man spåra många drag ur hela seklets historia och attityder, de tidiga kvinnliga skri-

benternas bakgrund och verksamhet, de religiösa och sociala strömningarna, de ekonomiska förhållandena, kvinnorrörelsen, men framför allt uppfostrings- och utbildningsidealen. Att nysta upp några av dessa trådar är en svår uppgift, men den svenska utgivningen av översättningar kan här vara en god utgångspunkt. Sverige är ett litet språkområde där översättningsprocenten alltid varit hög. I den svenska produktionen kan fältstudier bedrivas beträffande den engelska flickboken, men också den amerikanska och den som kom från Kanada och Australien. Från vårt svenska hörn kan vi även följa strömmen av de tyska flickböckerna, som framför allt omkring sekelskiftet kom att spela en roll här hemma. Från Frankrike fick vi däremot inte så mycket.

Den intressanta och viktiga tidsperioden för den engelskspråkiga flickboken ligger mellan 1840-talet och 1914. Då hann flickboken utvecklas, kulminera, stelna och vissna ner. Letar man emellertid efter undersökningar om utvecklingen från de engelska s. k. damromanerna och familjeromanerna till den speciella flicklitteraturen, som blev i hög grad internationell och skulle få många olika nationella avläggare, finner man mycket litet. Biografier över författarinorna går att få fram, men ibland inte ens det. Man måste söka i ganska vida cirklar, då flickboken knappast varit ämne för speciella studier. Däremot har den berörts i förbigående i många olika sammanhang. Men så är också ämnet ofantligt. Utan att egentligen veta särskilt mycket om bakgrunden tenderar barnbokshistorikerna att lätt halka över denna lektyr, beklaga den,

eller utan vidare avrätta den. Detta är synd, då dessa flickböcker haft större betydelse för den kvinnliga åsikts- och idealbildningen än man i allmänhet föreställer sig.

Flickböckernas författare har i hög grad präglat sina verk. Genom dessa författare hamnar man mitt i det som var kvinnans och flickans villkor och det som ansågs vara den kvinnliga kallelsen i världen. Det som småningom skulle bli en medveten kvinnorrörelse fick ett deciderat inflytande på flickors uppfostran och kvinnors möjligheter. Men långt innan 1800-talets organiserade kvinnorrörelse uppstod, fanns kvinnor – och även män – som kritiskt skärskådade kvinnornas och flickornas situation. I en artikel kallad *Fruentimmers författarskap* i Aftonbladet (14/7 1845) försvarade t. ex. C. J. L. Almqvist kvinnans rätt att precis som mannen få skriva medelmåttigt eller dåligt. Bakgrunden till artikeln var den raljanta och överlägsna ton med vilken kvinnliga författare i allmänhet behandlats i recensionerna.

Innan 1800-talets många kvinnliga författare skulle komma att ägna sig åt hem- och familjeromanen eller som den ofta så föraktfullt kallades »damromanen» hade flera litterära försök gjorts av lärda damer runt i Europa, även i Sverige, och i Amerika. Att de inte hade lätt att få gehör i manssamhället vet vi av samtida vittnesmål, och att bli blåstrumpa skulle man f. ö. akta sig för.

Under de långa tider då deras enda plats var hemmet har kvinnor på olika sätt sökt utlopp för sitt behov av aktivitet och produktivt arbete. Här avses närmast medelklassens och över-



1. Tröst . . .
Teckning av
Charles Dana
Gibson till *Ame-
ricans, New York
1900. I och med
att nya uppfin-
ningar underlättade
hushållsarbetet fick
kvinnor och flickor
tid att läsa och
även skriva.*

klassens kvinnor, som förpassats till en dödande sysslolöshet, ett »inteliv» som Fredrika Bremer kallat denna livsform. Det har alltid funnits tillräckligt att göra under självhushållets dagar, men när detta upphörde började medelklassens kvinnor att få sysselsättningsbekymmer och även försörjningsproblem. De stora befriarna från kvinnligt tidsödande trälögöra var symaskinen, gas- och elljuset, för att inte tala om spisen som ersatte den öppna härden. Kvinnor och flickor fick tid att läsa och även skriva. De blev också en betydande målgrupp för bokproducenterna, de köpte böcker. För böndernas och arbetarnas kvinnor blev industrialismen inte riktigt samma omställningschock. De hade alltid måst arbeta både i det egna hemmet och i andras för att försörja

sig. Dessa tidiga yrkeskvinnor – arbetarflickorna och hustrurna – glömdes av någon anledning bort både av kvinnorörelsen och i yrkeskvinnodebatten. Det blev arbetarrörelsen som skulle ta sig an deras sak.

Då det länge var i lag förbjudet att bryta lydnadsplikten mot fäder, bröder eller andra manliga förmyndare fick de kvinnor som längtade efter självständig ställning och konstruktiva arbeten det inte lätt. Men några tidiga föregångskvinnor fanns som läste, skrev och hade egna åsikter. I England var det Mary Wollstonecraft (1759–1797) som tidigare än någon annan skulle diskutera frågan om kvinnors och flickors självständighet och rätt till arbete. Med skarpa attackerade hon dimbildningen runt kvinnors och flickors begränsning vad in-

telligens och kapacitet beträffar. Som en av de första tog hon upp kampen mot den traditionella synen på könsbundna anlag.

Den manliga dominansen inom litteraturen och pressen höll i sig fram till 1800-talets början. Då kan man skönja början till den engelska kvinnliga författartraditionen med senare namn som Jane Austen, Mrs. Gaskell, systrarna Brontë och George Eliot. Dessa nämns med vördnad och respekt i litteraturhistorien. Men alla de andra, en Mrs. Craik, Mrs. Hungerford, Ouida och Florence Barclay smålog man gärna åt. »Female writers» kallades de av sina manliga kritiker, och i beteckningen »female literature» ligger samma nedlåtande attityd. De första kvinnliga skribenterna skrev till en början på männens vis och om männens värld, ofta också under manliga pseudonymer. Självständigheten var till en början inte heller särskilt framträdande. Deras böcker kom ofta till genom nattskrivning och klotter på undanstuckna små lappar på dagarna. Förlagskontakten togs i allmänhet av pappa eller äldre bröder. De skrev oförtrutet på, ibland blev det bra och ibland dåligt. Recensionerna utgör en intressant läsning: den faderliga, nedlåtande eller raljanta tonen var påfallande ända fram till första världskriget. Dessa första kvinnliga skribenter — hela den långa raden från traktatskriverna Hannah More och A. L. O. E. (pseud. för C. M. Tucker), Mary Wollstonecraft, Maria Edgeworth, Harriet Martineau och Olive Schreiner fram till specialisterna på lättfattlig underhållning som t. ex. Gene Stratton Porter och Elinor Glyn — var alla men på

olika sätt pionjärer och en Virginia Woolf eller en Muriel Spark skulle i dag inte ha kunnat vara vad de är utan dessa sina föregångare.

Om de kvinnliga skribenternas insatser har George Sampson sagt följande i *The Concise Cambridge History of Literature*:

Adertonhundratalets slut var utan tveivel 'den nya kvinnans' period och den bleknande skönlitteraturen från denna tid saknar inte en doft av heroism. Endast den okunnige kan inbilla sig att det är första världskriget 1914–1918 som åstadkom skönlitteraturens befrielse från viktorianernas försiktighet och konventionalism. Denna befrielseprocess kan dateras så långt tillbaka som till Jane Eyre och så långt fram som till *The story of an African farm* av Olive Schreiner och de fria tankar som stimulerades av dess inflytande. Medan de manliga författarna — med Hardy som ett stort undantag — ägnade sig åt romantik för dess egen skull, så ägnade sig kvinnorna åt att göra romantiken till ett redskap för realism. Även om några av dem numera verkar löjliga och antikverade, så förtjänar de att hedras som pionjärer. De märkte spåret som deras efterföljare nu ränner i så lätt och de förberedde en bred publik för att kunna ta emot idéromanen.

Kvinnorörelsens historia är i hög grad invävd i flickbokens historia. Många av dessa böckers författarinnor stod mitt uppe i sin tids litterära, intellektuella och sociala strömningar. Det fanns naturligtvis andra som ämnessässigt höll sig till religionen och lämpliga samvetskonflikter. Att religionen var en väsentlig ingrediens bör aldrig glömmas, religiösa tänkesätt präglade tiden, predikningar och traktater var vardagsmat. Mänsklig nöd

och elände fick man skildra, 1800-talsvärlden var inte god för de flesta. Men man skulle helst inte pejla orsakerna, utan fotografera vad man såg. I hundratals hemromaner fick kvinnor och flickor – mödrar och döttrar som det ofta hette – sin situation beskriven: rättslösheten, barnadödligheten, alkoholismen, bristen på utbildning och arbetstillfällen.

Man kan heller inte bedöma flicklitteraturen utan att ta hänsyn till den låga nivån på flickutbildningen – för de flickor som över huvud taget kunde få någon sådan – och flickans och kvinnans isolering. De hölls medvetet utanför sin tids intellektuella strömningar och sociala omvandlingsprocesser. Men upproriska flickor fanns, och många gjorde utbrytningsförsök. De kretsar som intresserade sig för sociala och mänskliga orättvisor av olika slag slöt också upp om kvinnornas sak. För de olika socialistiska teoretikerna har kvinnans ställning alltid varit väsentlig, och kvinnans jämlikhet med mannen införlivades med programmet av den tidiga arbetarrörelsen. Här skedde avgörande insatser.

Kvinnans ställning och arbete har alltid varit en ytterst känslig sak och ger utslag som en seismograf. Så här har Lydia Wahlström formulerat det: »Faller i yttre eller inre mening demokratin, sjunker människovärdet, men djupast sjunker kvinnovärdet.»

Den unga flickan som begrepp

Det finns många åsikter om när och hur begreppet »ung flicka» uppstod. Långt in på 1800-talet giftes ju flickorna bort i 16-årsåldern. Var man arbetare- eller bonddotter fortsatte

hushållsarbetet i stället i eget hem, eller man förblev ogift och försörjde sig så gott det gick. För medelklassens och överklassens döttrar var det litet annorlunda. Ena dagen var man ett barn med flätor och korta kjolar, andra dagen vuxen med kjolfason efter modets krav och en invecklad koaffyr. Vattendelaren bestod först och främst i debuten i sällskapslivet. »Att komma ut» är den engelska beteckningen på denna debut, och när hon väl var ute skulle flickan så fort som möjligt visa att hon kunde konserten som hela hennes uppfostran hade gått ut på: att skaffa sig en man. Det var försörjnings- och livschansen.

Den högre giftermålsålder som började göra sig märkbar i Europa under 1820-talet hade sin mycket reella orsak. De många och långa Napoleonkrigen hade slitit hårt på det manliga släktet och det var glest mellan giftermålskandidaterna. Bristen på män och det allt mer tilltagande kvinnoöverskottet drev fram en längre väntetid för giftermålet, och begreppet »ung flicka» växte så småningom fram. Dessutom accentuerade nya ekonomiska förhållanden och medelklassens framväxt frågan om kvinnornas och flickornas rätt till yrken och arbete även utanför hemmet.

Den stackars guvernanten

1800-talets många familjeromaner är fulla av exempel på bitterheten i guvernantens arbetssituation. Hon var i allmänhet ogift eller änka och inte särskilt välutbildad, hennes sociala ställning var mycket osäker. De många tidiga flickböckerna som småningom utvecklade en särskild gren, pensions- och skolskildringen, ger en

inblick både i undervisningens art och i det eländiga liv som kom på guvernanters och lärarinnors lott. I *Jane Eyre. An autobiography* (1847; sv. *Jane Eyre. En självbiographie*, 1850) gav Charlotte Brontë – bland så mycket annat – en skoningslös skildring av den dåtida flickpensionens snävhet och guvernantens trista ställning. Charlotte Brontë bröt mycket mark, hon vågade låta sin guvernant se alldaglig ut och ändå ha en del skinn på näsan.

Flickbokens många kritiker har alltför ofta varit enögda och alltför litet intresserat sig för bakgrunden: flickans situation i det sociala mönstret, hennes verkliga möjligheter till utbildning, arbete och försörjning. Den engelskspråkiga flickboken har spelat största rollen i Sverige och i det följande skall några flickbokshjältinnor och deras författarinnor presenteras.

Flickbokens början

Det som senare skulle rubriceras som flickbok uppstod i England på 1840-talet. De tre författarinnor som först utformade den var Harriet Mozeley, Elizabeth Missing Sewell och Charlotte Mary Yonge, vilka alla tre hade ett mycket aktivt förhållande till religionen. Först ute var Harriet Mozeley (1803–1852) vars två böcker *The fairy bower* och *The lost brooch* (bägge 1841) tyvärr inte nådde Sverige. Författarinnans avsikt, som hon redovisar i förordet, var att skildra sina personer som de är, utan att måla upp moraliska föredömen. Om man läst en del av det tidiga 1800-talets ungdomslitteratur förstår man vilket nytt grepp detta var. Man bör också tänka på att

vår egen tids åldersindelning eller kategoriklyvning ännu inte satt sin prägel på denna litteratur. Man levde i stora familjer: yngsta barnet låg fortfarande i vaggan medan äldsta sonen låg vid universitetet. Harriet Mozeley har i ett opublicerat brev till en vän uttryckt farhågor att hennes böcker kanske inte passade vare sig barn eller vuxna »too deep for children, too shallow for grown ups – just the unhappy medium». Hon visste inte om att hon helt enkelt hade snuddat vid tonårsromanen med en flicka i huvudrollen. Även Charlotte Yonge skulle ge uttryck för samma farhågor i företalet till sin likaledes ööversatta *The Daisy chain* (1856).

I England

En av de första svenska importerna från England av det som småningom skulle rubriceras som flickböcker – »en bok för unga flickor» – svarade Elizabeth Missing Sewell (1815–1906) för. Hon var en prästdotter som föddes, levde ogift och dog på ön Wight. Jämte böcker för barn och ungdom, de flesta med flickor i huvudrollen, skrev hon läroböcker och religiösa traktater, och på sitt skrivande hjälpte hon till att försörja både mor och systrar. Hennes skönlitterära verk är till stor del högkyrkliga propagandaböcker om religionen och dess praktiska tillämpningar. Tre böcker av henne fanns redan på svenska då även *Amy Herbert* nådde Sverige 1860 (eng. *Amy Herbert*, 1844). Den boken gjorde sin författarinna känd också utanför England, och den trycktes om en hel del. Det är nog ganska länge sedan den boken stod på bokhyllorna i flickrummen. Men på Tony Hast-

fehrs bokhylla, ärvd efter modern, fanns den tillsammans med *Den lilla grevinnan* (av Charlotte Yonge) och *En moders belöning* (av Grace Aguilar). Så här skriver Agnes von Krusenstjerna i *Tony växer upp* (kap. 36):

Vid blotta nämnandet av dessa titlar genomlas jag än en gång av den glädje jag kände, då jag satt uppkruken i en länstol i Pas rum med en av dessa böcker i famnen. Sönderlästa med svagt gulnade blad och med min mors flicknamn skrivet med stora, runda bokstäver på titelbladet, ägde de för mig en tjusning, som inga nya fina böcker någonsin skulle kunna få. Moralen var vanligtvis starkt betonad av författarinnorna. De ädla voro ädla hela boken igenom. Men de elaka blevo till sist också de goda.

Den svenska upplagan av *Amy Herbert* handlar på 459 tättryckta sidor om den 14-åriga Amys yttre och inre förhållanden. Pappa Herbert för krig borta i Indien, och mamma undervisar henne själv varje dag i de för en flicka nyttiga ämnena. Över många sidor förklarar fru Herbert varför det existerar fattigdom och rikedom, och på något underligt vis får hon fattigdomen att verka finast och bäst. Varje dag samtalas av människans syndiga natur, om dåligt lynne, fåfänga, håglöshet, snålhet och maklighet. Amy utsätts för många världsliga frestelser av sina rika kusiner, men småningom lyckas hon att kämpa ned sin avundsjuka och även att förbättra kusinerna. Bilden kompletteras av en änglalik guvernant som först hunsas kraftigt av hela hushållet. Herr Herbert kommer välbehållen hem, och boken slutar i en idyllstämning.

Boken är idag en hop vissna och gulnade blad. *Amy Herbert* är berätt-

telsen om en flicka som trimmas och stukas i tidens stil. Porträtten av de högfärdiga kusinerna är betydligt roligare, vilket man får anta var oavsiktligt. En viss stillsam humor skymtar dock ibland. Elizabeth Missing Sewell tillhörde de tidsbundna författarnas krets, men i *Amy Herbert* har hon efterlämnat en skiss av det liv och de åsikter som tillkom en flicka av medelklassen i 1840-talets England.

En tidig pensionsskildring, som ger många glimtar från engelskt håll, är *Daguerreotypbilder ur pensionslifvet, återgifvna i en hemlig brevvevling mellan tvenne unga väninnor* (1855; *Letters left at the pastrycook's: being the clandestine correspondence between Kitty Clover at school and her »dear, dear friend» in town*, 1851) av en man för ovanlighetens skull, Horace Mayhew (1816–1872). Boken finns inte omnämnd i barnlitteraturhistorierna men Erik A. Ohlson kommenterar i en av sina bokkataloger att detta var en för sin tid ofantligt uppskattad flickbok. I aderton brev inlämnade i hemlighet hos en fashionabel sockerbagare vid Tottenham Court Road i London berättar Kitty hur hon blev satt i skola av sin stygga mamma, vad hon tänkte om sina skolkamrater och även vad hon tänkte om guvernanterna och vad guvernanterna tyckte om varandra. Hon konfronterar i pensionen för första gången med mänskligt lidande och sociala orättvisor. Hon upptäcker t. ex. av en händelse att den tyska guvernanten i två års tid arbetat utan lön och kommenterar detta ganska fränt. Kitty Clover hade ögon att se med, och hon gjorde sociala reflexioner.

Grace Aguilar (1816–1847) utgav

1847 *Home influence: a tale for mothers and daughters* som blev årets bestseller både i England och USA. Den kom förvånansvärt fort till Sverige (*Lifvet i hemmet. En berättelse för mödrar och döttrar*, 1855). Grace Aguilar var judinna av sefardisk släkt och bosatt i England. Hennes böcker är ingen munter lektyr, de präglas av tungsinne och vanmakt. Utöver en mängd böcker i judiska ämnen skrev hon även en fortsättning till *Lifvet i hemmet: En moders belöning* (1855; *The mother's recompense*, 1851).

Tyngdpunkten i *Lifvet i hemmet* är utanförbarnets sorgliga öde. Ellen och brodern Edward är födda i Indien, och när modern dör vid en återresa till England tar mostern hand om de föräldralösa syskonen. De uppfostras tillsammans med kusinerna, och till det yttre är det hela förträffligt. Edward är charmfull men egentligen ett litet rötägg. Det faller på Ellens lott att skylta över många otrevliga tilltag. Ellen är avig och tungsint och har dålig hälsa. Hon är ingen populär flicka. Boken känns numera otymplig, men särskilt Ellen och hennes mognadskris har skildrats med en för tiden förvånansvärt stor förståelse. Det är inget tvivel om att Grace Aguilar i Ellens gestalt på ett mycket tidigt stadium skildrade den judiska utanförkänslan. Fortsättningen, *En moders belöning*, handlar om de olika kusinernas vidare öden, entrén i stora världen, klädbestyr och giftermålsanbud. Men också om flickan Ellens ovanliga bildningsörst, som ofta uppfattas som störande. Boken kan läsas som ett socialt dokument.

Grace Aguilar är en i hög grad originell och självständig författare. Hen-

nes böcker har många dimensioner. Hon var en upprorsande som var före sin tid.

Charlotte Mary Yonge (1823–1901) skrev ungefär 250 böcker och som för så många av hennes samtida spelade religionen stor roll. Böckerna speglar tydligt det som kallas den viktorienska miljön. I denna frodades klass- och könsskrankorna, en strikt etikett och ett orubbligt livsmönster. Men man möts också av vänlighet och ett brett människointresse. De stora barnkullarna präglar i hög grad hennes familjeskildringar, där barn av alla storlekar och de mest olika kynnen lever och växer. Dessa böcker är digra och kan verka ogenomträngliga, men flera har en frisk kärna och skickligt spunna intriger. *The heir of Redclyffe* (1853; *Arfvingen till Redclyffe*, 1858) är Charlotte Yorges stora bok, som skulle komma ut i många ungdomsbearbetningar, för flickor mest. Den blev inflytelserik som få: äldre herrar grät över den, Oxfordstudenter högläste den, unga arméofficerare stoppade den i ränseln när de drog ut i Krim-kriget, pappor beundrade den, och mammor och flickor dyrkade den. Det var *Arfvingen till Redclyffe* som Johanna March i *Unga kvinnor* tog med sig upp på vinden för att i lugn och frid kunna njuta av den tillsammans med en påse äpplen.

Med *Countess Kate* (1862; *Lilla grefvinnan*, 1867) skapade Charlotte Yonge en tidig s. k. upptågsvärld med en flicka i huvudrollen. Motivet skulle sedan stötas och blötas i all oändlighet. »Pojkflickorna och yrhättorna är kvinnornas protest mot ofriheten», har Britt G. Hallqvist så utmärkt for-

mulerat det. Boken berättar om den lilla föräldralösa Kate, som har ett gott hem i en prästfamilj och som en morgon vaknar som Countess of Caergwent med slott och många rikedomar. Det hela är först bara underbart tills hon förstår att hon måste lämna prästgårdsfamiljen och uppfostras enligt sin rang. Hon flyttas till två ovanligt strikta tanter i London och får dessutom en utomordentligt melankolisk guvernant. Tyglarna stramas till ytterligare ju mer uppror Kate gör, och en dag rymmer hon tillbaka till prästgården. Där får hon inte stanna men slutet blir gott ändå. Porträttet av Kate som sparkar bakåt när man vill högpola henne är levande och fräscht. Boken innehåller åtskillig kritik mot vuxna som inte vill eller kan förstå barnet.

Även andra av Charlotte Yonges böcker har översatts till svenska, t. ex. *Hemligheterna på Stokesley* (1870; *The Stokesley Secret*, 1861), men hennes stora verk inom ungdomslitteraturens område, *The Daisy chain; or, aspirations* (1856) översattes tyvärr inte. Som denna boks huvudperson framstår Ethel May, en mager, närsynt flicka, slarvig och hetlevrad med varmt hjärta och gott huvud. Ethel sammanföll egentligen inte alls med det viktorianska flickidealet: hon var inte vacker, inte särskilt prydlig, likgiltig för sitt yttre, det föll henne svårt att vara snäll och hon tyckte ofta det var tråkigt och enahanda hemma. Men naturligtvis visste hon sin plikt. Här framtonar redan Ethel Mays arvtagare: Jo, Katy, Rebecka och Anne. De har alla — fastän tiden ändrat sig — fått föra samma kamp. I Charlotte Yonges författarskap finns invädda de

maximer hon ville lära ut till sin kvinnliga läsekrets. Familjeloyaliteten kommer först, personliga bekymmer är till för att göra oss ödmjuka och starka. Först när vi gjort våra plikter mot familjen kan vi tillåta oss att se utanför familjekretsen, då helst i form av någon lämplig missionsverksamhet. De färglösa föräldrar som så ofta förekommer i senare flickböcker finns inte hos Charlotte Yonge, hon skildrar gärna åldriga, sjuka, egoistiska och krävande fäder och mödrar. I bok efter bok konfronterade Charlotte Yonge sin läsekrets med mycket påtagliga kvinnliga realiteter. — I England finns nu många samlare av Charlotte Yonges böcker, och 1961 grundades The Charlotte M. Yonge Society.

Porträtten av den medelålders Frances Eliza Hodgson Burnett (1849–1924) visar en knubbig dam, som snörde sig hårt. Att hon älskade kläder, särskilt rysch och volanger, framgår också. Hon skrev om kläder på ett ganska sensuellt vis, och hennes böcker är guldgruvor av detaljerade beskrivningar av hattar, negligéer, rober, band och fischyer. Hon stod i de mest exalterade relationer till sina två söner. Det var just sonen Vivian Burnett, som stått som porträtt för *Lille lorden*, en av tidernas största bestseller.

Frances Hodgson växte upp i den fattiga delen av Manchester. Hon visste hur en slum såg ut inifrån, vilket kom till synes i flera av hennes böcker. Familjen utvandrade till Amerika, och Frances Hodgson, sedermera gift Burnett, började publicera sig i tidskrifterna. Ända tills hon utgav *Little Lord Fauntleroy* (1886; *Lille*

lorden, 1888) hade hon mest skrivit noveller och romaner för vuxna. Hon var en kylig observatör av den amerikanska småstadsmiljön, som hon ofta skildrade kritiskt.

Den flickgestalt som skulle göra henne berömd var Sara Crewe i *En liten prinsessa*. Berättelsen utkom först som följetong i den amerikanska barn-tidningen *St. Nicholas* (1887) med titeln *Sara Crewe; or, What happened at Miss Minchin's*. I sin första svenska upplaga kallades den *Pensionsflickan* (1892), en kort berättelse på 79 sidor. År 1903 dramatiserade fru Burnett berättelsen, och pjäsen fick namnet *The little princess*. På basis av dramatiseringen skrev hon en ny utvidgad upplaga av den ursprungliga korta berättelsen (1905). Berättelsen om Sara har ovanligt stor spännvidd och ett enkelt och rakt händelseförlopp. Rikemansdottern Sara får lära sig pengars betydelse då fadern dör. Hon måste gå alla till handa och bo i ett iskallt vindsrum, men befrias från sitt slavgöra av en mystisk välgörare, faderns vän. Författaren har om man

så vill i flickpensionen skisserat ett borgerligt samhälle i miniatyr och där visat pengarnas makt och samhällsställningens betydelse.

Frances Burnett var mycket produktiv, mellan 1868 och 1922 kom ur hennes hand ett åttiotal romaner, noveller, pjäser och ungdomsberättelser. Riktigt dålig var hon aldrig. Hon arbetade hårt, hon kunde jobbet och var exakt med rekvisitan. Går man förbi poserlandet, sentimentaliteten och de alltför många utropstecknen möter man i Frances Burnett en författare med stor förståelse för barnet och kritisk inställning till mångt och mycket. Hon kände sin läsekrets ganska väl och åstadkom de askungehistorier den ville ha på ett nytt sätt.

Engelska i mycket hög grad var Mary Annette Russel (1866–1941, född Beauchamp), som skulle bli känd i många länder som »Elizabeth» eller »Författarinnan till Elizabeth och hennes tyska trädgård». Hon föddes i en engelsk välbärgad familj som reste och flyttade mycket. I Italien hade hon oturen att träffa den tyske greven Henning August von Arnim-Schlagenthin. De gifte sig och efter några år i Berlin, där hon trivdes mycket illa, flyttade familjen med tre döttrar till ett förfallet gods i Pommern. Godset befann sig långt från allfarvägen, blev man sjuk fick man anlita veterinären, men här skulle hennes stora trädgårdsintresse väckas till liv. År 1898 utkom *Elizabeth and her German garden* (*Elisabeth och hennes tyska trädgård*, 1915), en bok som blev en stor succé i det trädgårdsälskande England och som därefter skulle komma ut som flickbok i många upplagor. Utöver trädgårdser-



2. Sara Crewe får erjara att hon är fattig . . . Illustration till första svenska uppl. av *Pensionsflickan* (senare utg. med titeln *En liten prinsessa*) av Frances Hodgson Burnett. Albert Bonniers förlag 1892.

farenheter berättar boken på självbiografisk grund om en plötsligt gift flicka som äntligen börjar bli vuxen. Den har en kritisk inställning till tysk husmoderlighet och s. k. preussisk mentalitet, men berättar också om svår egocentricitet och kyla hos författarinnan själv. I boken låter hon sin man kommentera kvinnosaken så här: »Lagen (i Pommern) förbjuder uttryckligen kvinnor, barn och idioter att bevista politiska möten.» Trädgårdsboken fick en fortsättning, *Adventures of Elizabeth in Rügen* (1904; *Elisabeths äfventyr på Rügen*, 1904). Det är få som i någon bok ämnad som flickläsning – och på ett så tidigt stadium – sagt så salta saker om den tyska junkerandan som Mary Annette Russel. Boken om hennes tyska liv och trädgård tål att läsas om än i dag.

Från en helt annan krets kom Evelyn Sharp (1869–1955), vars flickböcker översattes till svenska vid sekelskiftet. Hon bröt sig ut från den viktorianska salong som länge var hennes bakgrund och började skriva. I den författargrupp som publicerade sig i Yellow Book mötte Evelyn Sharp den författargeneration som höll på att svepa undan den viktorianska traditionen. Manchester Guardian sände henne på många uppdrag och hennes penna uppmärksammades. Från och med 1906 var hon en hängiven medlem av Woman's Social and Political Union. Genom suffragetrörelsen kom hon in i andra kretsar än de litterära, politiken fick för henne en annan relief. Hon avtjänade också ett fängelsestraff i kvinnofängelset Holloway för sin suffragettverksamhet. Hon har skildrat det nya Rysslands hungerår efter oktoberrevolutionen, och hon

träffade den tyska efterkrigsungdomen efter första världskriget. I sin minnesbok skildrar hon hur Hitlers stormtrupper drog förbi på gatorna 1931 och sjöng sina antisemitiska sånger.

Av Evelyn Sharps flickböcker finns följande på svenska: *Min första termin i skolan* (1898; *The making of a school-girl*, 1897) som är självbiografisk och bygger på hennes egna positiva skolerfarenheter. De yrkeskunniga lärarinnorna skildras på ett mycket medvetet sätt. Här finns inget skolhat, och man är långt borta från flickpensionens gängse atmosfär. *Den andre pojken* (1903; *The other boy*, 1902) är en flickbok som handlar om en pojke, vilket flickböckerna ofta gjorde, medan man söker förgäves efter pojkböcker som handlar om flickor.

Evelyn Sharps flickboksproduktion tillhör tiden före första världskriget och före hennes egen sociala och politiska mognad. Men även i dessa böcker med sina alldagliga och enkla problemställningar kan man se hur hon försöker forcera fördomar. Den blivande suffragetten tittade redan fram.

Berta Ruck (född 1878) befann sig långt från suffragetternas krets då hon 1914 debuterade med *His official fiancée* (*Hans officiella fästmö*, 1916). Trots att Berta Ruck därefter skulle bli synnerligen produktiv – hon har skrivit cirka 150 böcker – är det den boken de flesta kommer ihåg, för den hade något nytt: en definitiv självständighetston mitt i all den lekfulla ytligheten och optimismen. Men hon skulle senare nöta hårt på sitt ämne om den rika flickan som leker yrkesflicka. Ibland blev tonen litet hårdare, och hon skildrade rika flic-

kor som ville försörja sig själva och komma bort från en burgen och stillastående miljö (se t. ex. *To-day's daughter*, 1929; *Flickan som försörjde sig själv*, 1933). Berta Ruck var gift med Oliver Onion (pseud. för George Oliver) – berömd spökhistorieförfattare – och hon umgicks gärna med fabianerna. Berta Rucks romaner med flickor i huvudrollen är alla fjäderlätta ting, hon skrev utan pretention om det hon kände till, och hennes böcker har glatt många olika sorters människor i ett par generationer.

I Amerika

Ungefär samtidigt med att Charlotte Yonge i England utgav de hemromaner som skulle bli flicklektyren par preference, satt Susan Bogert Warner (1819–1885) i en avkrok av staten New York och undrade hur hon kunde hjälpa till med familjens försörjning. Fadern var jurist med dåligt affärssinne, och familjen – framför allt de två döttrarna – förde långa tider en patetisk kamp mot rena skära nöden. Susan Warner och systemen – också skrivande – ägnade sig tidigt åt traktens fattiga, men det var bibelstunder och uppbyggelseskrifter de fick. Sin berömda religiösa roman, *The wide, wide world* (1850 eller 1851; *Den stora, vida världen*, 1853) lär hon ha skrivit mycket snabbt i ett tillstånd av trance, sedan tog pappa manuskriptet och sökte upp förläggarna. Efter en lång refuseringsrond blev det förlagsfirman Putnam som vågade satsa på boken. Man har kallat *Den stora, vida världen* för alla tiders största snyftbok, men boken – och dess huvudperson lilla Ellen

Montgomery – utgör en milstolpe i flickbokens historia. Historien om Ellen Montgomerys moderlöshet och hennes förpassning till landet skulle gå igen både hos *Rebecka* av Kate Douglas Wiggin och *Anne på Grönkulla* av Lucy Maud Montgomery men lyckligtvis med mindre tåreflöden.

Ellen Montgomery – egentligen ganska bortklemad – förflyttas på grund av vidriga öden och en ovanligt osympatisk pappa (Susan Warners pappor var oftast knölar) från sin bekväma stadsmiljö till ett strängt och arbetsfyllt lantliv. Mamman är sjuk och dör så småningom. I sitt nya hem bevakas Ellen noggrant av en strikt tant, som gör livet mycket tungt för henne. Det blir många och svåra sysslor, all flärd i klädväg förföljs obönhörligt. Ellen gråter och läser i bibeln. Med religionens hjälp besegrar Ellen sin tant, bibelläsningen vågar sig denna inte på, t. o. m. sysslorna får vänta, vilket är intressant att notera. Boken igenom förbättrar Ellen sin omgivning och sig själv under strida tårar.

Susan Warner producerade sig i rask följd under författarnamnet Elizabeth Wetherell. År 1852 kom *Queechy* (sv. *Queechy*, 1856), där huvudpersonen Fleda Ringan också är en förskräckligt god och gudsnådelig flicka, som njöt av sina gråtseanser. Hon fick hela sin omgivning att gå omkring med dåligt samvete, men gifte sig småningom med en ädel och rik man, som väntade länge innan han ansåg sig henne värdig. Flera av Susan Warners många böcker utkom på svenska. Trots att hon förtjänade stora summor blev det aldrig något över för henne själv. Pappan tog hand om alla



3. Illustration till den andra svenska uppl. av *Den stora, vida världen* av Elizabeth Wetherell (pseud. för Susan Warner). Albert Bonniers förlag 1880.

pengarna och satte dem snabbt i rullning. Ett prov så gott som något på kvinnligt liv under förra århundradet. Det var ingen glad religion som Susan Warner representerade, men i detta var hon ingalunda ensam. Hon var ett barn av sin tid och ett speciellt kargt kulturklimat. Boken om *Den stora, vida världen* – titeln är ganska obegriplig – levde kvar i bearbetningar för ungdom långt in i vårt århundrade. Ty alla tårar och all gudsnådelighet till trots är miljön tecknad

med säker hand, och människorna som Ellen Montgomery till varje pris ville förbättra är väl porträtterade. Dessemellan äts det mycket god mat i boken, och receptet till den lammgryta som serverades i *Den stora, vida världen* kan återfinnas i många kokböcker med kulturhistorisk inriktning.

Ellen Montgomery och Fleda Ringan skulle snart nog få en medtävlare i duktighet och tårfylld religiositet i t. ex. *The lamplighter; or, an orphan girl's struggles and triumphs* skriven av Maria Susannah Cummins (1827–1866). Den utkom 1854 och redan samma år fanns den på svenska med titeln *Lykttändaren eller onkel True och liten Gerty* och blev också en bestseller. *Lykttändaren* – som räddat Gerty från gatan – försvinner snart ur bilden. Sedan blir hon sällskapsdam och värdarinna åt en rad personer, allt under det hon målmedvetet klättrar uppåt på den sociala stegen. Boken är ganska outhärdlig att läsa, och ibland undrar man om Maria Cummins, som lär ha varit mycket begåvad, rent av gjort ett nidporträtt av en förljugen flicka som med religionen som slagträ når sina materiella och sociala mål.

Den som rensade luften från kvalm och ideliga religiösa manifestationer var Louisa May Alcott (1832–1888). Guds namn nämns mycket sällan i hennes böcker och för detta fick hon uppbära åtskillig kritik. Hon köptes t. ex. inte till söndagsskolebiblioteken. Louisa Alcott var en begåvad människa med ett sammansatt och skiftande temperament och engagerade sig starkt i allt omkring sig. Hela sitt liv led hon svårt av tvära lynneskast och depressioner, i trettioårs-

åldern fick hon också mycket dålig hälsa. Som gestalt kan egentligen inte Louisa Alcott skildras utan att hennes bakgrund och den speciella Concordmiljön där hon hörde hemma åtminstone berörs. Hon var ett barn av kulturtraditionen i New England, där många av de litterära storheterna tillhörde umgängeskretsen. Hon lärde tidigt känna flera av tidens sociala reformatorer som försökte sig på socialistiska gruppexperiment. Fadern, Bronson Alcott, intresserade sig vid sidan av filosofin för pedagogiken, han förstod sig på barn och älskade att undervisa. Han var en nydanare och ansågs t. o. m. farligt radikal. I en tidig skrift, *Observations on the principles and methods of infant instruction* (1830) visar han att han var långt före sin tid beträffande småbarnspedagogiken (Friedrich Fröbel hade ännu inte skapat sin första kindergarten). I sin pedagogik satte han barnet i centrum och hade inte mycket till övers för de fördärvade vuxna med deras känslökyla och materiella begär. Han påpekade vikten av kroppsrörelse, lek, teater och elevernas självstyrelse, genom vilken social ansvarskänsla skulle utvecklas. De fyra döttrarna i Alcott-familjen – precis som i *Unga kvinnor* – fick alla uppleva en hög intellektuell atmosfär och kärleksfulla uppfostringsmetoder. Men lätt att leva med var inte Bronson Alcott, och någon familjeförsörjare var han inte heller, för hans vackra experimentskolor stod i allmänhet tomma, föräldrarna var rädda för hans nymodigheter. Det skulle bli Louisa Alcott som genom sitt författarskap skulle försörja både fadern och resten av familjen.

Flickorna Alcott konfronterades under hela sin uppväxt på nära håll med många människor som predikade de mest divergerande livsläror. Till den närmaste umgängeskretsen hörde författarna Emerson, Hawthorne, Theodore Parker och Thoreau. Henry Thoreau blev en äldre bror, de fick följa med på hans promenader runt Concord, till Walden. Det blev Louisa Alcott som vid Thoreaus bortgång många år senare (1862) skulle skriva en vacker minnesdikt, *Thoreau's flute*. Den publicerades enligt tidens sed anonymt i tidskriften *The Atlantic Monthly* (1863, vol 12, nr 71), och alla trodde att Emerson var författaren. Dikten skrev Louisa Alcott under en nattjänst på Union Hotel Hospital, Washington DC under det amerikanska inbördeskriget, då hon vakade över en soldat som förlorat sitt ben och led av sårfeber. Då hade hon idkat brödskriveri i tio år, i allmänhet under pseudonym; debuten i tryck hade skett 1852 med en melodramatisk historia: *The rival painters. A tale of Rome*. Under flera år höll Louisa sig kvar i genren som gav henne både skrivträning, skrivleda och levebröd.

1860, åtta år före *Unga kvinnor* skrev Louisa sin första roman, som refuserades av flera förlag och inte kom ut förrän 1865 under titeln *Moods*. Titeln anspelar på ett Emersoncitat: »Life is a train of moods like a string of beads, and as we pass through them they prove to be many colored lenses, which paint the world their own hue, and each shows us only what lies in its own focus.» Boken blev hårt kritiserad, Louisa ansågs bl. a. ha tagit för lätt på äktenskapet.



4. Illustration till *Våra vänner från i fjor eller syst-rarna Marchs senare lefnadsöden* av Louisa May Alcott. Albert Bonniers förlag 1872.

På svenska utkom den 1882 i den rödryggade Bonnier-serien med titeln, *Sylvia, en ung qvinnas historia*. Det var en kärlekshistoria, ett triangeldrama, och instoppat i texten finns också många Bronson Alcott-idéer och uppfattningar om livets mening. Den sortens berättelser skulle som tur var aldrig bli Louisas starka sida.

Hon tog också upp flickans yrkesproblem i en bok med arbetsnamnet *Success*, som betecknande nog snart ändrades till *Work*. Den skulle heller inte komma ut förrän senare, då Louisa blivit berömd genom *Unga kvinnor*. På svenska kom den ut i den

ovannämnda flickboksserien med det makalösa namnet *En ädel qvinna* (1875, trycktes aldrig om). Stoffet var som i *Unga kvinnor* till en stor del självbiografiskt. Flera av dåtidens kända personer finns också porträtterade, bl. a. Henry Thoreau. I denna bok börjar berättelsen om flickan Christie mycket karaktéristiskt:

Tant Betsy!

Ja, barn.

Vet du tant, jag har beslutat att bereda mig en oberoende samhällsställning.

Vad i herrans namn menar du barn?

Och den bestörta gamla frun sköt in sin kaka i ugnen med sådan fart, att den var nära att falla i askan . . .

Christie får pröva många yrken, hon är sömmerska, tjänsteflicka och sällskapsdam. Visst finner hon lyckan till slut, men arbetet intar en stor plats i hennes liv. Boken kom ut i en värld där feministrörelse och flickors utbildning hörde till dagens debattämnen. Den blev ingen framgång och kom ej heller i ny upplaga. Flickorna läste hellre om systrarna March än om Christies yrkesbekymmer.

Efter inbördeskriget blev det mer än någonsin på modet att resa till Europa för de amerikaner som så kunde. Även Louisa erbjöds en resa dit men som vårdarinna och sällskapsdam till en rik redardotter som led av någon odefinierbar krämpe. Efter de gängse städerna kom de småningom till Vevey i Schweiz. Här fanns många nya sorters människor, och Louisa fyllde sina anteckningsböcker. En dag fick pensionatet en ny gäst, en tjuogoårig polsk student, Ladislav Wisniewski, som deltagit i resningen i Polen. Den 33-åriga Louisa och Ladislav eller Laurie som hon



5. Jo och Laurie.
Illustration av Stig
Södersten till
Unga kvinnor av
Louisa May Alcott.
Svensk läraretid-
nings förlag 1965.

kallade honom hade det trevligt tillsammans, det berättar Louisa i sin dagbok, f. ö. kraftigt nedstruken av henne själv vad det personliga beträffar. Med Ladislav Wisniewski skulle Louisa korrespondera under flera år, och han besökte henne också senare i Amerika. Småningom försvann denne Laurie i ett dimmigt fjärran – han lär ha återvänt till Polen – men han har odödliggjorts som grannpojken Laurie i berättelsen om de fyra systarna March. Redan den unge Henry James hade i en recension påpekat Louisas oförmåga att skildra ett kärleksförhållande. Hon tog detta ad notam. Den kärlek som aldrig kommer till uttryck visste Louisa däremot

att skildra. Detta kommer särskilt väl fram i *Unga kvinnor*, som ju skulle bli skriven ganska snart efter återkomsten från Europa. Jo och Laurie är bokens egentliga kärlekspar, mellan dem sprakar det hela tiden. Kärlekshistorien mellan herr Brooke och den 17-åriga Meg däremot utvecklas enligt det gängse konventionella mönstret. Louisa gav mycket av sig själv i denna Jo, och att hon envetet nekade att gifta ihop Jo och Laurie i bokens fortsättning (*Little women or Meg, Jo, Beth and Amy. Part second, 1869; Våra vänner från i fjor eller systrarna Marchs senare lefnadsöden. Fortsättning och slut på Unga kvinnor. En tafla ur lifvet i hemmet, 1872*) är kända svar nog på de många spekulationerna om klimatet i Louisa Alcotts relation till Ladislav Wisniewski.

Ralp Waldo Emerson kallade Louisa Alcott barndomens diktare, Henry James betecknade henne som barnens romanförfattare. Mycket av idéinnehållet i hennes böcker var tidsbundet och känns inte längre angeläget, men i människoproblematiken finns ingen flackhet. I bok efter bok försökte hon medvetet att slå en brygga mellan de två världarna, de växandes och de vuxnas. Skiljelinjer förstod hon sig inte på. Därför känns hon så aktuell.

Susan Coolidge (1835–1905, pseudonym för Sarah Chauncey Woolsey) författarinna till Katy-böckerna, växte upp i Cleveland i Ohio utan timliga bekymmer. Hon behövde inte skriva för att leva och lär ha varit en gladlynt och munvig människa. Soligheten som slår emot oss i de fem Katy-böckerna är äkta, hon kunde skildra det närliggande och vardagliga. Flera av

böckernas händelser och interiörer vi-
lar på självbiografisk grund. Materia-
let om Susan Coolidge är ganska
knapp, porträttet visar en dam som
inte bara var ovanligt lång utan också
tänligen bastant. Hon har också givit
ut en berömd kokbok och var känd
vida omkring för en formidabel tårta
kallad »Hartford Election Cake».

De fem Katy-böckerna är: *What
Katy did* (1872; *Katy i hemmet*,
1891), *What Katy did at school* (1873;
Katy i skolan, 1892), *What Katy did
next* (1886; *Vad Katy gjorde sedan*,
1893), *Clover* (1888; *Clover*, 1894)
och den femte och sista *In the high
valley* (1891; *Högadal*, 1895). Böcker-
na handlar om läkarfamiljen Carrs
öden, och det är speciellt de två första
böckerna man vill dröja vid. I *Katy i
hemmet* skildras en sjukdomshistoria
och lång fjättring till sängen. Odygd-
flickan Katy faller ur en gunga och
skadar ryggen och måste hålla sig i
stillhet i två år. Hon har smärtor och
kroppsliga svaghetstillstånd att brottas
med. Därutöver måste hon stävja sin
upproriskhet mot ett oblikt öde och
skaffa sig en smula jämnmod och
även mod. Detta är skildrat utan all
sentimentalitet. *Katy i skolan* berättar
om en ganska vanlig flickpension med
trista och obekväma rum, tråkig och
otillräcklig mat, omväxlande under-
bara eller besvärliga lärarinnor. Katy
blir beskylld för att ha skrivit ett opas-
sande brev till någon gosse, vilket hon
inte anser sig ha gjort. Hon opponerar
sig våldsamt och får rättsida på saken,
en intressant liten tidsglimt som visar
en bit av det höga stängslet runt flic-
kornas tillvaro. Susan Coolidge har
varit favorit i ett par generationer,
både här och i den engelskspråkiga

världen. Hon skrev opretentiöst om
det hon kände till om växande flic-
kors problem.

Skolan och pensionen var flickor-
nas första sociala kontakt. Även om
genren senare skulle komma att tän-
jas ut till meterlånga serier av förfat-
tare som kunde spinna på tråden
(t. ex. Elisabeth Thomasina Meade,
Angela Brazil och Jessie Mansergh,
som skrev under namnet Mrs. George
de Horne Vaizey) bör detta inte skym-
ma bort motivets betydelse. Spratten
och lydnadsbrotten kan numera synas
oss skäligen enkla, men berättar också
om sammanhållning och protest mot
inskränkta bestämmelser. Pensions-
böckerna skildrar ofta kollektivets
problematik och parallellt med detta
uddaflickorna, individualisterna och
upprorsmakarna.

Kate Douglas Wiggin (1856–1923)
var pionjär för kindergarten-rörelsen
i Kalifornien och det var för att
skaffa pengar till sin barntädgård,
belägen i San Franciscos fattigkvarter,
som hon på allvar började skriva. Ge-
nom henne får man också en bild av
Fröbelrörelsen i USA. Hon växte upp
i en lantlig by utanför Portland,
Maine. Hennes yngre syster, Nora
Archibald Smith, blev senare en tro-
gen medarbetare både i skriftställer-
skap och kindergartenverksamhet. Fa-
miljen flyttade till Kalifornien, och
Kate anslöt sig som en av de första
till en barntädgårdskurs (det var tre
anmälningar i allt). År 1878 kallades
hon till San Francisco för att organi-
sera den första kindergarten efter
Fröbels system väster om Klippiga
bergen. Barnkrubban verkade på
filantropisk bas. I två rum tog den
nyutexaminerade flickan ensam hand

om 40 barn av olika nationaliteter, fast besluten att lyckas och visa världen vad kindergarten var och vad Fröbels metod kunde ge det uppväxande släktet.

Mycket gjordes på frivillighetens grund under dessa pionjärår och för att bidra till barnträdgårdens drift började Kate att skriva berättelser (debuten hade dock skett tidigare). Tillsammans med systemen utgav hon flera sagosamlingar baserade på sagostunderna i barnkrubban och dessa sagor finns fortfarande i produktion i USA. Hon gifte sig och började sitt författarliv på allvar, hon blev en passionerad resenär och skulle komma att skriva flera reseböcker med flickor i huvudrollen (ej översatta till svenska). *Rebecca of Sunnybrook Farm* utkom 1904 (*Rebecka från Solbäcksgården*, 1904) och sedan dess har berättelsen om Rebecka Rowena Randall varit en del av växande flickors läsupplevelser i Tyskland (*Rebekka von Sonnenbachhof*), i Polen (*Rebeka ze Slonecznego Potuko*), i Holland (*Rebecka van Zonbeek-Hoeve*), i Danmark och Norge (*Rebekka fra Solbækgaarden*) och flera andra länder. Bokens inramning kan synas gammaldags, men inte problematiken. Det är historien om en fantasifull och livlig flicka, som får ett hem hos två allvarsamma äldre människor som är ovana vid barn. På botten av denna bok finns en intensiv kritik mot att barn ofta av oförstånd och konvention behandlas fel. Men Rebecka klarar sig genom sin begåvning och sin upproriskhet. Hon ifrågasätter nämligen det mesta. Kate Douglas Wiggin har avlägsnat sig ytterligare ett stycke från Ellen Montgomery och dennas

tåreduster i *Den stora, vida världen*. Hon låter Rebecka bli åtskilligt lutt-rad, men inte stukad. Barnens rättighet att få vara sig själva är ledmotivet i de flesta av Kate Douglas Wiggins böcker och mest så i boken om Rebecka Rowena Randall.

Gene Stratton Porter (1868–1924) var en av Amerikas mest framgångsrika författarinnor inom den s. k. underhållningsbranschen. Mellan 1904 och 1917 skrev hon fem böcker, som i USA skulle toppa alla dittills kända försäljningssiffror. Efter *Freckles* (1904; sv. *Freckles*, 1916) visste hon hur en slipsten skulle dras och utgav *A girl of the Limberlost* (1909; *Flickan från Limberlostskogen*, 1916). Den handlar om en ung flickas kamp för självständighet och rättighet att välja livsväg, men berättar i lika hög grad om Limberlostflickans mamma – en änka som bara sörjer sin man och inte kan älska sin dotter. Mamman besegras långsamt men säkert. Lagren av konventionalism är tjocka, truismerna många, problematiken däremot fortfarande vital. Det här är verkligen en sanningsenlig skildring av ett spänningsförhållande mellan mor och dotter. Den har återutgivits i pocket både i England och USA.

Mönstret i Gene Stratton Porters böcker är enkelt och effektivt: naturen med blommor, träd och fåglar bildar villiga element, religion och barn likaså. Hon skildrar gärna enstöringar och renhjärtade pojkar och flickor, som blivit föremål för ett oblikt öde och världens ondska, men som genom sin medfödda och inneboende godhet lyckas hålla sig skadeslösa. Gene Stratton Porter fick många efterföljare, som inte lyckades hälften så bra.

Vara-glad-lekens uppfinnare heter Eleanor Hodgman Porter (1868–1920) och den skildrades för första gången i *Pollyanna* (1913; sv. *Pollyanna*, 1914). *Pollyanna* – en bestseller – har ingen plats i de amerikanska barnlitteraturhistorierna, vilket är både fel och synd. Boken har haft stor betydelse och läses ännu. *Pollyanna* är den flickbokshjältinna jag på vuxna dar känt skepsis inför, fastän jag mycket väl kan erinra mig min barndoms fascination inför denna okuvliga flicka. Det är lätt att peka på bokens alla fel, på stereotypin, på stilens ovighet. Återigen kan man skönja mönstret från Ellen Montgomery i *Den stora, vida världen*: den ensamma flickan som besestrar sin omgivning genom sin gudfruktighet och sina goda gärningar. Men här finns något absolut nytt: de strida tårefloderna har utbytts mot ett konsekvent keep smiling.

I bokens början har Pollyannas far just dött och hon skall få ett hem hos en förmögen och hårdhärtad moster. Hon får bo i husets sämsta rum och börjar nästan misströsta, men så upptäcker hon något att vara glad över. Rummet har ingen spegel så hon slapp att se sina misssklädsamma fräknar. Vara-glad-leken hade hennes pappa lärt henne då hon i stället för en efterlängtat docka fick ett par kryckor. Att inte behöva använda dem var något att vara glad över. *Pollyanna* tar omedelbart upp kampen med sin surlynta moster, som verkligen inte får det lätt. Varje gång hon straffar *Pollyanna* uppfattar flickan det som ett bevis på godhet. Mostern klarar det naturligtvis inte och ger upp. I en följande bok *Pollyanna grows up* (1915; *Pollyanna växer upp*, 1919) be-

rättas om Pollyannas fjättring vid sängen i ett år efter en bilolycka och hur hon äntligen får användning för ett par kryckor. Medan mostern reser bort – hon är nu fullständigt botad för sin strävhet och även lyckligt gift – lånas *Pollyanna* ut till en dyster, håglös och rik dam i Boston. Damen har dessutom ett svårt hjärtesar, men en dosis *Pollyanna* gör henne frisk. Boken innehåller dessutom en förvecklingshistoria i bästa rövarromanstil och lite försiktig romantik. *Pollyanna* får den gosse hon vill ha, och med honom lever hon glad i alla sina dar. Andra författare, t. ex. Harriet L. Smith och Elizabeth Borton har fortsatt att skriva om Pollyannas vidare öden och äventyr. – *Pollyanna* har t. o. m. kommit med i den amerikanska ordboken *Webster's collegiate dictionary*. Så här står det: »Pol'ly-an'na, n. A girl of irrepressible optimism who finds good in everything...»

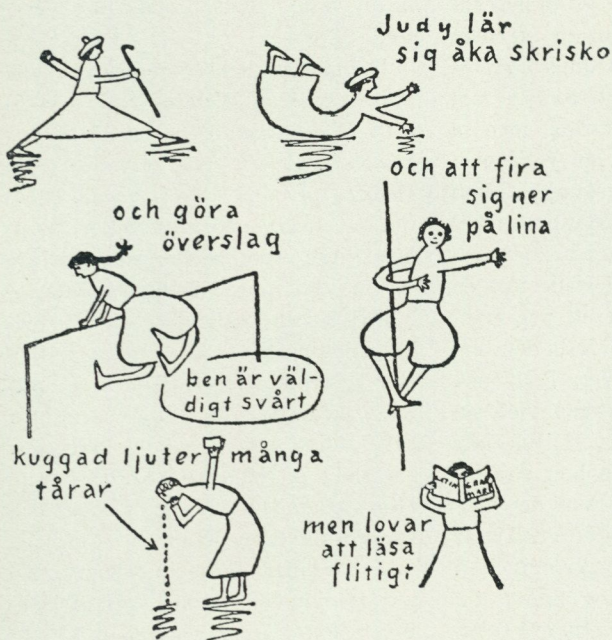
Det gängse flickboksmönstret skulle brytas av Jean Webster (1876–1916) med *Daddy-Long-Legs* (1912; *Pappa Långben*, 1916) och fortsättningen *Dear enemy* (1914; *Kära fiende*, 1927) om en fattig och föräldralös barnhemsflicka, som genom en välgörare får en utbildning. Här har författarinnan riktat sin strålkastare mot en flickas bildningstörst och livsväg, kärlek och giftermål är inte längre det primära. Jean Webster, som egentligen hette Alice Jane Chandler Webster, var släkt på håll med Mark Twain. Hon studerade vid Vassar College och var en duktig student, hon började skriva redan under studietiden, mest i sociala ämnen. Hennes första bok, *When Patty went to college* (1903)

bygger helt på hennes upplevelser vid Vassar. Hon skulle senare bygga ut denna bok till den fräscha och roliga *Patty*-serien, *Just Patty* (1911; sv. *Patty*, 1919) och fortsättningen, *Patty and Priscilla* (1915; *Patty och Priscilla*, 1921).

Både *Pappa Långben* och *Kära fiende* är genomsytrade av författarinns glada livssyn, hennes sociala patos, hennes klarögdhet och humor. Historien om Jerusha (Judy) Abbot, flickan på barnhemmet »The John Grier Home» som skickas till college av en okänd välgörare, är gripande och rolig. Välgörarens krav är små: han önskar ett brev per månad i vilket Judy skall berätta om sina studier och vardagsliv. Judy skriver ihärdigt, och säkert har ingen välgörare fått så-

6. Ur *Pappa Långben* av Jean Webster, illustrerad av förf.; ingår i serien *De odödliga ungdomsböckerna*. Albert Bonniers förlag.

MÅNADENS NYHETER



dana omedelbara och temperamentsfulla brev. Hon har en omätlig aptit på människor, vänskap, böcker, glädje och livet. Men mellan de glada raderna i breven skymtar hennes utanförkänsla och kontaktlängtan. Jean Websters författarliv avbröts av en tidig död. Hon skulle kanske fört flickboken vidare från skol- och collegeskildringen till yrkesskildringen. Judys yrkesambition antyder detta. Det är sorgligt att behöva konstatera att yrkesskildringen med en flicka i huvudrollen aldrig kom riktigt fram trots några lovvärda försök. Bröllopet har alltid skymtat i bakgrunden – yrket kom bort.

I Kanada

Kanadensiskan Lucy Maud Montgomery (1874–1942) skulle skriva en ovanligt seglivad flickbok. Uppslaget till *Anne på Grönkulla* hade hon fått genom en pressnotis lydande: »Äldre par hade vänt sig till ett barnhem för att få en pojke. Av misstag skickades en flicka i stället.» Hon använde sig av detta uppslag och började skriva boken om *Anne på Grönkulla*, som för övrigt inte var något förstlingsverk. Hon hade förut publicerat sig ganska flitigt främst i söndagsskolepressen. Lucy Maud Montgomery hade vuxit upp på morförelldrarnas bondgård på Prins Edwards ö i St. Lawrencegolven. Hon tog lärarinneexamen och tjänstgjorde i skolan i hembyn. Men hon längtade efter intellektuell stimulans och tog en tillfällig anställning som journalist i Halifax. Det oregelbundna arbetslivet passade henne precis, hon lärde sig att skriva när och hur som helst och med kloc-



• ANNE PÅ GRÖNKULLA •

AV
L. M. MONTGOMERY

LUND, C. W. K. GLEERUPS FÖRLAG

Pris 3 kr. 50 öre

7. Omslagsbilden till första svenska uppl. av *Anne på Grönkulla* av Lucy Maud Montgomery. Gleerups förlag 1909.

kan hängande över sig, men framför allt att utnyttja och behandla ett material. *Anne of Green Gables* utkom för första gången 1908 (*Anne på Grönkulla*, 1909), då författarinnan var 34 år. Den hade refuserats under ett par år, men gjorde nu ögonblicklig succé. Genom sin stora förtrogenhet med folklivet på Prins Edwards ö kunde Lucy Maud Montgomery ge god människo- och miljöskildring, utöver porträttet av den temperamentsfulla rödhåriga Anne. Man grips av

flickans olycksaliga förmåga att råka i besvärliga situationer, men också av hennes själsstyrka och aspirationer. Rödhårighetens problematik utreds grundligt. Här finns f. ö. en intressant kliché: de flesta självständiga, hetlevrade och begåvade flickbokshjältinnor är rödhåriga, någon gång svarthåriga. Annes replikföring är helt enkelt underbar boken igenom, allt under det hon trimmas av sin stränga fostermor, tant Marilla. Men i bokens slut är det inte utan att tant Marilla fått lära sig litet hut också.

Lucy Maud Montgomery skulle skriva flera fortsättningar på Anne och under 1942 avslutade hon sin sista bok i denna serie, *Further chronicles of Avonlea* (den utkom postumt). Naturligtvis skrev hon alldeles för många böcker om Anne, kritiken tyckte det redan under hennes livstid, men flickläsekretsen tyckte då och allttjämt annorlunda. Hon skrev också andra flickböcker med lyckliga slut, det godas seger över ondskan och en gnutta romantik. Men i porträttet av Anne i den första boken i serien skapade hon en rebell mot konventionalism och instängdhet som är ganska oförlömlig.

I Australien

Den australiska miljön introducerades i barn- och ungdomslitteraturen av Ethel Sibyl Turner (1872–1958). I sina många flickböcker förde hon in nya teman: rejäla spänningar i familjekretsen, sociala skrankor, lantlivets avigsidor (ingen idyll här inte), synen på invandrarna, konkreta ekonomiska bekymmer.

Hon debuterade 1894 med *Seven*

little Australians (Sju syskon, 1895). Här möter man en stor syskonkrets, en tjuugoårig styvmor och en sträng far. Bokens huvudperson är den 13-åriga Judy, en mager och fräknig flicka, mycket begåvad och begiven på odygd. Hon uppvisar stor släktskap med *Rebecka från Solbäcksgården* och *Anne på Grönkulla*. I fortsättningen, *The family at Misrule* (1895; *Stora syster*, 1897) spelar systern Meg huvudrollen. Den tredje fortsättningen, *Little mother Meg* (1902; *Stora syster som gift*, 1914) är betydligt banalare. Att göra fortsättningar fram till giftermålet och det första barnet blev tidigt ett av flickbokens gissel som hållit sig kvar än i dag.

Vill man ha ett gott exempel på traditionell könsrollsuppfostran är boken om *Miss Bobbie* (1897; *En liten yrhätt*, 1899) idealisk. Dessutom är den rolig. I en prästgård med fem livliga söner kommer den rödhåriga Bobbie på ett tvåårigt besök. Pojkarna tar genast itu med hennes uppfostran – efter ett par fåfänga försök att frysa ut henne – och ganska snart kan hon klättra i träd, kasta boll och springa lika bra som de. Hon skriker inte ens för råttor och läser pojkarnas böcker vid sidan av sina egna. Hon utvecklas således till en mångsidig flicka, och pojkarna låg utan tvivel i lä.

Kritik mot utlänningars stereotypa föreställningar om Australien kan man finna i flera av Ethel Turners böcker. I *Three little maids* (1900; *Tre små flickor*, 1901) berättas om en ung änka som med tre döttrar emigrerar till Australien för att finna sig en utkomst där. När båten ångar in i Sydneys hamn blir flickorna besvikna över att inte se

chokladfärgade varelser, klädda i lätta skynken... inga känguruer skuttade tillbaka till täta skogar invid vattenbrynet... ingenstades syntes ett fält med gropar i, där gnistrande guldklimpar avstucko mot gräsets bjärta grönska...

Sydney liknar London, och de tre flickorna förlorar några illusioner. Det gör även mamman, som hade mycket svårt att försörja sig i det förlovade landet.

Ethel Turner skrev ett fyrtiotal böcker, hon skrev gärna om kvinnan av börd och mannen av folket, om stora familjer med utsläpade och ganska våpiga mödrar och fäder som bra nära liknar råskinn. Hon visade gärna att överklassflickorna klarade fattigdomen och hushållet dåligt, vilket gick ut över barnen. Rikedomen ansåg hon vara en belastning, och hennes idealisering av fattigdomen känns besvärande. Hon excellerade gärna i situationskomik och rörde sig med ganska få stilistiska byggstenar. Men det bör framhållas att barnen, speciellt flickorna, hade färg och individualitet. I det som blivit den internationella flickboken förde hon också in en helt ny och realistisk miljö.

En av Australiens mer framstående författare, Henry Handel Richardson (pseudonym för Ethel Florence Lindsay Richardson, 1870–1946) har utan tvivel skapat en av de stora flickskildringarna. Hon växte upp i Melbourne och besökte »The Presbyterian Ladies College», som hon senare skulle beskriva i *The getting of wisdom* (1910). Detta var hennes andra roman, skriven efter det familjen bosatt sig i Tyskland. Hon gifte sig med en engelsk germanist, John George Robertson och bosatte sig med denne i Eng-

land. När *The getting of wisdom* först kom ut var mottagandet svalt, kritikerna förstod sig inte på den. Den svenska utgåvan med titeln *Ungdomsår* kom sent (1964) och baserar sig på en engelsk nybearbetning direkt för ungdom. Den engelska titeln är tagen ur Ordspråksboken, kapitel 4, vers 7: »Vishetens begynnelse är: sök förvärva vishet, ja, för allt ditt förvärv sök förvärva förstånd.»

Ungdomsår skildrar den 12-åriga Lauras vistelse i en fin skola. Själva starten går på sned, hon inser att det är något fel med hennes kläder och att hon inte kan föra sig som hon skall. Konfrontationen med kamraterna blir mycket prövande, hon är inte fin nog och möts av kalla och nyfikna blickar. Hon blir håglös och ensam tills en lärarinna säger ifrån:

Felet med dig är att du har ett typiskt fruntimmersintellekt: vagt och undanglidande och otillräckligt; du intresserar dig bara för den personliga aspekten på en företeelse. Du kan inte koncentrera dina tankar och värst av allt, du har ingen vetgirighet — när det gäller sådant som verkligen betyder något. Du godtar utan vidare alla tillvarons väsentliga fakta — alldeles som en höna... Du får mig att skämmas över att jag tillhör samma kön som du...

Avbasningen gjorde nytta, Laura sätter sig ned och ser in i sig själv. Men hennes olycksaliga förmåga att trampa i klaveret rår inte avbasningen på, och hennes aningslöshet och omedelbarhet, utanförflickans längtan efter att bli omtyckt och att vara medelpunkten försätter henne ständigt i pinsamma situationer. Kamraterna skratrar åt hennes klumpiga och hemsydda kläder och bojkottar henne. Här finns

inte det gängse goda flickboksslutet. Hon slutar pensionen »med den olustiga känslan av att vara en fyrkantig plugg, som inte passade in i något av de runda hålen i den värld som omgav henne». Trots detta är man förvissad om Lauras förmåga att själv forma sitt liv.

Det känns riktigt att sluta denna exposé över den engelskspråkiga flickboken med *Ungdomsår*. Det har skrivits tusentals böcker som man bör kritisera för sin bundna tematik, konventionalism och trånga miljörets. Men böckerna är viktiga som tidspeglar, och de bästa kan betecknas som flickornas protestlitteratur. Kvinnans ofta avoga inställning mot sin egen frigörelse och brist på lojalitet exemplifieras i dessa böcker. Det är ett sorgligt kapitel och belyser problematiken i kvinnosaken på ett slående sätt. Den finska författarinnan Sylvi Kekkonen — presidentens hustru — har sagt: »Männens förtryck av kvinnorna är ingenting jämfört med kvinnornas förtryck av varandra.»

I Tyskland

Det finns inte plats för en längre analys av den tyska flickboken. Här har kritiken varit hårdare eftersom ramen för den tyska flickboken varit betydligt snävare än i den engelskspråkiga. Praktigheten — särskilt hushållspraktigheten — har ofta varit kvävande. Men även här gäller det att läsa noga. Dessa böcker äger ett stort tidshistoriskt — och kvinnohistoriskt — värde.

Vad flickorna i Tyskland läste i början av 1800-talet illustreras t. ex. av den tidsbild som Thomas Mann ger i öppningskapiteln i *Buddenbrooks*. En av döttrarna, den 14-åriga Klo-



8. Det enda riktiga
flickboksslutet . . .
Illustration av
Werner Zehme till
56:e tyska uppl.
(1897) av Back-
fischens Leiden
und Freuden. Eine
Erzählung für
junge Mädchen.

EMMY VON RHODEN



I PENSIONEN

BONNIERS
UNGDOMS BöCKER

9. Omslaget till *I pensionen* av Emmy von Rhoden, tryckt i Berlin 1921 av Ullstein & Co.

thilde sitter med familjen ute i trädgården och läser i en bok med den talande titeln: *Blind, taub, stumm und dennoch glücklich*. Besynnerligt nog tycks inte denna bok ha översatts till svenska, och jag har heller inte kunnat finna några spår av *Hersiliens Lebensmorgen. Geschichte einer durch schwere Prüfungen geläuterten und veredelten Seele, ein Buch für Jungfrauen*. Men i omstuvad form kom åtskilliga manliga – och faderliga – råd till svenska flickor. För det stod män vid den tyska flickbokens vagga.

Stamboken för flickboksgenren i

Tyskland skrevs av geheimhovrådet Kristian Friedrich Wilhelm Jacobs (1764–1847) och heter *Rosaliens Nachlass* (1812; *Minnen af Rosalie*, 1831). Den är i dagboksform – naturligtvis mycket konventionell, men välskriven – och handlar om en flicka på tröskeln till det vuxna livet. Men den som skulle visa hur en flicka bäst skulle kväsa var Clementine Helm (1825–1896) i sin berömda *Backfischens Leiden und Freuden* (1863; *En ung flickas sorger och fröjder*, 1873). Den anses vara prototypen för den dåliga tyska flickboken och avlivs fortfarande i den tyska barnbokspressen, ty den går att köpa i Tyskland som billighetsbok vid varuhusens bokdiskar. Den handlar om en tös från landet som kommer till Berlin för att få polityr och en äkta man. Flickan finner sig undergivet i allt – inget uppror här inte. Boken anses allmänt vara ett plagiat av Jacobs' ovan nämnda bok.

Andra tyska flickboksförfattare bland de många som översattes till svenska var: Thekla von Gumpert (1810–1897) med de många s. k. dotteralbumen, Maria Nathusius (1817–1857), Clara Cron (1823–1890), Agnes Sapper (1852–1929), men framför allt Trotskopf-Yrhätte-böckernas författarinna Emmy von Rhoden (1832–1885). Det blev fyra böcker om Yrhättan, och de har en märklig tillkomsthistoria. Emmy von Rhoden dog alltför tidigt och hann bara skildra flickan Elsas – yrhättan – öden fram till förlovningen i *Der Trotskopf* (1885; *I pensionen*, 1888). Därefter tog hennes dotter Else Wildhagen vid som utgav *Trotskopfs Brautzeit* (1895; *Yrhättan som förlo-*

vad, 1920) och *Aus Troztkopfs Ehe* (1896, ej översatt till svenska). Så orkade inte Else von Rhoden-Wildhagen mer, och då tog Suse Lachapelle-Roobol vid och skrev *Troztkopf als Grossmutter* (1907), i vilken den gamla yrhättan äntligen får lov att dö. Hela sviten har utkommit i nyproduktion i Tyskland under 1960-talet.

En annan bok av Else von Rhoden-Wildhagen finns på svenska, *Våra unga flickor* (1910). Boken har en pladdrig ton, men här och där hör man ett eko ur tiden, som när flickan Lore frågar sin mamma: »Vad säger du om Bebels tal? ... och säg, vad tänker du egentligen om socialdemokratien?» En sådan kommentar har jag hittills inte funnit i en enda vanlig pojkbok, amerikansk, engelsk eller tysk, från den tiden. I pojkböckerna sysslade man helst med krig, som ibland kallades för äventyr.

Litteratur:

För material om den svenska flickboken hänvisas till *Barnboken i Sverige 1750–1950* av Eva von Zweigbergk (1965). Göte Klingberg har i *Barn- och ungdomslitteraturen* (1970) kort presenterat några välkända flickböcker. Sonja Hagemann har i andra delen av sin norska barnlitteraturhistoria, *Barnelitteratur i Norge 1850–1914* (1970) tagit upp ett antal flickboksförfattarinnor och deras verk. Från dansk sida har flickbokens betydelse behandlats av Inger Simonsen i *Den danske børnebog i det 19. aarhundrede* (omtryckt 1966) och av Vibeke Stybe i *Fra Askepot til Anders And. Børnebogen i kulturhistorisk perspektiv* (2 uppl. 1970). Stybes bok har bearbetats för svenska förhållanden med titeln *Från Snövit till Snobben* av Lars Furuland och Stefan Mählqvist (2 uppl. 1971). En förkortad svensk version av ett finskt

verk, *Nuortenkirja Suomessa ennen ja nyt* (1966), redigerad av Irja Lappalainen utkom 1970 med titeln *Ungdomsboken i Finland förr och nu*. Här finns korta uppgifter om väsentliga finsk- och svenskspråkiga författare inom området. De barnlitteraturhistoriska standardverken i t. ex. England, Tyskland och USA har i allmänhet material om berömda flickböcker. Barnlitteraturpressen i dessa länder har också en del spridda artiklar i ämnet.

Ahlgren, Stig, Krusenstjerna-studier. Sthlm 1940.

Almqvist, Carl Jonas Love, Fruntimmers författarskap, i *Aftonbladet* 14/7 1845.

Avery, Gillian, Nineteenth century children. Heroes and heroines in English children's stories 1780–1900. London 1965.

Backberger, Barbro, Det förkrympta kvinnoidealet. Sthlm 1966.

Batho, Edith C. & Dobrée, Bonamy, The Victorians and after. 1830–1914. With a chapter on the economic background by G. Chapman. London 1962.

Berggren, Kerstin, Från Fredrika Bremer till Eva Moberg. Ett bokurval om kvinnan i samhälle och litteratur. Lund 1965.

Brooks, van Wyck, The flowering of New England 1815–1865. New York 1937.

Burnett, Frances Hodgson, The one I knew the best of all; a memory of the mind of a child. New York 1893.

Charms, Leslie de, Elizabeth of the German garden. A biography. London 1958.

Coleridge, Christabel, Charlotte Mary Yonge, her life and letters. London 1903.

Cruse, Amy, The Victorians and their books. London 1935.

Cunnington, Cecil Willett, Feminine attitudes in the nineteenth century. London 1935.

Dahrendorf, Malte, Das Mädchenbuch

Mary Ørvig:
Den internationella
flickboken i
svensk tappning

- und seine Leserin. Versuch über ein Kapitel »trivialer« Jugendlektüre. Hamburg 1970.
- Darling, Frances C.*, Susan Coolidge 1835–1950, i *The Hewins lectures 1947–1962*. Red. av Siri Andrews. Boston 1963.
- Ellström, Kerste*, En irländsk pionjär [Maria Edgeworth], i *Hertha* 1969 nr 2.
- Hallqvist, Britt Gerda*, Askungens önskedröm. En återblick på några gamla flickböcker, i *Bonniers litterära magasin*, årg. 20, 1951.
- Kynne eller kön?* Om könsrollerna i det moderna samhället. Sthlm 1966.
- Lagercrantz, Olof*, Agnes von Krusenstjerna. Sthlm 1963 (akad. avh. 1951).
- Lippert, Elisabeth*, Die weibliche Vorpubertät im Spiegel des Backfischbuches. 2 uppl. Erfurt (Akademie gemeinnütziger Wissenschaften) 1934.
- Little Miss Muffet fights back*. Recommended non-sexist books about girls for young readers, compiled by Feminists on Children's Media, a collective of people interested in upgrading the portrayal of girls and women in children's literature and other media. New York. 1971.
- Meigs, Cornelia*, Invincible Louisa. The story of the author of *Little women*. 2 uppl. Boston 1968.
- Mencken, Henry Louis*, Samlade fördomar. Artiklar och essayer. Företal av Anna Lenah Elgström. Sthlm 1931.
- Moberg, Eva*, Kvinnor och människor. Sthlm 1962.
- Såvitt jag förstår . . . Artiklar, porträtt, satirer. Sthlm 1966.
- Mott, Frank Luther*, Golden multitudes. The story of best sellers in the United States. 3 tr. New York 1966.
- Pankhurst, Estelle Sylvia*, The suffragette movement. An intimate account of persons and ideals. London 1931.
- Qvist, Gunnar*, Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena (akad. avh. Gbg 1960).
- Richardson, Henry Handel*, Myself when young. Together with an essay on the art of Henry Handel Richardson by J. G. Robertson. London 1964.
- Ridley, Hilda M.*, The story of L. M. Montgomery. London 1956.
- Rubenius, Aina*, The woman question in Mrs. Gaskell's life and works (akad. avh. Upps. 1950).
- Ruck, Amy Roberta*, A storyteller tells the truth. Reminiscences and notes. London 1935.
- Rössel, James*, Kvinnorna och kvinnorrörelsen i Sverige 1850–1950. Sthlm 1950.
- Saxby, H. M.*, A history of Australian children's literature 1841–1941. Sydney 1969.
- Sewell, Eleanor L.* (utg.), The autobiography of Elizabeth M. Sewell. London 1908.
- Sharp, Evelyn*, Unfinished adventure. Selected reminiscences from an Englishwoman's life. London 1933.
- Skjønberg, Kari*, Opprørerne i pikebøkene, i *Samtiden* (Oslo) 1962 nr 3.
- Stuart, Dorothy Margaret*, The girl through the ages. London 1933.
- Warner, Anna Bartlett*, Susan Warner (»Elizabeth Wetherell«). New York & London 1909.
- Westman Berg, Karin*, Kvinnornas glömda historia återspeglad i skönlitteraturen. Förlängda perspektiv i dagens kulturdebatt. Konferensprotokoll utg. av Fredrika-Bremer-Förbundet. Sthlm 1958.
- Westman Berg, Karin*, Studier i C. J. L. Almqvists kvinnouppfattning (akad. avh. Gbg 1962).
- Wiggin, Kate Douglas*, My garden of memory. An autobiography. Boston 1923.
- Zweigbergk, Eva von*, Maria Edgeworth. Barnpsykologi av år 1798, i *Ord och bild* 1964 nr 5.

SUMMARY

The girl's story in Swedish translation

The girl's story emerged in the middle of the 19th century as the progeny of the family novel. The most interesting and important period of the girl's story from the English language area was between the 1840's and 1914. Men's predominance in literature and the press continued until the beginning of the 19th century at which time the female writing tradition started. Part of the background for female authorship was the introduction of labour-saving inventions such as the sewing-machine, electric lighting and the cooking-range which gave women and girls more leisure to read and write. The history of the women's emancipation movement is reflected in the girl's story, as are religious and social trends, changing economic conditions and educational ideals. The concept of "the young girl" arose in the 19th century when girls began to marry later and also to receive training for vocations outside the home. The earliest girl's stories, such as those by Harriet Mozeley, Elizabeth Missing Sewell, Charlotte Mary Yonge and Susan Bo-

gert Warner, were marked by deep religious feeling. A new approach was that of Louisa May Alcott who in her girl's stories cleared the air of suffocating religious manifestations. She was much criticized on this account. Another innovator of new trends was Jean Webster who in her books did not present love and marriage as primary things but gave pride of place to a young girl's thirst for knowledge and independence. A good example of a girl's story which has survived to our days is Anne of Green Gables, first published in 1908 by Lucy Maud Montgomery, portraying a rebel against conventionalism and a constricted way of life. In the German girl's story, which in Sweden had a certain vogue at the turn of the century, the ideal of a well-behaved and conscientious girl with unlimited capacities for homework, is presented to a degree one often feels nauseating. The French girl's story never achieved any importance to speak of in Sweden.

Nordiska museet under år 1970

Rörande mera allmänna principer för museets verksamhet hänvisas till Nordiska museet under år 1969 i *Fataburen* 1970, då årsredogörelsen fick en ny utformning.

Undersökningsverksamhet

Den 15 december 1967 beviljade styrelsen för Riksbankens jubileumsfond ett anslag på 794 000 kronor för ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt, »Norrlands tidiga bebyggelse», NTB. Projektet leds av antikvarie Margareta Biörnstad och docent Ewert Baudou vid Riksantikvarieämbetet och utförs som ett samarbete mellan arkeologi, ekologi, botanik, etnologi, geologi och osteologi för att utreda problemen om växelspelet mellan jägarkultur, åkerbrukskultur, »handelskultur» och samisk kultur i Norrland under förhistorisk och historisk tid.

För den etnologiska delen av projektet fungerar Nordiska museet som huvudansvarig genom avdelningen Kulturhistoriska undersökningen. Den etnologiska undersökningen påbörjades våren 1969 med en noggrann planering utförd i samarbete med NTB och landsantikvarie Harald Hvarfner. För museets räkning har fil. kand. Heidi Henriksson utsetts för arbetet, som i första hand innebär att skapa en »katalog» över alla norrländska jakt- och fiskemetoder som underlag

för diskussioner om jakt och fiske under förhistorisk tid och medeltid. Under år 1970 har riktlinjerna dragits upp för det etnologiska arbetets fortsättning under en andra treårsperiod.

Den 17 december 1970 beviljades NTB ett anslag för perioden 1971–1972 på 1 644 316 kronor.

Årets mest omfattande undersökning har varit förlagd till Kungälv under tiden maj–juli och en period i september. Undersökningen var av samma karaktär som den i Nora 1969. Avsikten var att belysa och dokumentera karaktäristisk bebyggelse, miljö och livsföring inom i första hand den gamla stadskärnan.

Kungälv hör till de trästäder, där den ursprungliga stadskärnan ganska väl bibehållit sin gamla karaktär. Under 1940-talet genomförde Nordiska museet en snabbinventering av drygt 70 kulturhistoriskt intressanta städer. Kungälv besöktes 1943. Denna inventering har museet sedan sökt följa upp med en grundlig dokumentering i de ofta av rivning och nybebyggelse hotade stadsmiljöerna. I de flesta fall har städerna själva begärt en kulturhistorisk inventering och dokumentering inför arbetet med nya stadsplaner. Så har fallet varit med Kungälv, som även ekonomiskt stött arbetet. Själva dokumenteringen av byggnaderna, dvs. uppmätningar, fotografe-

ring och beskrivning, har i första hand inriktats på de 14 byggnader, som Riksantikvarieämbetet utvärderat som särskilt kulturhistoriskt värdefulla för stadsbilden. Därutöver har museet arbetat med ett urval, baserat på egna undersökningar.

Uppmätningar har gjorts i över 30 gårdar, av vilka drygt 30 planmätningar, ett tiotal sektioner och lika många detaljuppmätningar, samt 7 utförligare situationsplaner, vidare tjugo möbleringsplaner och dylikt. Drygt 1 500 fotografier i svartvitt och ungefär 150 i färg har tagits.

Parallellt med bebyggelse- och miljöundersökningen har museet genom intervjuer samlat uppgifter om livet framför allt i den gamla delen av Kungälv under de sista 60–80 åren. Längre intervjuer har gjorts med drygt femtio personer, bosatta i huvudsakligen gamla staden, men även i de nya bostadsområdena i väster. Vidare har ett stort antal kortare intervjuer gjorts.

Museets lapska sektion har fortsatt sina undersökningar av sedvänjor kring frieri och bröllop bland de svenska samerna. Fältarbete i detta syfte har under året utförts i Tossåsens, Mittådalens och Tännäs lappbyar 19–25 april, bland de bofasta samerna i Aktse, Jokkmokks socken, 2–3 maj, i Umbyns och Vapstens lappbyar 19–26 juni samt i Rautasvuoma, Kaalasvuoma och Könkämä lappbyar 8–16 september. Det insamlade fältmaterialet har redovisats bl. a. i samband med föredrag vid institutet för folkelivsgranskning i Oslo 12 mars och vid tredje internationella finsk-ugriska kongressen i Tallinn 17–23 augusti.

Under 1970 har en frågelista om kotknackare utsänts. Museets fasta medarbetarstab omfattar 488 personer.

Under året har materialet från Öregrund-Östhammarundersökningen i det närmaste färdigredigerats, och det från Nora och Kungälv är under arbete.

Av färdigredigerat material under året har museets arkiv genom undersökningsverksamheten ökat med 367 accessioner, varav 3 387 sidor text, 152 sidor ritningar, teckningar m. m. samt 1 234 fotografier.

Färgfilmen Gotländsk ölbrygd, som efter synopsis av intendenten Tillhagen inspelades 1963–65 av filmfotograf Gunnar Ohlsson, Visby, på bekostnad av Visby Bryggeri AB, överlämnades till museet i samband med den första offentliga visningen.

Insamling av föremål och data

Konsthantverk av mönsterbildande karaktär från 1600-talet till 1960-talet har inköpts eller erhållits som gåvor. Av dessa kan nämnas en sexkantig silverbägare av sällsynt typ från 1600-talets mitt. Nordiska museets Vänner har skänkt en hög lockförsedd pokal av renässanstyp i förgyllt silver, förmodligen ett mästerstycke av Arvid Falck i Stockholm 1667. Sannolikt är pokalen Stockholms snickareämbetes välkomma, som vid 1800-talets slut försvann från Sverige.

Viktiga nyförvärv har gjorts till föremålsgrupper som hittills varit dåligt representerade i museet. Det gäller bl. a. preventivmedel och andra föremål som har samband med sexualvanor. Riksförbundet för sexuell upplysning har skänkt en stor samling

äldre och aktuellt material av detta slag, väl kompletterat med broschyrer och annat tryck.

En »slit- och slängvara» som hittills försumrats i insamlingsarbetet är det enkla husgerådet av plast. I samband med förberedelserna för utställningen »Plast igår, idag, imorgon» företogs emellertid omfattande inventeringar i södra och mellersta Sverige, dit svensk plasttillverkning huvudsakligen är förlagd. Det visade sig att museet var ute i grevens tid, eftersom det tidiga plastmaterialet från 1940- och 1950-talen, som i allmänhet är av dålig kvalitet, höll på att helt försvinna. Tack vare dessa inventeringar hos fabrikanter och privatpersoner har avdelningen förvärvat en representativ samling av plastföremål från 1940-talet och framåt med kompletterande uppgifter om tillverkning och användning. Utställningen Lort-Sverige? har medfört att hygiensamlingen utökats med viktigt material såsom olika typer av tvättkärl och toaletter m. m.

Från en klädmedveten student kommer en jerseyoverall av svenskt märke som använts som vardagsplagg vintern 1969–70.

Två intressanta förvärv av moderna arbetskläder har gjorts. Utförliga uppgifter finns om när och hur de brukats. Det är en komplett skogvaktarutrustning från vintrarna 1968–69 och en räkfiskares alla vinter- och sommarkläder från 1969–70.

Till utställningen Att knyppla ininköptes bildknypplingen »Stockholmsspiror» av den över 80-åriga konstnärinnan Greta Sandberg. Hon har uppgivit att den är knypplad med 350 pinnar med lintråd nr 200 i 15 dagar, 7 tim. om dagen. Även från

tre andra konstnärinnor har vi mottagit prov ur deras och kamraternas kollektioner. Det är skisser till Märta Afzelius »Sagan», från Märta Gahn skisser och album rörande Librarias verksamhet, från Elsa Flensburg handtryckta tygprover från Ateljé Handtryck 1915–20.

En inventering och genomfotografering har gjorts av fru Aina Randels spetsaffär i Vadstena liksom en uppteckning om hennes och hennes mors förlagsverksamhet i Vadstena med omnejd. Dessutom har Byggnadsindustrins arbetsforskningsstiftelse i Malmö besökts med anledning av en undersökning om arbetskläder och utarbetande av prototyper för förbättring av arbetskläder.

Det intresse för de enskilda arkiven, som utgör ett av de mest framträdande dragen inom nutida arkivvård, har sedan länge kännetecknat Nordiska museets förvärvspolitik beträffande arkivalier. Som ett under året gjort förvärv inom gruppen företagsarkiv må nämnas en större samling arkivalier från firman Joh. Thermænius & Son i Hallsberg, en gåva av direktör Lars Thermænius, Norrköping. Förvärv av denna art, som är ägnade att dokumentera utvecklingen inom svenskt näringsliv under industrialismens skede, borde metodiskt eftersträvas. Detsamma gäller vissa grupper inom folkrörelsearkiven. En grund att bygga på utgör här Karl Erik Forsslunds arkiv med dess rika dokumentation till belysning av sådana områden som hembygdsrörelsens och folkbildningsarbetets historia. Bland förvärv, ägnade att belysa enskilda personers verksamhet, märkes en samling om 284 brev från professor Karl Bern-

hard Wiklund, skrivna under åren 1924–34.

Förvaring, vård och konservering

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademins samlingar, vilka från och med 1 oktober tillförts Nordiska museet, har efter en snabbevakuering från det nedlagda lantbruksmuseet på Experimentalfältet förvarats i ett magasin på Fisksjöäng på Norra Djurgården. Här har en fortsatt uppordning av samlingarna i samband med visst konserveringsarbete utförts.

Museet har anmodat statens provningsanstalt att undersöka skador på samlingen av fotografiska negativ. Därvid befanns beträffande ett fåtal negativ att skadorna torde härröra av felaktigt utförd framkallning och fixering. Dessa negativ måste nu omfotograferas, innan de går helt till spillo. I majoriteten av fallen bär däremot skyddspapper med påklistrade tungor innehållande olämpliga ämnen skulden. Vissa negativserier hotades redan under ett tidigare skede av liknande skador, vilka hejdades genom inlägg av polyetenblad mellan skyddspappret och glasnegativet. Arkivet står nu inför tvånget att byta omkring 300 000 papperskuvert mot pergamyntkuvert.

Bearbetning och forskning

Förre förste intendenten vid museet Erik Andréén har slutfört redigeringen av Erik Dahlbergs teckningar till *Svecia Antiqua IV*. Se för övrigt nedan under rubriken Publicering.

Nordiska museets gårdar

Svindersvik i Nacka

Konserter har under året givits i paviljongen av Nacka orkesterförening.

Mark- och skogsvårdsarbeten har fortsatt i parken med hjälp av Skogsvårdsstyrelsen och med anslag från Arbetsmarknadsstyrelsen. Staketet kring trädgården har återställt efter 1969 års stormskador. Huvudbyggnadens, paviljongens och parkvillans tak har reparerats. I parkens gränsområdet har byggnadsarbeten pågått för den nya Värmdöleden.

Tyresö i Stockholms län

Konserter har givits i slottets musikrum i samarbete med kulturnämnden i Tyresö. En ny el-transformator har av Älvkarleby kraftverk placerats under jord strax norr om slottets västra flygel. Fiskarebostaden och badhuset på Notholmen har reparerats. Den s. k. lakejvillan vid Gamla Tyresö har rustats upp. Handelsträdgårdens värmeanläggning och växthus har moderniserats av arrendatorn. Tyresö kulturnämnd har gjort en utredning av möjligheten att nyttja slottets västra flygel för servering, föreningsverksamhet och barntillsyn.

Julita gård i Södermanland

Omläggningen av Stora Husets tak har slutförts. Spänningsomläggning på elnätet inom det s. k. klosterområdet har slutförts. I parken har museet under hösten åtnjutit hjälp från Arbetsmarknadsstyrelsen med diverse röjningsarbeten. På herrgårdsanläggningens södra flygels fasad mot väster har påträffats utvändiga dekorativa målningar, troligen daterbara till 1600-talets mitt. I augusti har en arkeologisk undersökning av terrängen kring herrgårdsanläggningen påbörjats i avsikt att konstatera utsträckningen av det medeltida cistercienserklostret.

Matsgården i Östbjörka by, Rättvik
Taken på manbyggnaden och bagar-
stugan har lagts om. Omläggning resp.
tillsyn av de övriga husens tak i an-
läggningen pågår.

Undervisning

Den akademiska undervisningen i
Folklivsforskning, som bedrivs i sam-
arbete med Stockholms universitet,
har lockat ett allt större antal elever.
Under läsåret 1969/70 har 159 erhållit
godkända 1 betyg, 65 2 betyg och
19 3 betyg, vartill kommer en avlagd
lic.-examen.

En fortsatt utbyggnad av museets
grundskoleundervisning har skett i
samarbete med Stockholms skoldirek-
tion. Fr. o. m. höstterminen 1970 på-
går undervisning i museet och i viss
mån på Skansen för grundskolans
högstadium enligt den nya läroplanen,
Lgr 69, som då började tillämpas i
årskurs 7.

Under året har över 20 000 elever
erhållit undervisning i museet och
över 12 000 på Skansen.

För att aktivera de yngre barnen
har museet inrättat en särskild barn-
avdelning, där det finns möjlighet att
måla, snickra, klä ut sig, hoppa i en
skumgummibassäng m. m.

I museets stora hall har inrättats
en informationsdisk, dit även bokför-
säljningen flyttats. Kontakten med be-
sökarna har därigenom förbättrats och
ytterligare en etapp i strävandet att
levandegöra det s. k. torget i hallens
mittparti har uppnåtts.

Utredningar

De i föregående årsredogörelse om-
nämnda utredningarna, Programut-
redning rörande Nordiska museet,
Nordiska museet, framtida disposi-
tion blockvis och PM rörande cen-
tralmagasinet för Nordiska museet har
under året fullföljts i samarbete med
byggnadsstyrelsen och arkitektfirman
Ahlgren Olsson och Silow (AOS).
Dessutom har utarbetats Etappindel-
ningsförslag och tidplan.

Under året har påbörjats en utred-
ning rörande utbyggnadsplan för Ju-
lita gård. Med ekonomiskt bidrag från
Södermanlands läns landstings förvalt-
ningsutskott har museet engagerat ar-
kitekt SAR Ove Hidemark att på ba-
sis av utförda markundersökningar,
som kostnadsfritt gjorts av Katrine-
holms kommun, och ett av en arbets-
grupp vid museet utförda förunder-
sökningar utarbeta förslag dels till
byggnader för ett centralmagasin jäm-
te utställningslokaler för museets lant-
brukshistoriska samlingar, dels en
överarbetning av dispositionsplanen
till nämnda förslag.

Hans Hansson

En utförlig årsredogörelse, upprä-
ttad avdelningsvis, finns i stencilerad
upplaga tillgänglig vid Nordiska mu-
seets bokförmedling, varifrån den kan
rekvireras mot en expeditonsavgift av
5 kr.

NORDISKA MUSEETS NÄMND

Nämnden har under året haft följande ledamöter: ledamoten av riksdagen stadskassör Rune Carlstein, ordf., professor Erik Anners, styresmannen Hans

Hansson, riksarkivarien Åke Kromnow, överintendenten Åke Meyerson, författaren Birger Norman och bankdirektören Lars-Erik Thunholm.

ANSLAG

Statsanslaget till museets drift under budgetåret 1970/71 utgick med 6.791.000 kronor.

TJÄNSTETILLSÄTTNINGAR

Förste intendenten och chefen för avd. Bostadsskick fil. dr. Erik Andrén samt förste intendenten och chefen för avd. Näringsliv och samfund fil. dr Albert Eskeröd beviljades avsked med pension med utgången av mars resp. maj 1970. Till ny chef för avd. Bostadsskick

fr. o. m. 1 april utnämnde nämnden intendenten vid Nordiska museet fil. lic. Kersti Holmquist och till ny chef för avd. Näringsliv och samfund fr. o. m. 1 juni landsantikvarien i Jämtlands län fil. dr Göran Rosander.

BESÖKSSTATISTIK

Nordiska museet hade 1970 138.550 besökare, därav 34.159 i grupper (1.684 st.) Motsvarande siffror 1969 var 102.495, därav 23.232 i 1.160 grupper.

Svindersvik hade under året 1.503 besökare, Tyresö slott 4.266, Julita: Stora Huset 12.097, museet 17.389, Härkeberga ca 800.

UTSTÄLLNINGAR

Tillfälliga utställningar

Fortsättning från föregående år

Yxa och såg – 19.1, sedan vandr. utst.

Symaskinen – 8.3.

Giftas – eller ej? – 1.2, sedan vandr.utst.

Höganäskeramik. Hela året.

Tröja och väst till vardag och fest. Hela året.

Nya utställningar

Barn i industrisamhälle. 19.2–29.11.

Barnavd. Kommissarie: Intendenten Bjurman.

Lort-Sverige? 12.3–6.9, sedan vandr.utst.

Salen för tillf. utst. Kommissarie: Intendenten Granlund.

Att knyppla. 10.4–1.11. Textilhallen och Dräktgalleriet. I samarbete med föreningen Svenska Spetsar, Linköping. Kommissarier: Spetskonsulenten Sally Johansson och förste intendenten Ny-lén.

Fram till val. 27.8–27.9. Torget. Sammanställd av Landskrona museum. Delvis omarbetad av intendenten Bjurman, förste intendenten Holmquist och fil. lic. Gunnar Olofsson.

Plast igår idag imorgon. 15.10–. Salen för tillf. utst. Kommissarier: Intendenterna Conradson och Rosander.

Hagalund i vårt hjärta. 29.10–29.11. Torget. Sammanställd av Solna kultur-nämnd.

*Vad gjorde Nordiska museet i Kung-
älv?* 13.11–27.11, sedan vandr.utst. Torget. Kommissarie: Intendenten Nyström.

Fjällbor vid Kungsleden. 2.12–. Torget. Kommissarie: Assistenten Grape.

Utställningar på Julita

Alf Wallander, foklivsmåleri ur Nordiska museets samlingar. 21.6–20.7. Kommissarie: Intendenten Axel-Nilsson.

Nils Georg Källkvist, Torshälla, måleri och grafik. 25.7–16.8. Kommissarie: Intendenten Axel-Nilsson.

Vandringsutställningar

Fortsättning från föregående år

Norsk folkkonst. Skara, Borås, Karlstad, Halmstad, Uddevalla, Alingsås.

1700-talets bonde. Halmstad, Skara, Örebro, Alingsås, Trollhättan, Karlstad, Varberg.

Folklig läkekonst. Varberg.

20-talet. Varberg, Halmstad, Karlstad.

Nya vandringsutställningar

Giftas – eller ej? Örebro, Västerås, Vänersborg, Åmål, Trollhättan, Halmstad, Göteborg, Hälsingborg, Kristianstad.

Yxa och såg. Sundsvall, Växjö, Kristianstad.

Barn i industrisamhälle. Jönköping, Lund.

Lort-Sverige? Sundsvall, Hudiksvall, Falun, Örebro.

*Vad gjorde Nordiska museet i Kung-
älv?* Kungälv.

PUBLICERING

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen, Nordiska museets och Skansens årsbok. 236 s.

I serien Nordiska museets handlingar.

Nr 72 Die Geschichte des schwedischen Pfluges, av Ragnar Jirlow. 140 s.

Nr 73 Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinavien och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation, av Mátyás Szabó. 389 s.

Nr 74 Kalmar. Karolinska borgarhus i sten, av Manne Hofrén. 201 s.

Nr 75 Alberget och Oakhill på Djurgården, av Martin Olsson. 345 s.

I pocketserien Normus

Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition, av Sigfrid Svensson. 2 rev. uppl. 1969. 141 s., 16 pl. s.

Vägledning genom Nordiska museets samlingar. 23 uppl. 32 s.

Böcker från Nordiska museet. 8 s.
Gamla prästgården i Härkeberga by, av
Erik Andrén (text) & Åke Grund-
ström (foto). 3 uppl. 26 s.

Hur har vi det med lorten?, av Lis
Granlund. Utställningsvägledning till
Lort-Sverige. Folder. (En andra något
förändrad uppl. har tryckts för vand-
ringsutställningen.)

Bibliografiska meddelanden från Nor-
diska museets bibliotek. Nr 23–25
(stenciltr.). 91 s.

Nordiska musets årsredogörelse, upprä-
ttad avdelningsvis (stenciltr.). 68 s.

I samarbete med Föreningen för svensk
kulturhistoria och folklivsarkivet i
Lund har museet utgivit 4 häften av
tidskriften *Rig*.

Av P. A. Norstedt & Söners förlag har
i samarbete med Kungl. Vitterhets-,
historie- och antikvitetsakademien,
Kungl. Biblioteket och Nordiska mu-
seet utgivits:

Teckningar till *Svecia antiqua et hodi-
erna*, av Erik Dahlberg. Del 4. Re-
daktör Sigurd Wallin (†) & Erik An-
drén. Texten i samarbete med Manne
Hofrén och Harald Wideen. 56 s.
text, 320 pl.s.

Av P. A. Norstedt & Söners förlag har
i samarbete med Nordiska museet ut-
givits:

Folklig möbelkultur i svenska bygder.
Liggmöbler, av Sigurd Erixon. 136 s.

Förste intendenten Andrén:

Slottsbranden 1697, i *Sankt Eriks års-
bok*, s. 18–27.

Redigerat Teckningar till *Svecia antiqua
et hodierna*, av Erik Dahlberg. Del 4.
Texten i samarbete med Manne Hof-
rén och Harald Wideen. 56 s. text,
320 pl.s. P. A. Norstedt & Söners för-
lag.

Intendenten Benedy:

Skolan, hälsan och hygien, i *Fatabu-
ren*, s. 33–46.

Intendenten Bjurman:

Barnen som produktivkraft, i *Ord och
Bild*, s. 394–401.

Den skånska längan, i *Att bygga på Ös-
terlen*, s. 2–9.

Om barnbryggan på Nordiska museet
och barnhyllan på Stadsmuseet (till-
sammans med Mona Ringdahl). (Sten-
ciltr., senare trycksak.)

Intendenten Conradson:

Den gamla platen, i *Form*, årg. 66, s.
342–345.

Artiklar om antikviteter i *Svensk dam-
tidning*.

Intendenten Erikson:

Personlig hygien, i *Fataburen*, s. 9–22.

Förste intendenten Eskeröd:

Båtar. Från ekstock till trälare. 248 s.
Recension: Bjarne Stoklund, *Bondegård
og Byggeskik før 1850*, i *Nord-nytt*,
nr 2, s. 56–57.

Intendenten Granlund:

Lortigare förr, i 10 gånger renare.

Hur har vi det med lorten? Utställnings-
vägledning till Lort-Sverige. Folder.

Styresmannen Hansson:

Kulturhistoriskt avskräde, i *Fataburen*,
s. 187–196.

Förste intendenten Holmquist:

Om badrum, i *Fataburen*, s. 85–100.

Förste bibliotekarien Jansson:

Artiklarna *Samting*, *Seland*, *Settung*
(Sverige), *Skippund* (Sverige) *Skottdag
och Skov*, i *Kulturhistoriskt lexikon
för nordisk medeltid*, bd 15 (distribu-
erades i Sverige först i mars 1971).

Redigerat (tillsammans med förste arki-
varien Lundwall) *Bibliografiska med-
delanden från Nordiska museets bi-
liotek*.

Intendenten Kjellström:

Utflyttningar från samebyar till tätorter i norra Sverige (Jukkasjärvi och Gällivare), i Samefolket, årg. 51, nr 1-2, s. 18-27.

Möte med syskon i Vilhelmina norra, i Samefolket, årg. 51, nr 5-7, s. 103-104.

Majbesök i Aktse, i Samefolket, årg. 51, nr 8-9, s. 142-143.

Med Tuorponggruppens renar till fjälls – en dagbok. Svenska fjällklubbens årsbok, s. 86-92.

Grönland, i Fjällklubbsnytt, nr 2, s. 10, nr 3, s. 8-10.

Orm i paradiset. Om snöscootertrafik i fjällen. Fjällklubbsnytt nr 5, s. 4-5.

Förste intendenten Lagerquist:

Artikeln Georg Haupt, i Svenskt biografiskt lexikon.

Redigerat (tills. med prof. G. Berg och prof. S. Svensson) Rig.

Förste arkivarien Lundwall:

Redigerat (tillsammans med förste bibliotekarien Jansson) Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek.

Förste intendenten Nylén:

Hemslöjd, den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut. 2 uppl. Håkan Ohlssons förlag. 424 s.

Hemslöjden som produktionsform, i Nyttoslöjd och konsthantverk kring Kalmarsund. En historik över Södra Kalmar läns hemslöjdsförening, s. 7-19.

Hemslöjdsrörelsen i dagens samhälle, i Yrbi, tidskrift för yrkesutbildning, nr 2.

Investigation of a Village in Norrbotten 1963-64, i The possibilities of charting modern life, utg. av Sigurd Erixon, Greta Arwidsson och Harald Hvarfner. Wenner-Gren Center International symposium Series, vol. 13, s. 33-56.

Recension: Wilhelm Söderbaum, Leksandsdräktens utveckling under tvåhundra år 1750-1950, i Rig, årg. 53, s. 29-30.

Intendenten Nyman:

Folk och få, i Fataburen, s. 143-154.

Intendenten Nyström:

Sekelskifte, brytningstid – Erik G. Folcker, sekreterare 1896-1912, i Form, årg. 66, s. 268-272. (Jubileumsnummer, Slöjdföreningen 125 år.)

I bergslag och bondebygd 1968 och 1969, i Från bergslag och bondebygd, s. 151-165.

Intendenten Olsson:

Folk Rörelsernas hus. Fotografering – beskrivning – planskiss – uppmätning, i Folkbildning och forskning, utg. av Operation folkbildningsminnen, handledning 3, s. 41-52.

Professor Rehnberg:

Vilhelm Moberg och hans diktning, i SF:s och Emigrantinstitutets broschyr Utvandrarerna, s. 3-6.

Intendenten Rosander:

Loppor och löss, råttor och möss, i Fataburen s. 101-114.

Intendenten Sjöqvist:

Ryan i gångna tider, i Ryor i miljö. Svensk Hemslöjds mönsterböcker, s. 8-30.

Att skura golv, i Fataburen, s. 131-142.

Intendenten Stavenow-Hidemark:

Hygienism kring sekelskiftet, i Fataburen, s. 47-54.

Intendenten Szabó:

Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinaviens och Mellan Europas beteskultur och vallningsorganisation. Akad. avh. Lund. (Nordiska museets Handlingar nr 73.)

Rena djur, i Fataburen, s. 155-168.

Intendenten Tillhagen:

Det gamla bruket att sända påskbrev, i Svensk handikapptidskrift, årg. 47, nr 3, s. 19–21.

Die Sprichwörterfrequenz in einigen nordschwedischen Dörfern, i Proverbium 15, s. 122–124.

Volkstümliche Wahrsagekunst in Schweden während des vorigen Jahrhunderts, i Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, tom 19, s. 369–388.

Recension: A. Heymowski, Swedish 'travellers' and their ancestry: a social isolate or an ethnic minority?, i Man, vol. 5, s. 557–558.

Docenten Weibust:

Recension: Ferd. Lärn, Breven berättar om sju svåra år på haven, i Rig, årg. 53, s. 122–123.

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

Styresman:

Fil. dr Hans Hansson, 64

AVD. 1 NÄRINGSLIV

Förste intendent fil. dr Göran Rosander (tj.led.), 70

Intendent fil. lic. Anders Nyman, 56, 64

Intendent fil. kand. Eric Hedqvist (tj.led.), 65

Intendent fil. dr Mátyás Szabó, 67, 69

Intendent fil. kand. Eva Rosander, f. Jönsson, 69

Intendent fil. kand. Lajla Benedy, f. Walter, 64

E. kontorsbiträde Git Axelius (½-tid), 70

E. kontorsbiträde Greta Silfverhielm (½-tid), 70

Lapska sektionen

Intendent fil. lic. Rolf Kjellström (part. tj.led.), 67

Intendent fil. kand. Heidi Henriksson, 69

Föremålsregistreringen

Intendent fil. kand. Göran Bergengren, 62, 64

Assistent Mona Palmé, f. Löthgren, 46, 66

Märkerska Anna Sjöbom, 08

Fil. lic. Kerstin Berg (½-tid), 67

AVD. 2 BOSTADSSKICK

Förste intendent fil. lic. Kersti Holmquist, f. Wallér, 49, 70

Intendent fil. lic. Elisabet Hidemark, f. Stavenow, 56, 70

Intendent fil. lic. Christian Axel-Nilsson, 60, 63

Intendent fil. lic. Maj Nodermann-Hedqvist, 64

Intendent fil. lic. Eva Lis Bjurman, f. Nørgaard, 62, 64

Intendent fil. kand. Inger Bonge-Bergengren (½-tid), 60, 70

Intendent fil. kand. Lis Granlund, f. Rosenberg, 68

Intendent fil. lic. Birgitta Conradson, f. Carlestam (½-tid), 69

Kontorist Britta Bingley, f. Bergquist, 64, 68

Kontorist Hedda Sandström, f. Geber (tj.led.), 66, 69

E. kontorist Dagne Treijs (½-tid), 70

Rustmästarlaget

T. f. målningskonservator Elof Carlsson, 38, 68

Möbelkonservator Carl-Axel Holm, 45, 67

T. f. rustmästare Åke Lindholm, 39, 68

Magasinslaget

Förrådsmästare Nils Nilsson, 30, 65

Förrådsförmän Arne Karlsson, 42, 67

Förrådsförmän Bertil Granqvist, 47, 67

För båda lagen gemensam personal

- Hantverkare Tage Johansson, 50, 61
Hantverkare Albert Kristensson, 59, 64
Hantverkare Anthe Olsson, 59, 61
Hantverkare Manne Göransson, 64, 65
Förrädsman Per Olof Wallgren, 60, 67
Museibiträde Nelly Andersson, f. Persson, 52, 70
E. hantverkare Dag Holmberg, 70

AVD. 3 TEXTIL

- Förste intendent fil. dr Anna-Maja Ny-
lén, 38, 61
Intendent fil. kand. Kerstin Sjöqvist, f.
Carlsson (½-tid), 44, 61
Intendent fil. kand. Inga Wintzell, f.
Wikland (tj.led. ½-tid), 50, 64
Intendent fil.kand. Sofia Danielson, f.
Anderson, 65, 66
E. intendent fil. kand. Marianne Erik-
son, 69
Intendent fil. kand. Ingrid Bergstrand, f.
Ahlgren (½-tid), 67
Assistent Karin Hanses, 27, 65
Museibiträde Lisa Eriksson, f. Wallan-
der, 63
Textilvårdare Märta Krantz, f. Anders-
son, 28
Museibiträde Karin Pers, f. Eriksson
(½-tid), 69
E. kontorsbiträde Else Pihl, f. Wener
(½-tid), 65
Konservator textilkonstnärinna HKS
Marie-Louise Dagel, f. Wulfcrona (tj.-
led. ½-tid), 52, 65
T. f. konservator vävlärlarinna Ingrid
Wahlström, f. Welin, 64, 66

KULTURHISTORISKA

UNDERSÖKNINGEN

- Förste intendent fil. dr Marshall Lager-
quist, 36, 58
Intendent fil. lic. Marianne Olsson, f.
Hagstroem, 48, 60
Intendent fil. kand. Annika Österman,
f. Berggren, 62, 64
Intendent fil. kand. Bengt G. T. Ny-
ström, 65, 68

- Assistent Brita Stjernswärd, 31, 65
Assistent arkitekt HKS Bertil Wetter,
53, 65
Assistent Birger W. Grape, 60, 65
Avd.-registrator kansliskrivare Ingrid
Boëthius, f. Kronning, 65, 70
Förste ritare ingenjör Anita Bruder (tj.-
led.), 65, 66
Förste ritare Brita von Knorring, f.
Standertskjöld, 70
Förste institutionsbiträde Attie Brahme
(½-tid), 70
Kontorist Birgitta Munthe, f. Rjibbing,
65, 68

UNDERVISNINGSAVDELNINGEN

- Förste intendent museilektor fil. lic.
Skans Torsten Nilsson, 63, 66
Intendent fil. kand. Ernst-Folke Lind-
berg, 51, 64
Intendent folkskollärare fil. kand. Hans
Medelius, 59, 65
Intendent Teje Colling, f. Brodin, 62, 68
E. assistent fil. kand. Bo Nilsson, 70
Kontorist Eva Olsson, f. Brithon, 63, 66
Kontorist Eleonora Marlöw, 67, 70
Kontorsbiträde Anita Edlund, 70

BIBLIOTEK OCH ARKIV

Biblioteket

- Förste bibliotekarie fil. dr Sam Owen
Jansson, 30, 61
Bibliotekarie fil. lic. Stig Appelgren, 70
Amanuens fil. kand. Karin Näsström,
59, 70
Biblioteksassistent Enar Eriksson, 51, 65
Biblioteksassistent Lena Cederström, f.
Böök (½-tid), 66, 70
Kansliskrivare Margit Stoye, f. Berg-
schöld, 70

Arkivet

- Förste arkivarie fil. dr Sten Lundwall,
42, 66
Intendent fil. lic. Rut Liedgren, 43, 58
Intendent dr. philos. Carl-Herman Till-
hagen, 39, 61

Intendent fil. kand. Inga-Britta Sandqvist, f. Winberg (bidrag till lönen från AMS), 64, 66
Intendent fil. kand. Barbro Ryberg, f. Lindskog (avlönad av AMS), 67
Amanuens fil. kand. Carita Wigell-Collmar (½-tid, avlönad av AMS), 70
Amanuens fil. kand. Gunvor Vretblad, f. Lindros (½-tid, avlönad av AMS), 70
Kontorist Signe Broström, 64, 68
Kontorist Ingegärd Ehrving, f. Sundwall, 66

Fotoateljén

Assistent Åke Grundström, 49, 57
Assistent Märta Claréus, f. Claréus, 27, 57
Assistent Ulla Wåger, 52, 66
Fotograf Terttu Höglund, f. Rantanen, 58, 67
Förste fotobitråde Birgit Flemberg, 66, 68
Förste fotobitråde Linnéa Palén, f. Larsson, 66
Fotobitråde Hans Koegel, 65
Fotobitråde Kerstin Priede (tj.-led.), 66
E. fotobitråde Ann-Britt Ohlsson, 70
Fotobitråde Siv Jansson, 67

ADMINISTRATIVA OCH KAMERALA AVDELNINGEN

Byrådirektör jur. kand. Sanfrid Fenger, 69
Byråsekreterare fil. kand. Ann Marie Huss, f. Hedenius, 54, 60
E. byråsekreterare Gunvor Wreiman, f. Karlsson, 46, 70
E. assistent Lillemor Kihlskog, f. Andersson, 44, 70
Kansliskrivare Märta Rudén, f. Petersson, 69, 70
Kansliskrivare Astrid Sonnentheil, 64, 69
Kansliskrivare Anne von Friesendorff, 64, 66

E. kontorist fil. kand. Karin Frykholm (½-tid), 70
E. kontorist Birgit Åkerström, 70
E. kontorist Elisabet Björk, 70
Kontorist Margit Svensson, f. Edström, 65, 67
Bilförare Lennart Lindström, 67
T. f. bilförare Mattias Berg, 70
Kontorsbud Bengt Singman, 68
Materialförvaltare Gunnar Göransson, 65, 68
Maskinist Arvid Forss, 62
Trädgårdsförman Harry Carlsson, 68, 69
Museivakt Rune Glad, 68, 69
Museivakt Ingrid Wahlquist, f. Liwendahl, 62, 65
E. museivakt Kjell Hestrell, 70
E. museivakt Torbjörn Lövström, 68, 70
E. museivakt Gösta Bolin, 70
Utställningsvakt Anders Appelblom, 64
Utställningsvakt Svea Blomberg, 69
Utställningsvakt Märta Törnby, 69
E. utställningsvakt Ruben Mård, 68
E. utställningsvakt Henry Jonsson, 70
E. utställningsvakt Hans Andersson (½-tid), 70
E. vakt Birger Widing, 63
Städare Karl Ragnar Jansson, 70
Städerska Elin Andersson, f. Danielsdotter, 65
Städerska Doris Bergström, f. Österberg, 67
Städerska Dagny Pettersson, f. Karlsson, 56
Städare Ferenc Kozma, 68

INSTITUTET FÖR FOLKLIVS- FORSKNING

Institutionsprefekt professor fil. dr Mats Rehnberg, 69
Docent fil. dr Knut Weibust (avlönad av univ.), 69
Amanuens fil. kand. Ingrid Fredriksson, 70
Studievägleddare fil. kand. Ulla Brück (½-tid, avlönad av univ.) 68, 70
Kontorsskrivare Berit Rönningstedt, 70

Kansliskrivare Solveig Gynther, f. Kull,
70
Institutionsbiträde Ingrid Vallin, 61, 65

HÄRKEBERGA

Platsrepresentant fru Linnéa Karlsson

JULITA GÄRD

Godsförvaltningen

Vaktmästare Nils Andersson

Trädgårdsmästare Sven A. Karlsson

Skogsförvaltningen

Forstmästare Axel Gustawsson

Byggmästare Gunnar Larsson
Skogvaktare Nils Bäcklin

MATSGÅRDEN

Platsrepresentant Givars Anders Anders-
son

SVINDERSVIK

Platsrepresentant fru Astrid Sandberg

TYRESÖ

Trädgårdsmästare Bror Danielsson
Parkarbetare Gustaf A. Johansson

Skansen under år 1970

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

Underhållsarbete

Omfattande reparationsarbeten av de kulturhistoriska byggnaderna har ägt rum under året. På Bergsmansgården har sålunda bl. a. Laxbrostugans tak lagts om, målningsarbeten utförts, en del av planket borttagits och Vasslandsboden försetts med nytt torvtak.

Cirkus: Arbetet med konservering och komplettering av Quadrigan på taket har påbörjats vid Wasavarvets konserveringsanstalt. Omläggning av plåttaket har påbörjats. Fatburen: Spåntaket har tjarats.

Finngården: Pörte. Nytt tak av tryckimpregnerat virke, näver, nya täckor. Rötskadat virke i undertak utbytt. Fasader impregnerade med färglös cuprinol. Kokhus. Impregnering med färglös cuprinol. Lada. Förstärkning av knutar impregnerade med färglös cuprinol. Rengöring av yttertak och impregnering. Justering av dörrar och luckor. Stolpbod. Nytt tak av tryckimpregnerat virke, nya täckor. Byte av skadade byggnadsdelar, impregnerade med färglös cuprinol.

Gubbyllan: Genom Svenska Tobaksaktiebolagets försorg har taket av zinkplåt jämte stuprännor reparats. D:o balustrader på taket och trappan i väster. Hazeliushuset: Re-

paration av stuprör och plåtdetaljer på taket. Kammakareverkstaden: Fasader. Utbyte av rötskadade och av insektsangrepp förstörda stockar. Byte av skadade fönsterkarmar. Kölnan: Nedmontering av byggnaden, lagning och utbyte av skadade byggnadsdelar, tryckimpregnering. Nytt vedtak. Lappvistet: Njallan helt renoverad. Linberedningsverket: Yttertaket omlagt med näver och nytt impregnerat virke. Lagning av dörrar och luckor. Bortbilning av rötskador och impregnering med färglös cuprinol. Moragården: Vikaladan. Yttertak omlagt med näver och nytt impregnerat virke. Uppallning av tvärgående syllar på vilka ladan står uppställd. Säsårbreret. Yttertak omlagt med näver och nytt impregnerat virke. Impregnering med färglös cuprinol av samtliga byggnader på Moragården utom Noret-fjåset.

Ransättersboden: Nytt torvtak pålagt med underlag av Platon grundmursplatta och näver. Nya mullstockar. Rötskadade partier i väggar överredda och lagade. Skogaholm: Sydöstra paviljongen. Omläggning av yttertak med ny papp och ny ekspån. Tjärning av tak. Skogsarbetarkojan: Den 1969 påbörjade flyttningen har fullbordats. Vastveitloftet: Omlägg-

ning av torvtak. Impregnering av byggnad med färglös cuprinol. Älv-dalsbodarna 5 och 8: Nya vedtak av tryckimpregnerat virke pålagda. Nya undertak av näver samt nya täckor. Älvrosgården: Lektugan nedtagen, tryckimpregnerad och uppsättning på-börjad. Ölandskvarnarna: Kvarnen från Glömminge. Ny yttertrappa, nya vingor med segel och gångås. Nya kuggar i lilla kuggkransen. Byte av utsliten väggbeklädnad och tak. Kvarnen från Toroslunda. Byte av utslitna bräder i panel och tak, nya vingor. Bokhantverkshuset: Byte av rännor.

Ny majstång uppsatt.

Öppethållande, aktiviteter

Under tiden januari–april har fem kulturhistoriska byggnader hållits öppna om vardagarna kl. 11.00–15.00 och elva om söndagarna.

I maj månad utökades antalet till 12 om vardagarna och 18 om söndagarna.

Under sommarsäsongen, juni–augusti, har 28 kulturhistoriska anläggningar hållits öppna för besökare kl. 11.00–12.00 samt kl. 13.00–17.00.

September månad har haft samma grad av öppethållande som maj och från och med oktober har vintertiderna tillämpats.

Glashyttan och Krukmakeriet har liksom tidigare varit utarrenderade och har med undantag av den kallaste perioden av året varit i verksamhet och tillgängliga för besök dagligen.

Under vinterhalvåret har dessutom samtliga byggnader hållits tillgängliga efter besökarnas önsningar genom regelbundna turer dagligen kl. 12.00,

13.00 och 14.00. Varje söndag har »Fröken Skansen» lett dessa turer.

Som under tidigare år har det varit avdelningens strävan att i samarbete med programavdelningen söka levandegöra de olika miljöerna genom att låta besökarna uppleva så många aktiviteter som möjligt i och kring hus och gårdar. Sålunda har under sammanlagt åtta sommarlördagar under tiden 27 juni–15 aug. presenterats programpunkten »I gårdar och gränder». För denna liksom för övriga större samproduktioner mellan kulturhistoriska avdelningen och programavdelningen redovisas närmare i denna senare avdelnings redogörelse.

Under sommaren har Oktorsgården fungerat som en levande bondgård med kor, häst, grisar och höns.

Som vanligt har ett stort antal hemsysslor och hantverk som vävning, spinning, kardning, nålning av vantar, ystning, smörkärning, korgflätning, smide etc. visats i ett flertal gårdar under sommaren. Lin har odlats och liksom under föregående år har en kolmila bränts på Tingsvallen.

Genom medverkan av Skansens borgerskap har det vid flera tillfällen varit möjligt att uppleva verkstäderna i Stads kvarteret i full verksamhet. Detta gäller särskilt hantverksdagarna i maj och september, julmarknadsdagarna samt sommarlördagarnas program »I gårdar och gränder».

Folkets hus, som enligt av styrelsen fastställda bestämmelser är tillgängligt för uthyrning, har använts som möteslokal ett 20-tal gånger under året. Till julmarknaden hade som vanligt julstänger rests utanför Älvrosgården, Moragården och Ekshäradsgården, och i Delsbogården, Eks-

häradsgården, Oktorpsgården och Statarlängan dukades julbord. Julgranar, klädda på traditionellt sätt, förekom som vanligt i Posthuset och i Väla skola samt i Statarlängan. Skansens kulturhistoriska miljöer har ett 70-tal gånger utnyttjats för filmning och fotografering samt för radio- och TV-inspelningar.

Skansens klädkammare

Klädkammaren, som under året tillförts kulturhistoriska avdelningen, har dels tillgodosett Skansen med dräkter för den årliga rutinen och för specialprogrammen, dels som tidigare bedrivit uthyrningsverksamhet för organisationer och enskilda i Sverige och utlandet. Under året har dräktbeståndet kompletterats och betydligt utökats. Sålunda har ett stort antal 17- och 1800-talsdräkter sytts upp att användas under Bellmansveckan och för hantverkarna i Skansens stads kvarter.

Då förslitningen av folkdräkter ökar p. g. a. bland annat folkdanslagets allt mer aktiverade verksamhet har folkdräktssamlingen utökats.

Uthyrningsverksamheten har som tidigare år huvudsakligen gällt museer, jubileeer, teater- och konsertverksamhet. Huvuddelen av det till utlandet uthyrda dräktmaterialet har gällt svenska organisationers informationsverksamhet i främmande länder.

Klädkammaren svarade för en modokavalkad med ett 90-tal dräkter, som framfördes på Sollidenscenen under Stockholms textilhandlars 75-årsjubileum. Klädkammaren har under året kunnat komplettera sina samlingar genom att den tillförts en ansevärd mängd gåvor. Även Skansens samling av rekvisita att användas i

den aktiva kulturhistoriska verksamheten har på detta sätt kunnat kompletteras.

Undervisning

De kulturhistoriska anläggningarna har liksom tidigare utnyttjats för såväl elementär som kvalificerad undervisning. Nordiska museets undervisningsavdelning har under året haft visningar för bl. a. Stockholms stads skolors årskurs 6 i Delsbogården och Stads kvarteret den 23 mars–29 maj, i Skogaholms herrgård, Soldattorpet samt i Älvrosgården och Oktorpsgården den 5 okt.–20 nov.

För ett stort antal klasser har dessutom hållits visningar av Skansens julbord i Delsbogården, Oktorpsgården, Statarlängan och Ekshärads gården. Bland övriga kurser och studiebesök kan följande nämnas: AMS kurs för byggnadsledare, Svenska ungdomsringens kurs »Hur våra förfäder bodde», Konstfackskolan, Birkagårdens vävkurs, Kursverksamheten, ABF:s museirond, Svenska ungdomsringens kurs för blivande folkdansledare, Fackskolan för huslig utbildning i Stockholm, Grafiska institutet, Byggnadsstyrelsens utvecklingsbyrå, Lärarhögskolan, Stockholms läns och stads hemslöjdsförenings växtfärgningskurs, Handarbetets Vänners yrkeskurs, Stockholms stads sömnads- och hushållsskola, Nyckelviksskolan, Dagskolan för grundläggande och konstnärlig utbildning, Grafiska yrkeskolorna.

Liksom under tidigare år har studerande i ämnet Folklivsforskning vid Stockholms och Uppsala universitet haft en del av sin undervisning förlagd till Skansen.

I övrigt har avdelningen givit handledning och visningar för ett stort antal olika grupper.

Personal

Avdelningens föreståndare har varit förste intendenten Arne Biörnstad. Övriga tjänstemän har varit intendenten Ingemar Liman och kansliskrivaren Berit Hertzberg. Hantverkaren Bror Eriksson har varit tjänstledig under året fram till den 14 okt. Han slutade sin anställning på Skansen den 30 nov. Under Bror Erikssons tjänstledighet tjänstgjorde Bernt Andersson. Intendenten Gunnel Hazelius-Berg har varit knuten till avdel-

ningen som konsult. Fil. kand. Mats Janson har varit tillfälligt anställd under tiden 1 jan.–31 maj samt 2–22 juli. Fil. kand. Gunnar Nordlinder har varit tillfälligt anställd för sammanställning av en ny utgåva av »Skansens hus och gårdar» under tiden 7 till 31 dec.

På Klädkammaren har under året tjänstgjort intendenten Gunnel Hazelius-Berg som konsult, assistenten Maj-Britt Hemlin, biträdet Maria Kings-Eriksson, biträdet Monica Spangenberg (till den 31/10), biträdet Berit Lindén, biträdet Ann-Marie Schiöld (från den 19/10), biträdet Gunilla Carlsson (från 21/10).

NATURHISTORISKA AVDELNINGEN

Anläggningar

Planerings- och projekteringsarbeten för om- och nydaning av anläggningarna för nordiska och exotiska djur har pågått under året.

En ekonomibyggnad för djurvårdarepersonalen med omklädnings- och tvättrum, matsal, expedition osv. har uppförts vid den s. k. materialgården. Byggnaden inrymmer även kyl- och frystrymmen m. m. för olika slags djurfoder.

Planering av nytt djurhus har skett med väl tilltagna utrymmen och tillhörande frianläggningar för preliminärt tre eller fyra ap-arter, nämligen schimpans, lar och rhesus-makak. Placering avses bli mellan nuvarande apberg och sjölejonanläggning. Av kostnads- och markutrymmesskäl har blott små inomhusutrymmen för publiken kunnat inrangeras i planerna.

Förberedande diskussioner har förts angående uppförande av en ny lodjursanläggning invid nuvarande varganläggning. Anläggningen skulle bli avsevärt mycket större än den nuvarande och i princip utformas som en frianläggning med ett »berg» utefter Skansenområdets ytterstängsel. Därigenom skulle vindskyddade och soliga platser skapas och publiken erhålla goda möjligheter att från bariären norr om det nyuppförda häststallet studera lodjuren. Ett större och bättre utrymme för lodjuren har aktualiserats inte minst genom den utökning av Skansens lodjursbestånd som skett.

Utgallring av en del apor har skett, vilket möjliggjort sammanslagning av en del burutrymmen i nuvarande djurhuset. Larerna har därigenom fått en avsevärt förbättrad bur.

Med anledning av att dovhjortshagen starkt förslitits och i övrigt måste anses som föga lämplig för hjortar har en ny hage iordningställts invid fäbodvallen. Dovhjortarna har funnit sig synnerligen väl tillrätta i denna nya hage.

Publiktillströmningen till »Lill-Skansen» har nått sådana proportioner, att en utvidgning av området befunnits nödvändig. Ett nytt »Lill-Skansen» har under året planerats att uppföras i Balderslunden. Frånsett att utrymmet här skulle bli betydligt större planeras även att utöka antalet förevisade smådjur med bl. a. hundvalpar och smågrisar.

Planer på uppförande av en delfin-anläggning på Skansen har framförts. Med anledning därav företog docent Nils Erik Bæhrendtz, direktör Karl-Erik Nygren och professor Karl Borg under april 1970 en resa till Los Angeles, San Diego och Miami i USA för att studera dylika anläggningar. Samtidigt studerades även andra djuranläggningar. En rapport över denna resa har tidigare lämnats från Naturhistoriska avdelningen.

Djurbeståndet

På Skansen fanns den 1 november 1970 följande antal djur:

	Arter	Individer
Däggdjur	28	76
Fåglar	77	ca 550
Reptiler	1	5
Fiskar	71	250
	177	881

Vad gäller djurbeståndet kan följande nämnas.

En lodjurshona födde under året

3 ungar, vilka alla överlevde och tillväxte normalt.

Födslar har vidare skett bland brunbjörn, ren, dovhjort, apor, osv.

Visentbeståndet utökades under året genom inköp av en kviga.

På grund av trånga och mindre lämpliga utrymmen för rådjuren släpptes dessa fria på Skansenområdet. Försöket utföll med undantag för en olyckshändelse mycket bra. En råget befanns mycket oskygg och attackerade också mer eller mindre vänskapligt Skansenbesökare, vilket medförde klagomål. Djuren visade stor benägenhet att avbeta vissa prydnavväxter, varför de tyvärr måste avlägsnas från Skansen.

Ett 30-tal igelkottar införskaffades och släpptes fria på Skansenområdet under år 1970. De spred sig snart på området men observerades endast ganska sällan.

Efter elefanten »Bambinas» död har en viss missämja varit rådande mellan de kvarvarande elefanterna. Omdisposition av elefantbeståndet har därför diskuterats.

Lyckade häckningar har förekommit bland åtskilliga fågelarter.

Skansenledningen har följt modern uppfattning om hållandet av vilda djur i fångenskap och om utformningen av djuranläggningar. För att skapa bättre förhållanden för djuren inom Skansens begränsade område har därför en viss reducering av djurbeståndet skett.

Personal

Naturhistoriska avdelningens föreståndare, Kai Curry-Lindahl, var under större delen av år 1970 tjänstledig för FN-uppdrag och befattningen

uppehölls av professor Karl Borg. Under kortare perioder vikarierade docent Nils-Olof Lindgren och veterinär Bernt Thafvelin som föreståndare och svarade även för de veterinära uppgifterna. Sekreterare har varit fru Margaret Lindholm med fil. kand. Gun Rosencrantz som vikarie.

Förmanssysslan har innehafts av Tore Glemmefors, och som vice förmän har fungerat Sven Borg och Åke Nordh, de senare dessutom med närmaste tillsynen över elefanter, visenter och »Lill-Skansen». Förste djurvårdare har varit Roland Ackelman, Torsten Cellvander, Henry Mähl, Helmuth Pinter, Ingvar Nylund och Anders Wiklund. Djurvårdare har varit Bernt Malmqvist och Ingrid

Hansen. Tillfällig arbetskraft har dessutom anlitats vid avdelningen, bl. a. småvärdinnor för »Lill-Skansen».

Förste djurvårdare Helmut Pinter har med verkställande direktörens medgivande medverkat vid planläggning av en kurs vid Stockholms stads yrkesskolor för utbildning av djurvårdare för djurparker och vid denna givit undervisning. Förste djurvårdare Ingvar Nylund har beretts tillfälle att deltaga i kursen.

Internt hade tidigare anordnats en liknande kurs för Skansens djurvårdarepersonal. Som lärare vid denna kurs fungerade bl. a. en del av avdelningens anställda.

PROGRAMAVDELNINGEN

Årets första evenemang ägde rum den 11 januari, då Skansenloppet på skidor arrangerades av Sim- och idrottsklubben Hellas.

Under skolungdomens vintersportlov den 16–21 februari anordnades skidtävlingar, rebusjakt, trolleriföreställningar m. m. i samarbete med Korporationsidrottsförbundet. Som avslutning på sportlovet anordnades söndagen den 22 februari Skansens Vasalopp för barn.

Vårens övriga idrottsevenemang, OK-loppet och Svenska Dagbladets stafett, ägde rum den 10 och 30 maj.

Den 18 april–15 maj visades trafikutställningen »Trafik och Miljö» arrangerad av Stockholms trafiksikkerhetskommitté på Solliden.

Studenternas traditionella mösspåtagning förlades denna Valborgsmässoafton till Skansen med högtidstal av Skansenchefen Nils Erik Bæhrendtz och sång av Stockholms studentsångarförbund under ledning av Einar Ralf och Lars Blohm. Valborgsmässofirandet fortsatte senare med konsert av Stockholms spårvägmäns musikår, eldar, fyrverkeri, dans m. m.

Programmet i anslutning till den årligen återkommande »Folknykterhetens dag» på Kristi himmelsfärdsdag den 7 maj arrangerades av De Kristna samfundens nykterhetsrörelse. Tal hölls av Andra kammarens talman Henry Allard och direktör Lenart Frejborn. Bland övriga programinslag kan nämnas kyrkospel, gårds-

möten, välgörenhetsbasar samt konsert av Frälsningsarméns musikkår. Rytmska koraler spelades i klockstaplarna och Seglora kyrka av Sundbybergs stadsmusikanter.

Norges nationaldag firades traditionsenligt den 17 maj med barntåg och festprogram på Solliden. Högtidstalare var doktor Johan Peter Lützow-Holm.

»Roslagens dag» anordnades för första gången annandag pingst, den 18 maj, i samarbete med Roslagens turistkommitté. Högtidstal hölls av landshövding Allan Nordenstam, som också utdelade turistkommitténs kulturpris. Roslagens ros kröntes av Stig Järrel. Bland övriga programpunkter märktes bl. a. konst- och keramikutställningar, visning av hemslöjd och hantverk, jazzkonsert m. m.

»Polisens dag» anordnades 25:e året i följd den 24 maj med tal av HKH Hertigen av Halland, musik av Polisens musikkår under ledning av Ingvar Cederberg samt uppvisningar av motorcyklister, ryttare och tjänstehundar.

»Hantverksdag i Stads kvarteret» med verksamhet i alla verkstäder ägde rum den 31 maj. Samma dag presenterades Mälardrottningen av Lars Lönn Dahl och kröntes av Skansenchefen Nils Erik Bæhrendtz på Solliden.

Svenska flaggans dag högtidligt hölls på sedvanligt sätt i närvaro av HKH Kronprinsen. I programmet medverkade Rolf Björling och Skansens folkdanslag.

Svenska ungdomsringens dag firades den 7 juni med tal, musik av spelmän och folkdansuppvisningar.

Stockholms kommunala musikskola

avslutade sitt läsår med »Musikskolans dag» den 9 juni. Solister, blåsargrupper, kammarensembler och andra musikgrupper framträdde på olika platser inom Skansen. Vid avslutningshögtidligheten talade skoldirektör Henning Öberg, och i den gemensamma konserten medverkade närmare 200 barn under ledning av Ingvar Cederberg, Carl-Herman Gruve, Margareta Stigbrand och Alf Wahlström.

»Hälsingehambo» anordnades för första gången den 14 juni på Skansen av Hälsinglands turistförening. Tävligen (med 30 tävlande par) invigdes av Skansenchefen Nils Erik Bæhrendtz. Finalen i hambon ingick i festprogrammet på Solliden, som i övrigt bestod av sång och musik av hälsingeartister.

Midsommarhelgen firades den 19, 20 och 21 juni på traditionellt sätt med dans kring majstången, lekar, folkdans och folkmusik, folkvisesång av Ingegärd Käll och Håkan Hagegård samt musik av Skansens blåsorkester under ledning av Harry Sernklef. Skansens folkdanslag och medlemmar av Svenska ungdomsringen ledde som vanligt midsommardansen och lekarna.

FN-dagen firades på Skansen den 26 juni med anledning av 25-årsdagen av bildandet av Förenta Nationerna. Ambassadör Sverker Åström höll högtidstalet, och i jubileumsprogrammet medverkade bl. a. Jarl Kulle och Monica Nielsen.

22:a Nordiska bygdeungdomsstämman arrangerades den 28 juni av Svenska ungdomsringen, som därmed högtidligt höll sitt 50-årsjubileum. Tal hölls av Skansenchefen Nils Erik Bæhrendtz, och i festprogrammet in-

gick sång av Rolf Björling, folkdans-
uppvisningar och folklåtar av spel-
män.

Frälsningsarméns årliga musikguds-
tjänst ägde rum den 29 juni.

Sommarens allmogebröllop ägde
rum den 5 juli med vigsel i Seglora
kyrka, bröllopståg och festprogram på
Tingsvallen. Det var arrangerat i
samarbete med Jämtlands läns mu-
seum i Östersund och tidningen Ös-
tersunds-Posten. Trolovningen firades
offentligt på Jamtli, Östersund, den
14 juni.

»Med Bellman på Skansen», Skan-
sens stora program under Bellmans-
veckan i Stockholm, var förlagt till
söndagen den 26 juli. På Solliden
framfördes ett 1700-talsdivertissem-
ent sammanställt av Bernard Krook, och
Par Bricoles kör med valthornskvar-
tett konserterade under ledning av
Eskil Hemberg. I Skogaholmsparken
uppfördes ett promenaddivertisse-
ment, och på planen framför herr-
gården dansades française under led-
ning av Ingemar Liman. Balderslun-
den var förvandlad till vinstugan Tre
Byttor, där genom välvillig medver-
kan från Sveriges slakteriförbund hel-
stekta lamm serverades. Trubadurerna
Pierre Ström och Torgny Björk un-
derhöll med sång.

Svenskamerikanarnas dag den 2
augusti var arrangerad av Vasa Orden
av Amerika med presentation av årets
svenskamerikan, astronauten överste
Edwin E. Aldrin Jr. Grevinnan Estelle
Bernadotte överlämnade »Den gyllene
plaketten». Jenny Lind-stipendiaterna
Margareta Jonth och Alexandra Ivan-
noff samt »The Hampton Institute
Concert Choir» medverkade i pro-
grammet.

Rymdkapseln Apollo 10, som ge-
nom amerikanska ambassaden erbju-
dits Skansen, var uppställd på Solli-
denplanen den 29 juli–9 augusti. En
stor och intresserad publik på ca
60 000 personer hade under dessa da-
gar tillfälle att bese kapseln med till-
hörande utställning.

Storstockholms lokaltrafik AB:s
fritidskommitté hade anordnat »Spår-
vägens dag» den 9 augusti med ett
rikhaltigt och omväxlande program
under medverkan av företagets många
fritidsklubbar. Borgarrådet P. O.
Hansson högtidstalade, och Rolf Björ-
ling med Julius Jacobsen vid flygeln
medverkade vid flera tillfällena under
dagen.

Fackliga centralorganisationens sed-
vanliga folkfest ägde rum den 16
augusti med tal av statsrådet Sven
Moberg och musik av trubaduren
Bengt Sändh och Skäggmanslaget.

Stockholms textilhandlareförening
och Konfektionsindustriföreningarna
arrangerade tillsammans med Skan-
sens klädkammare en modekavalkad
på Solliden den 19 augusti i samband
med Textilhandlareföreningens 75-
årsjubileum.

Programmet under Barnens dags-
festligheterna på Skansen den 22 och
23 augusti omfattade bl. a. framträ-
danden av Stig Järrel och Sten &
Stanley samt stockholmsfinal i talang-
tävlingen »Nya ansikten».

Spelmansstämma arrangerades av
Stockholms spelmansgille den 29
augusti med bl. a. festprogram på Sol-
liden.

Artistgruppen Fonofon uppförde
»Sagan om Ebbe Skammelsson» i
Delsbogården ett antal gånger i slutet
av augusti.

Kyrkornas dag den 30 augusti arrangerades för första gången gemensamt av Stiftsrådet i Stockholms stift och Frikyrkorådet med gudstjänster, konserter, kyrkospel, väckelsemöten, gårdsmöten m. m.

Den 5 september gavs »Cliff in Scandinavia», en Cliff Richard-show med Una Stubbs, Hank Marvin m. fl. Samtidigt gjordes en TV-inspelning i samproduktion med BBC, TV 2, Norsk TV och Finsk TV. Samma dag anordnades program för och med döva av Stockholms dövas förening.

I anslutning till Naturvårdsåret anordnades den 6 september Nordens naturvårdsdag med festprogram på Skansen med olika programinslag såsom ett estradprogram om miljö med Lasse Holmqvist som ledare och Nils Erik Bæhrendtz, Stig Järrel, Ingemar Liman, Sören Norrby, Bo Rosén och Sten Söderberg i panelen och friluftsuppehållning med Våra favoriter Gnesta-Kalle och Ricke Löws orkester, Ingvar Wixell, Sickan och Kar de Mumma samt sånggruppen »Ungdom med ton». Tal hölls av generaldirektör Valfrid Paulsson.

I programmet »Skansen visar» den 13 september demonstrerades olika hantverk och hemsysslor i Skansens verkstäder och gårdar. I Stadskvartret bjöds på musikalisk underhållning, i Ravlundagården och i Väla skola lästes historier och berättades sagor.

Korpens dag ordnades av Stockholms korporationsidrottsförbund den 20 september med demonstration av olika motionsidrotter. Tal hölls av f. statsministern Tage Erlander, och i underhållningsprogrammet medverkade bl. a. skådespelaren Rolf Bengtsson.

Under »De Blindas dag», arrangerad av De Blindas förening den 27 september, framträdde en rad kända artister som Carl-Anton, Olof Buckard, Kálmán Dobos, Stig Järrel, Margareta Kjellberg, Leif Kronlunds orkester med vokalisten Barbro Skinnar, pop-gruppen A-440 från Tomtebodas.

Stockholms sparbank anordnade en familjesöndag den 25 oktober med olika aktiviteter och underhållningsprogram.

Stockholms parkteater bjöd på fem föreställningar, nämligen: »Trollflöjstisten» av Jacques Offenbach, »Mina drömmars stad» av Per Anders Fogelström, Pi Lind och Sigvard Mårtensson, »Wermälänningarne» av F. A. Dahlgren, »Åh, vilket härligt krig», en musical av Joan Littlewood, Charles Chilton & Theatre Workshop samt »De vilda hjulen» eller »Helgonet i trafikdjungeln», gatudrama av Sussie Bjuvstedt.

Från mitten av juni till slutet av augusti har serieprogram ägt rum under veckans olika dagar.

Sålunda anordnades på måndagarna i samarbete med Stockholms musikbildningskommitté och med ekonomiskt bidrag från Kulturdelegationen för tolfte året i följd under ledning av musikdirektör Karl-Eric Andersson tio Skogaholmskonserter – »Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö». Repertoaren bestod liksom tidigare av verk från 17- och 1800-talen, och de medverkande uppträdde i kostym. Följande solister och ensembler medverkade: Bel Canto-kören, Stockholms kammarsolister, Anne Marie Andersson, Einar Bergh, Lars Billengren, Maria Christina Carlsson, Dag Dahlberg, Barbro Elgstam, Lennart Eriks-

son, Jan Eyron, Solveig Faringer, Håkan Hagegård, Ann Forsell, Claes Hellmans kammartrio, Alexandra Ivanoff, Margareta Jonth, Torbjörn Lillieqvist, Barbro Lindvall, Olof Nordlund, Ingeborg Nordenfelt, Eva Nordenfelt, Thomas Olofsson, Claes Rastenberger, Lars Roos, Eva Roth, Gunilla Slättegård, Björn Stålne, Gloria Sundell, Wille Sundling, Bo Sydow och Arnold Östman.

På tisdagarna den 16 juni–18 augusti direktsändes radioprogrammet »Oppopoppa» med Claes af Geijerstam som programvärd och Dynamite Brass som husband. Gästsolister i programmet var: bl. a. Chris Andrews, Lars Berghagen, Bless My Soul, Mike Castle, Arthur Conley, Davie Dee, Stefan Demert, Elton John, Paul Jones, Kontaktlaget, Tommy Körberg, Love Affair, Manfred Mann, Kisa Magnusson, November, Pugh Rogefeldt, Björn Skifs, Skäggmanslaget, Rank Strangers, Svenne & Lotta, Jerry Williams, Bruno Wintzell, Cornelis Vreeswijk, Quartermass och Janne Önnerud.

På onsdagarna den 24 juni–12 augusti gick frågeleken »Varför? – Därför!» med Lasse Holmqvist som programledare på Solliden. I panelen satt Nils-Eric Bæhrendtz, Sickan Carlsson, Stig Järrel, Ingemar Liman, Sten Söderberg, Ria Wägner och Torgny »Swiss» Östgren. För musiken svarade Skansenorkestern.

På torsdagarna den 25 juni–26 augusti gavs på Solliden för andra året i följd musikprogrammet »Happy Jazz på Skansen» med Ove Linds kvintett. Som värd fungerade Leif »Smoke rings» Anderson, och följande gästartister medverkade: Arne

Domnérus, Rowland Greenberg, Rune Gustafsson, Sonya Hedenbratt, Brew Moore, Bjarne Nerem, Torgny Nilsson, Gunnar »Silja-Bloo» Nilsson, Lill Lindfors, Anders Linder, Bernie Privin, Arne Ryskog, Svante Thureson, Marlene Widmark, Teddy Wilson, Sylvia Vrethammar och Monica Zetterlund.

På fredagarna fr. o. m. 15 maj t. o. m. 28 augusti var »Lekvall» anordnad av Svenska ungdomsringen med Lasse Eklund, Lennart Torén och Lennart Wiederman som ledare.

»I gårdar och gränder», som arrangerades lördagar från 27 juni till 15 augusti, omfattade aktiviteter i Stads-kvarterets verkstäder och i gårdarna med demonstrationer och musikalisk underhållning.

Samma lördagar direktsändes radioprogrammet »Våra favoriter på Skansen» med Gnesta-Kalle som programvärd. För musiken svarade Favoritorkestern med Ricke Löw som kapellmästare. Bl. a. medverkade följande artister: Lars Berghagen, Rolf Björling, Berit Bohm, Carl-Anton, Sickan Carlsson, Towa Carson, William Claussen, Sven Härdelin, Thure Härdelin, Jokkmokks-Jokke, Gunde Johansson, Dizzie Jones, Kar de Mumma, Tommy Körberg, Zarah Leander, Hans Lindgren, Lindkvistarna, Lill-Babs, Lasse Lönndahl, Charlie Norman, Thore Skogman, Sonja Stjernqvist, Jan Sparring, Trio me' Bumba, Andrew Walter och Sven Erik Wikström. Direkt efteråt följde en radioutsändning av »Dansen på Skansen» med dans för allmänheten på estraden till Ricke Löws orkester.

Utöver tidigare nämnda har bl. a. följande svenska och utländska artis-

ter, körer och ensembler medverkat: Bharata Natyam-danserskor, Lars Dahlberg, Per Hans, Staffan Hermansson, Björn Isfält, Sid Jansson, Stockholms musikstudenter, Jeja Sundström, Björn Ståbi, Marianne och Per Waldenstad och Fred Åkerström.

Gästande folkdanslag och blåsorkestrar har varit: Bitburger Volkstanzgruppe, Deutsche Jugend des Ostens, folkdanslag från Ilmajoki, Finland, Groupe Folkloristique Béarnais, Husqvarna ABF:s ungdomsorkester, Järvsö folkdanslag, Philadelphia hornorkester, Roslagens folkdanslag, Schlesische Sing- und Spielschaar, The Manchester Morris Men och Vlaamse Volkskunstgroep die Spelewei, Belgien.

Bragehallen har tagits i bruk för olika barnaktiviteter. Sälunda har Parkteatern under tiden 3–29 juli spelat »Ningenaning» av Britt Edwall och Margaretha Strömstedt, i regi av Staffan Westerberg.

Övriga specialprogram för barn var dels Kasperföreställningar, lör- och söndagar under maj–oktober med Ulf Håkan Jansson som Kasper, dels »Noaks ark» av Per Edström, som spelades sjunde året i följd lördagar och söndagar under maj–september. Ulf Håkan Jansson och Ing-Margret Lackne var Gubben Noak respektive Gumman Noak.

Dessutom svarade Gunnel Bergström för Skansens parklek för barn på Galejan hela sommaren.

Vid Bredablicks torn har bilbana och karusell för barn varit i gång, och Det lilla tåget har kört från april till oktober. Lill-Skansen har varit öppen från mitten av maj t. o. m. september.

Ridurer för barn samt åkturer för

barn och vuxna har ordnats dagligen under sommarmånaderna samt lör- och söndagar under övriga delen av året.

Skansens vaktparad har stått under musikfanjunkare Sture Hermansens ledning och medverkat lör- och söndagar från april till november med uppehåll under juli månad.

Skansens folkdanslag och spelmän har under tiden maj t. o. m. augusti dagligen visat folkdanser resp. spelat folklåtar, och ringleksbarnen har uppträtt under juni och augusti alla lördagar och söndagar. Danslaget har stått under ledning av förrådsmästare Nils Nilsson, ringleksbarnen under ledning av Astrid Selking och Torbjörn Attersand, och för spelmännen har svarat byråingenjör Axel Myrman.

Danspedagog Else Fisher-Bergman har varit behjälplig vid sammanställningen av dansprogrammen. Folkdanslaget har även gjort dagliga uppvisningar på restaurang Solliden under sommaren. Svenska ungdomsringen har som vanligt anordnat en kurs i gammal dans under maj och juni.

Skansenorkestern under ledning av Elmar Fogelman konserterade fr. o. m. 13 juni t. o. m. 29 augusti fem dagar i veckan i den lilla musikpaviljongen på Solliden. Orkestern bestod utöver kapellmästaren av följande medlemmar: Hans Tillberg, piano, Emil Ekelund, violin, Bengt Olof Eriksson, trummor, klarinett, trumpet, Sture Hermansen, trumpet, rytm-instrument, Uno Hurtigh, bastuba, Nils-Olof Petersson, violin, saxofon, klarinett samt Kjell Pommer, klarinett och saxofon.

På dansbanan vid Bollnästorget

svarade »Bamses», d. v. s. Bosse Petterssons orkester, Axel Andereds kappell och Bolunds kvartett för musiken. Dansen har varit anordnad onsdag-söndag under maj-augusti. På dansbanan på Galejan har dans ordnats på Valborgsmässoafton och under midsommarhelgen.

Julmarknaden ägde rum tre söndagar i följd, nämligen den 29 november, 6 och 13 december med de traditionella arrangemangen. Auktionsförrättare var Hilding Bielkhammar en gång och Olle Björklund två gånger. »Lill-Stintan» Birgit Leander berättade historier i Delsbogården, Hai och Topsy, Git Magnusson och Peder Svan underhöll i Stads kvarteret och gårdarna. Den 13 december kröntes Sveriges Lucia med tärnor av Skansenchefen Nils Erik Bährendtz.

Skansens stjärngossar har uppträtt i olika gårdar sön- och helgdagar fr. o. m. annandag jul t. o. m. trettondagen. S:t Eriks gosskör under ledning av kantor Owe Bergström har svarat för arrangemangen.

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms församlingar officierat. Fr. o. m. 25 maj t. o. m. 29 augusti har i samarbete med Stockholms kyrkobrodrakår aftonbön hållits varje dag. Ansvar för genomförandet av dessa aftonböner har åvilat kantor Gustaf Hellblom och klockare Haquin Tiderman. I medeltal har 50 personer per kväll deltagit i aftonbönerna. 91 vigslar har under året ägt rum i kyrkan. Under sommaren har kyrkan upplåtits 6 söndagar för eftermiddagsgudstjänster i Stockholms frikyrkoråds regi.

Skansens guideverksamhet har skötts av sex guider, Harriet Nordlander, Marie-Louise Andersson, Åsa-Pia Rosén, Helen Lundvik, Christina Bruswitz-Nilsson och Lotta Siklosi. Tiden 15 maj t. o. m. 31 augusti arbetade samtliga guider. Turer för allmänheten utgick från Bollnästorget kl. 11.00, 12.00, 13.00, 14.00, 15.00, 16.00 och 17.00. Under tiden 1-14 maj tjänstgjorde två guider och under september en guide med turer från Seglora kyrka kl. 12.00, 13.00 och 14.00. Turerna har varit kostnadsfria och utförts på svenska, engelska, tyska och franska. Guiderna har dessutom tjänstgjort i två informationskiosker samt haft ett stort antal beställda turer mot extra avgift.

Personal

För anordnandet av ovan i korthet relaterade program har närmast svarat intendent Margareta Tullander, assistent Louise Wendt och intendent Sten Blomquist. Fru Britt Stern har svarat för reklam-, guide- och PR-verksamhet.

Alla program med kulturhistorisk anknytning, såsom allmogebroloppet, Bellmansfesten, »I gårdar och gränder» m. m. har genomförts tillsammans med kulturhistoriska avdelningen.

Georg Eliasson, programchef vid Sveriges Radio, har medarbetat som programavdelningens speciella konsult sammanlagt 30 dagar under året. Fröken Ester Nilsson har förestått varulagret för julmarknaden och souvenirförsäljningen, en verksamhet som sorterar under programavdelningen.

Nils Erik Bährendtz

UTGIVNA SKRIFTER

Förste intendenten Curry-Lindahl:

Djuren i färg — däggdjur, kräldjur, groddjur. 6:e uppl. Almqvist & Wiksell, Stockholm. 302 s.

Europa. 2:a uppl. Kirjayhtymä, Helsingfors. 302 s.

Europa. 2:a uppl. Elsevier, Amsterdam och Bryssel. 302 s.

Fiskarna i färg. 7:e uppl. Almqvist & Wiksell, Stockholm. 248 s.

Animal ecology, animal husbandry and effective wildlife management (tillsammans med D. Tribe, J. Pagot, V. Sokolov och F. Smith), i Use and conservation of the biosphere, UNESCO, Natural Resources Research, Vol. 10, s. 123–142. Även tryckt i franskspråkig version.

Bird conservation in Europe, i Bird Study, vol. 17, nr 2, s. 61–81.

Birds of the Indian Subcontinent, i Ecology, vol. 51, s. 947.

Black woodpecker, i Birds of the World, vol. 5, s. 1628–1630.

Breeding biology of the Baltic grey seal (*Halichoerus grypus*), i Der Zoologische Garten, vol. 38, s. 16–29.

Conservation of Mammals in Sweden, i Säugetierschutz, vol. 1, s. 39–41.

Förord till Asiens Natur (av Pierre Pferrer). Natur och Kultur, Stockholm, s. 5–6.

Global action for saving the Galapagos Isles, i World Wildlife Fund Yearbook 1969, s. 305–306 + 331.

Green woodpecker, i Birds of the World, vol. 5, s. 1621–1624.

Large mammals in Europe, i New Scientist, vol. 46, s. 372–375.

Les mammifères européens en danger, i Les Naturalistes Belges, vol. 51, s. 367–379.

L'importance internationale des zones humides de l'Europe méridionale et surtout du Delta du Danube, i Ocrotirea Naturii, vol. 14, s. 5–20.

MAR-projektets svenska områden 1963 och 1969, i Sveriges Natur, tidskrift, årg. 61, s. 31–33.

Natur und Naturschutz in Skandinavien. Inledning till Belebte Einsamkeit (av Urpo Häyrinen), s. 9–20. Kümmerly & Frey, Geographischer Verlag, Bern.

Preservation of natural areas and ecosystems; protection of rare and endangered species (tillsammans med S. A. Cain, V. Sokolov, F. Smith, J. Candido de Melo Carvalho, O. Frankel och P. Scott), i Use and conservation of the biosphere. UNESCO, Natural Resources Research, vol. 10, s. 143–153. Även tryckt i franskspråkig version.

Spread-wing postures in Pelecaniformes and Ciconiiformes, i The Auk, vol. 87, s. 371–372.

The conservation situation in the Danube Delta in Rumania, i World Wildlife Fund Yearbook 1969, s. 272–276 + 327.

The New African Convention for Conservation of Nature and Natural Resources. Proceedings of the International Conference on Conservation Education, held in Lusaka, Zambia, April–May 1970, s. 1–19.

Vertebratzoologiska undersökningar med anledning av eventuell reglering av Kaitum-sjöarna m. fl. områden inom Sjaunja fågelskyddsområde. Redogörelse till Statens Naturvårdsverk, daterad 7 januari 1969. Stencilskrift.

Förste djurvårdaren Helmuth Pinter:

Auch im Gesellschaftsaquarium kann man Fische züchten, i Die Aquarien- und Terrarienzeitschrift, vol. 23, s. 139–142, 174–176, 209–212.

- Breeding Aquarium Fishes in a Permanent Set-up, i *Tropical Fish Hobbyist*, vol. 19, s. 39–44.
- Fiskodling i sällskapsakvariet, i *Akvariet*, vol. 44, s. 139–142, 174–176, 209–212.
- Harcsák mint akváriumhalak, i *Búvár*, vol. 15, s. 88–91.
- Im Schulaquarium dürfen Cichliden nicht fehlen, i *Aquarien Magazin*, vol. 5, s. 252–257.
- Je odchov vejcorodých halančikovitých skutečně problematický? i *Akvárium a terarium*, vol. 12, s. 88–97.
- Koi, goi eller guldkarp? i *Akvariet*, vol. 44, s. 187–188.
- Sind Welse Sorgenkinder, i *Aquarien Magazin*, vol. 5, s. 292–295.
- Vyvoj jiker některých characid, i *Akvárium a terarium*, vol. 12, s. 41–44.
- Förste intendenten Arne Biörnstad:*
Offentlig renhållning, i *Fataburen*, s. 197–206.
- Kommentar rörande hembygdsgårdar, i *Svenska Museer* nr 2, s. 32.
- Anmälan av Västerbotten 1969, i *Rig*, årg. 53, s. 127.
- Red. ny utgåva av *Skansen*, guide pour les visiteurs.

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

- Verkställande direktör, docent Nils Erik Bæhrendtz, 69
- Sekreterare fru Maj Bouchette, 69
- Ekonomidirektör, tillika vice verkst. direktör, jur. kand. Karl-Erik Nygren, 62
- Sekreterare fru Margit Schüssler, 64
- Gårdsvärdinna Valborg Uhlén, 55
- Gårdsvärdinna Borghild Kristoffersson, 59
- Gårdsvärdinna Willy Lindstedt, 63
- Gårdsvärdinna Vivi Johansson, 60
- Gårdsvärdinna Marta Eriksson, 54

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

- Förste intendent fil. lic. Arne Biörnstad, 52
- Intendent fil. lic. Ingemar Liman, 66
- Kansliskrivare fru Berit Hertzberg, 65
- Hantverkare Bror Eriksson, 46
- Gårdsvärd Carl A. Carlsson, 66
- Gårdsvärd K.-E. Appell, 67
- Gårdsvärd Sven Cahllman, 66
- Kyrkovaktmästare Ragnar Johansson, 67
- Gårdsvärdinna Edith Bondesson, 55
- Gårdsvärdinna Alice Hammarström, 55
- Gårdsvärdinna Elsa Kamf, 56
- Gårdsvärdinna Karin Bengtsson, 61

NATURHISTORISKA AVDELNINGEN

- Förste intendent Kai Curry-Lindahl, 54
- Sekreterare fru Margaret Lindholm, 69
- Djurvårdförman Tore Glemmefors, 32
- Vice djurvårdförman Sven Borg, 32
- Vice djurvårdförman Sven Åke Nord, 54
- Förste djurvårdare Roland Ackelman, 38
- Förste djurvårdare Torsten Cellvander, 38
- Förste djurvårdare Helmuth Pinter, 58
- Förste djurvårdare Anders Wiklund, 57
- Förste djurvårdare Henry Mähl, 65
- Förste djurvårdare Ingvar Nylund, 66
- Djurvårdare Bernt Malmqvist, 65

ALLMÄNNA AVDELNINGEN,
SEKTION 1, PROGRAM-
VERKSAMHET ETC.

Intendent fröken Margareta Tullander,
37
Konsult direktör Georg Eliasson, 57
Assistent fröken Louise Wendt, 69
Kanslibitråde fru Ester Nilsson, 47
Press och reklam: fru Britt Stern, 63
Seglora kyrka: kantor Gustaf Hellblom,
51

ALLMÄNNA AVDELNINGEN,
SEKTION 2, VAKTHÅLLNING
ETC.

Inspektör kapten Sten Blomquist, 66
Vaktförman Tore Bergsten, 41
Förste vaktmästare Einar Spångberg, 37
Förste vaktmästare Karl-Erik Andersson,
56
Förste vaktmästare Sven Hörnfelt, 63
Förste vaktmästare Rune Kirsch, 64
Förste vaktmästare Folke Boqvist, 66
Förste vaktmästare Sten Carlsson, 66
Förste vaktmästare Bengt Krantz, 66
Förste vaktmästare Åke Nilsson, 57
Vaktmästare Bertil Forslund, 54
Vaktmästare Kjell Mattsson, 69
Vaktstugan: fru Karin Persson, 55
Stallförman P. O. Södergren, 66
Stallbiträde Curt Karlsson, 69

ALLMÄNNA AVDELNINGEN,
SEKTION 3, KLÄDKAMMAREN

Assistent fru Maj-Britt Hemlin, 60
Biträde fröken Maria Kings-Eriksson, 42
Biträde fru Ann-Marie Schiöld, 70
Biträde fröken Berit Lindén, 69

ADMINISTRATIONS- OCH
EKONOMIAVDELNINGEN

Kamrer civilekonom Sam Hegnell, 38

Kassa och bokföring

Kassör fröken Inga-Stina Landström, 67
Kontorsskrivare fru Inga-Lisa Kjell, 42

Kontorsskrivare fru Elsa Forsman, 54
Kansliskrivare fröken Karin Frisk, 56

Kansli

Kontorsskrivare fru Karin Hagelin, 27
Kanslibitråde fröken Karin Björkman,
68

Avlöning och statistik

Kontorsskrivare Sune Berg, 36
Kontorist fru Ulla Mähl, 70

Årskortsexpedition

Föreståndare fru Margit Land, 66

Inköp och förråd

Förrådsförvaltare Hans Nilsson, 31
Förrådsman Birger Moreau, 31

Telefonväxel

Telefonist fröken Birgit Lindström, 39
Telefonist fru Inez Mattsson, 68

BYGGNADSAVDELNINGEN

Anläggningsarbeten

Byggmästare Bo Kumerius, 67
Hantverkare Helge Sjöberg, 30
Hantverkare Erik Gjers, 32
Hantverkare John Gjers, 36
Hantverkare Helge Hafström, 63
Hantverkare John Ahlström, 37
Hantverkare Simon Renemar, 66
Hantverkare Fritz Almgren, 68

Park och trädgård

Trädgårdsmästare Sigvard Sohnstam, 70
Trädgårdsarbetare Sigfrid Flodin, 37
Trädgårdsarbetare Axel Lundström, 56
Trädgårdsarbetare Leif Johansson, 66
Trädgårdsarbetare Tor-Erik Branting, 66
Trädgårdsarbetare Yngve Hopstadius, 66

Elverkstaden

El. verkmästare Rune Sagström, 70
Montör Philip Lundin, 31
Elektriker Börje L. Boman, 62

*Värme, vatten, avlopp
och pumpavdelning*

Maskinist Ola Landin, 67

Målarverkstad

Textare Vitalis Andersson, 25

Diverselaget

Parkarbetare Harry Holmqvist, 29

Parkarbetare Karl Otto Kimbratt, 67

Parkarbetare Bernt Lindqvist, 68

Parkarbetare Nils Karlsson, 67

Parkarbetare Erik Cronesand, 68

Parkarbetare Lennart Ahlén, 68

Parkarbetare Georg Karlsson, 69

Parkarbetare Per Livendal, 63

Traktorförare Lars Pettersson, 59

Chaufför Anders Thonberg, 66

Städförman Inga Johansson, 69

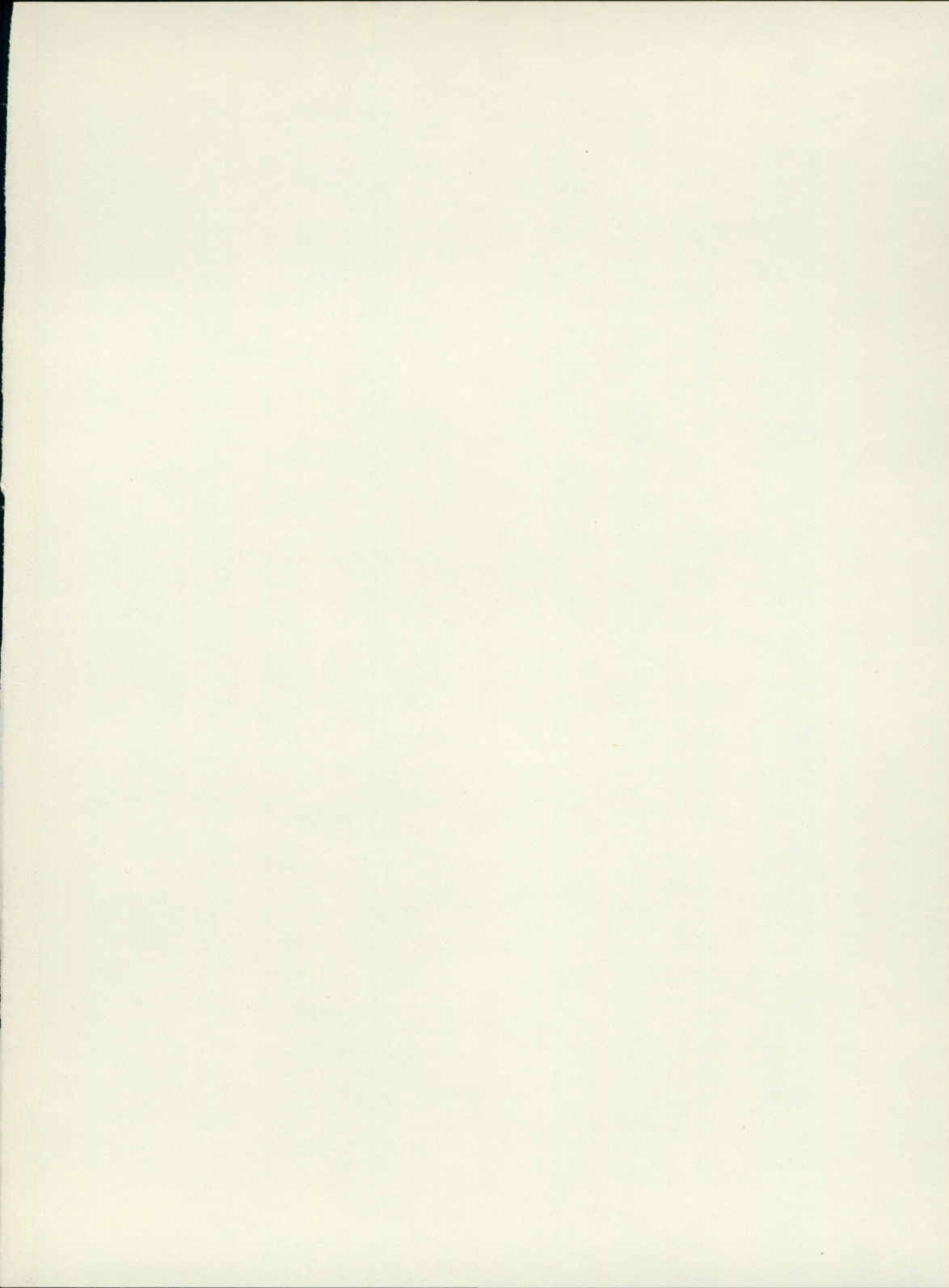
Städerska Lisa Andersson, 58

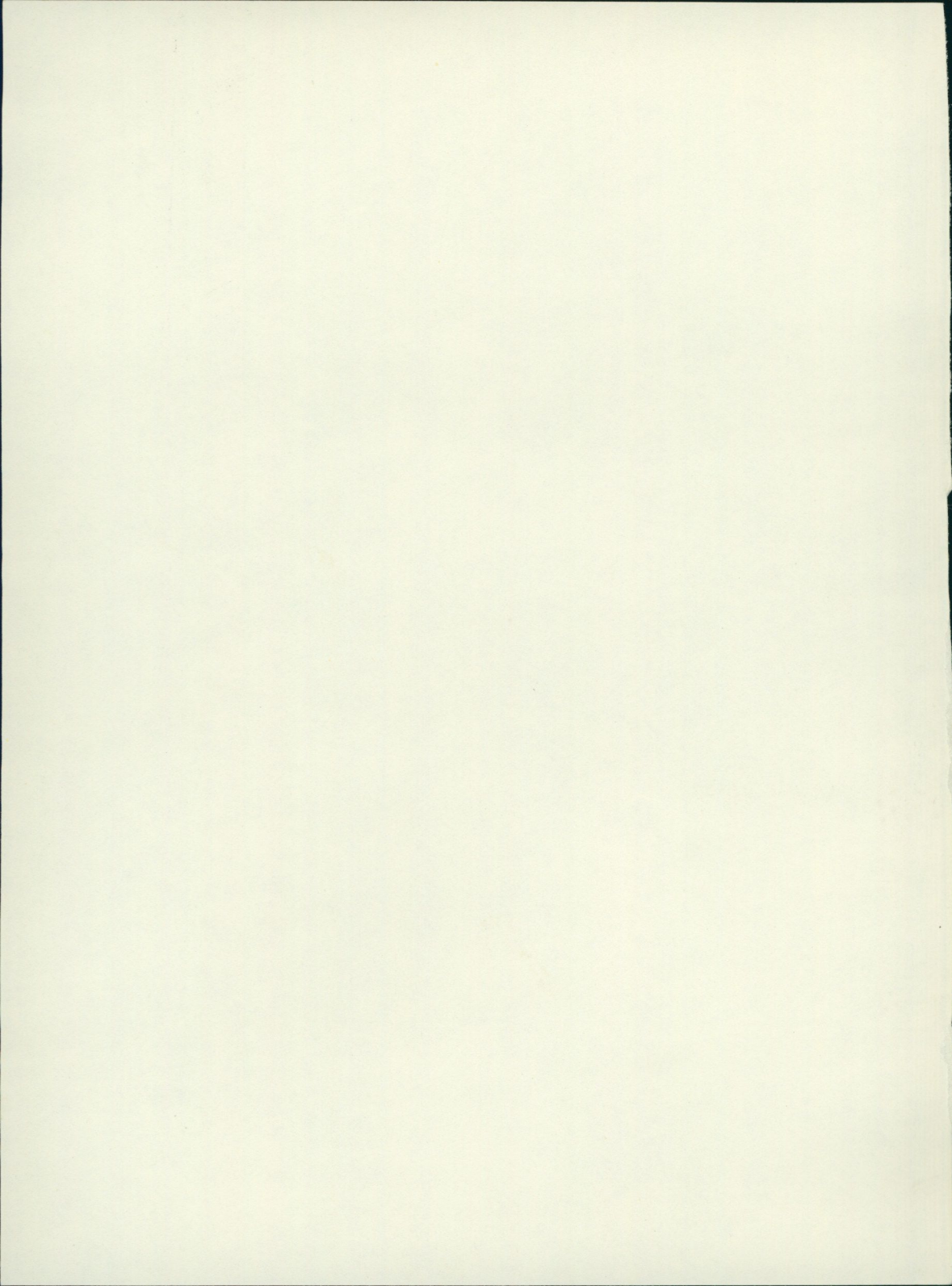
Städerska Edith Helén, 69

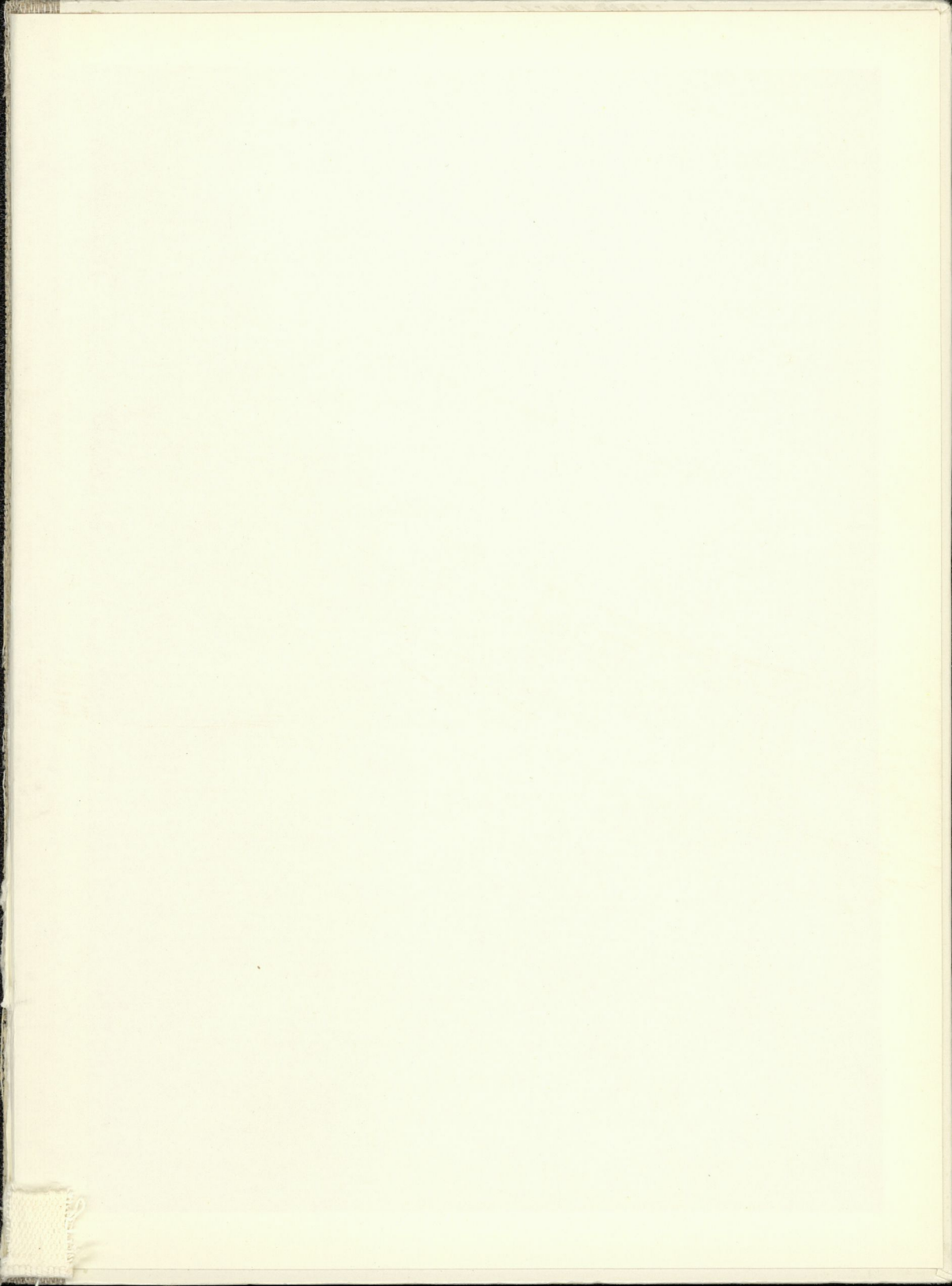
Städerska Sigrid Larsson, 70

Städerska Carina Yli-Rautalampi, 70

Städare Pekka Raita, 70







Barnets värld

Då Fataburen för två år sedan valde äktenskapet som tema anknöt den till en aktuell problematik. Årets tema har tilldragit sig uppmärksamheten under en längre följd av år. Vid sekelskiftet utgav Ellen Key sitt stora arbete Barnets århundrade och straxt därefter började Sigmund Freud utveckla sina teorier om barndomstidens avgörande betydelse för personlighetens utveckling. Sedan dess har barnens värld ständigt stått i fokus. Denna årgång av Fataburen tar inte upp alla de aspekter som kan knytas till detta tema – redan en sådan ambition vore en orimlighet. Den vill bara i spridda uppsatser ge några exempel på barnens situation förr och nu.